

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ
(Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών αγαθών και περιβάλλοντος»

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

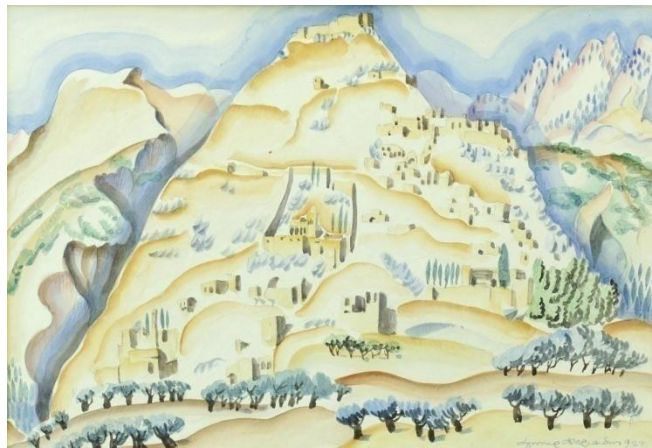
«Η προβολή της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας μέσα από μία
πρόταση χάραξης ενός δικτύου κάστρων»

της

Ευαγγελίας Λυγκούρη

A.M:1012201601014

Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων



Επιβλέποντες:

Ιωάννα Σηλιοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

Κλήμης Ασλανίδης, Επίκουρος Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του
Πολυτεχνείου Κρήτης

Φωτεινή Πέρρα, Επίκουρος Καθηγήτρια Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

Καλαμάτα, Ιούνιος 2019

Εξώφυλλο:

Αγώνωρ Αστεριάδης (1898 – 1977), *Ο λόφος του Μυστρά*

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη

Περίληψη

Η κατάκτηση της Λακωνίας από τους Φράγκους, η προσάρτηση και η ενσωμάτωση της περιοχής στον πυρήνα του νεοσυσταθέντος στα εδάφη της Πελοποννήσου λατινικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας, συνδέεται άρρηκτα με τις ραγδαίες ιστορικές εξελίξεις και τις ριζικές αλλαγές που σημειώθηκαν μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τα δυτικά σταυροφορικά στρατεύματα, το 1204. Στο πλαίσιο της επιβολής των νέων ρυθμιστών της πολιτικής κατάστασης εισήχθησαν στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας νέοι θεσμοί και μορφές οργάνωσης δυτικού φεουδαρχικού τύπου, στους οποίους συγκαταλέγονται και τα κάστρα. Το δυτικού τύπου κάστρο, ενταγμένο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο οικιστικής, στρατιωτικής και διοικητικής οργάνωσης που εφάρμοσαν οι Φράγκοι σε όλη την επικράτεια της ηγεμονίας τους, επιτελούσε πολλαπλές λειτουργίες, συνιστώντας τον πυρήνα της κοινωνικοοικονομικής ζωής των ίδιων και συνάμα το σύμβολο της πολιτικής ισχύος και κυριαρχίας τους. Σήμερα σώζεται στην περιοχή της Λακωνίας ένας σημαντικός αριθμός κάστρων, που είτε αποτέλεσαν δημιουργήματα των νέων εποίκων είτε συνδέθηκαν με τους ίδιους.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη και προβολή αυτής της λιγότερο γνωστής πτυχής της ιστορίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς της Λακωνίας, καθώς και μία πρόταση για την αξιοποίηση και διαχείρισή της. Στο πλαίσιο αυτό σχεδιάσαμε τη χάραξη πολιτιστικών διαδρομών, που συνδέουν τα οχυρωματικά έργα της Λακωνίας που συσχετίζονται με τους Φράγκους, συγκροτώντας έτσι ένα δίκτυο κάστρων. Η δράση αυτή, ένα από τα πλέον διαδεδομένα εργαλεία ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού, στοχεύει να αποτελέσει ένα μέσον προβολής και γνωριμίας των κατοίκων και των επισκεπτών με τη φυσιογνωμία της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας, αλλά και εργαλείο για την περαιτέρω προστασία και διαχείριση του οχυρωματικού αποθέματος αυτής της περιόδου. Ευελπιστούμε επίσης ότι η προτεινόμενη χάραξη του δικτύου των φράγκικων κάστρων θα μπορούσε να συντελέσει στη βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής, μέσα από την προώθηση ενός ποιοτικού τουριστικού προϊόντος.

Abstract

The conquest of Lakonia by the Franks, the annexation and the incorporation of the region into the core of the recently constituted land of Peloponnese, the Latin prince of Achaea, is inextricably linked to the rampant developments and radical changes that occurred after the fall of Constantinople, by the Latin crusader troops in 1204. In the context of the invasion of the new political regime regulators, new institutions and forms of Western feudalism were introduced into the territories, including the castle. The Western type castle, which was part of a wider framework of housing, military and administrative organization that the Franks applied throughout the territory of their Hegemony, had multiple functions, constituting the nucleus of their socio-economic life and the symbol of their power and dominance. Nowadays, a considerable number of castles are preserved in the area of Lakonia, whether they were the commodity of the new settlers or linked to themselves.

The purpose of this work is to show and highlight this part of the history of Lakonia and its inheritance through the exploitation of the civilization of the capital. We have attempted to propose the mapping of cultural routes linking the fortification works of Lakonia, thus forming a castle network. Through this action, which is one of the most widespread implements for the development of cultural tourism, the aim is to become the means for the visibility and acquaintance of residents and visitors with historical character of the Frankish Lakonia, as well as the tool for the further protection and management of the fortification reserve. We hope also

to be the fuel for local socio-economic sustainable development through the promotion of a quality cultural tourism.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία πραγματοποιείται την ανάδειξη της φραγκικής περιόδου της Λακωνίας. Σε επαφή με το θέμα της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο με έφερε η αείμνηστη Βασιλική Πέννα, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, η οποία μου εμφύσησε το ενδιαφέρον να ασχοληθώ περαιτέρω με τη συγκεκριμένη περίοδο και να εμβαθύνω τις γνώσεις μου σε αυτήν. Για τον λόγο αυτό θα ήθελα να εκφράσω καταρχάς την ευγνωμοσύνη μου σε αυτή, η παρουσία της οποίας υπήρξε καταλυτική στη διεξαγωγή του μεταπτυχιακού προγράμματος. Για την υλοποίηση της εκπόνησης της παρούσας εργασίας θα ήθελα να εκφράσω την εκτίμηση και τις θερμές ευχαριστίες μου στην κύρια επιβλέπουσα της διπλωματικής εργασίας, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου, η συμβολή της οποίας υπήρξε καίρια, τόσο σε επίπεδο προσδιορισμού του θέματος και πλαισίωσης των βασικών κατευθυντήριων γραμμών για τη διάρθρωση του κειμένου όσο και σε επίπεδο συμβουλών επιστημονικού και μη χαρακτήρα και συνεχούς υποστήριξης. Ανάλογες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την επίκουρο καθηγήτρια κα Φωτεινή Πέρρα και τον επίκουρο καθηγητή κ. Κλήμη Ασλανίδη, του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και του Πολυτεχνείου Κρήτης αντίστοιχα, οι οποίοι, αφού ανέγνωσαν το πρωταρχικό κείμενο, προσέφεραν τη βοήθεια τους με τη διατύπωση σημαντικών παρατηρήσεων και διορθώσεων, με στόχο τη βελτίωση του περιεχομένου του. Στο πλαίσιο αυτό θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω ξεχωριστά την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, κα Ευαγγελία Πάντου, και τους μόνιμους αρχαιολόγους Δρα Ευαγγελία Ελευθερίου, Δρα Παναγιώτη Περδικούλια και κ. Λεωνίδα Σουχλήρη, οι οποίοι συνέβαλαν σημαντικά στο αποτέλεσμα της εκπονηθείσας διπλωματικής με την παραχώρηση ερευνητικού – βιβλιογραφικού υλικού αλλά και με την επιστημονική τους κατάρτιση επί του θέματος. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της βιβλιοθήκης της Αρχαιολογικής Εταιρείας για την προθυμία του να με βοηθήσει στην αναζήτηση βιβλιογραφίας, καθώς επίσης το φιλικό και οικογενειακό μου περιβάλλον, που με υποστήριξε με κάθε τρόπο.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας. Η ένταξή της στο πριγκιπάτο της Αχαΐας.....	10
1.1. Ο τόπος	10
1.2. Ιστορική επισκόπηση: Η Λακωνία κατά τη Φραγκοκρατία	11
1.2.1. Πηγές.....	11
1.2.2. Η κατάληψη της περιοχής της Λακωνίας από τους Φράγκους, η ενσωμάτωση και η ιστορική της εξέλιξη εντός των ορίων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας έως το 1261	12
Κεφάλαιο 2. Τα φράγκικα κάστρα της Λακωνίας ως κύριοι μάρτυρες των υλικών της καταλοίπων	26
2.1. Σύντομη επισκόπηση της οχυρωματικής δραστηριότητας και αρχιτεκτονικής στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας	26
2.2. Ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση των φράγκικων κάστρων της Λακωνίας	32
2.2.1. Το Κάστρο του Πασσαβά	32
2.2.2. Το Κάστρο του Γερακίου.....	35
2.2.3. Το Κάστρο της Μονεμβασίας.....	39
2.2.4. Το Κάστρο του Μυστρά	45
2.2.5. Το Κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης ή Παλαιάς Μαΐνης	51
2.2.5.1. Το Κάστρο στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης	52
2.2.5.2. Το Κάστρο της Κελεφάς στη Μέσα Μάνη	55
2.2.5.3. Το Κάστρο του Πόρτο Κάγιο	56
2.2.5.4. Το κάστρο της Άνω Πούλας (Κάβο Γκρόσο).....	57
2.2.6. Το Κάστρο του Χελμού	58

Κεφάλαιο 3. Η διαχείριση των φράγκικων κάστρων: προστασία, εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης.....	60
3.1. Το Κάστρο του Πασσαβά	60
3.2. Το Κάστρο του Γερακίου.....	60
3.3. Το Κάστρο της Μονεμβασίας.....	62
3.4. Το Κάστρο του Μυστρά	64
3.5. Το Κάστρο στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης	67
3.6. Το Κάστρο της Κελεφάς στη Μέσα Μάνη	67
3.7. Το Κάστρο του Πόρτο Κάγιο	67
3.8. Το Κάστρο της Άνω Πούλας (Κάβο Γκρόσο).....	68
3.9. Το Κάστρο του Χελμού	68
Κεφάλαιο 4. Προτάσεις περαιτέρω προβολής και διαχείρισης των φράγκικων κάστρων της Λακωνίας.....	69
4.1. Εισαγωγή	69
4.2. Η αξιοποίηση του μνημειακού αποθέματος της φραγκικής Λακωνίας μέσω του πολιτιστικού τουρισμού	69
4.2.1. Ο πολιτιστικός τουρισμός ως μοχλός βιώσιμης ανάπτυξης της ελληνικής περιφέρειας	72
4.2.2. Σχεδιασμός προτάσεων αξιοποίησης του μνημειακού αποθέματος της φραγκικής Λακωνίας μέσω του πολιτιστικού τουρισμού.....	76
4.2.3.1. Συμπληρωματικά μέσα για την υλοποίηση του δικτύου	92
4.2.3.2. Διαχείριση δικτύου κάστρου.....	95
Συμπεράσματα	97
Βιβλιογραφία	99
Εικόνες.....	118

Εισαγωγή

Στη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορικής πορείας της Λακωνίας, η περιοχή δεν σημαδεύτηκε μόνο από λαμπρές στιγμές, αλλά και από κατακτήσεις και κατακτητές. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται και οι Φράγκοι σταυροφόροι, οι οποίοι, έπειτα από τα γεγονότα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1204, που αποτέλεσε την αφετηρία για την εξάπλωση των Λατίνων στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, εισχώρησαν στη βυζαντινή Λακωνία και την ενσωμάτωσαν σταδιακά στην επικράτεια του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, ενός από τα ισχυρότερα λατινικά κράτη της Ανατολικής Μεσογείου. Έκτοτε, όπως μάς πληροφορούν οι γραπτές πηγές και τα υλικά κατάλοιπα, νέοι θεσμοί και στοιχεία – πολιτιστικά, πολιτικά και κοινωνικά – έκαναν την εμφάνισή τους στον λακωνικό και πελοποννησιακό χώρο, που, σε συνδυασμό με τις καταβολές του τόπου και τις ιδιόζουσες συνθήκες, οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός ιδιότυπου πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι κατ' αρχήν η παρουσίαση των ιστορικών εκφάνσεων της περιόδου της Φραγκοκρατίας στην Λακωνία, καθώς και των υλικών καταλοίπων της, που δεν είναι άλλα από τα κάστρα, με στόχο την κατανόηση ενός μέχρι «προσφάτως παραμελημένου τμήματος»¹ της ιστορικής εξέλιξης του τόπου. Από την άλλη πλευρά, σκοπός είναι η αναζήτηση των τρόπων εκείνων που θα συμβάλουν στην ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος των κατοίκων γι' αυτό το κομμάτι της ιστορίας, στην περαιτέρω προστασία και διαχείριση των μνημείων, αλλά και στην αξιοποίηση και προβολή τους ως συγκριτικού πλεονεκτήματος της περιοχής για την ανάπτυξη ενός αειφόρου, ποιοτικού πολιτιστικού τουρισμού.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζονται μέσα από τις πηγές και την επιστημονική βιβλιογραφία τα ιστορικά γεγονότα και εξελίξεις που αφορούν τις συνθήκες κατάκτησης και ενσωμάτωσης της Λακωνίας στο φραγκικό πριγκιπάτο, δίνοντας επίσης έμφαση στα στοιχεία που προσδιόρισαν την πολιτική των Φράγκων σε θέματα διοικητικής, εκκλησιαστικής και κοινωνικής οργάνωσης. Αναλυτικότερα, εξετάζονται εδώ θέματα τρόπου άσκησης της πολιτικής εξουσίας, η θρησκευτική πολιτική των Φράγκων, η στρατιωτική και οικονομική οργάνωση καθώς και τα νέα κοινωνικά σχήματα που εισάγονται στον πελοποννησιακό χώρο εν γένει και εναρμονίζονται με τις αρχές και τις αξίες του φεουδαλικού συστήματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τα υλικά κατάλοιπα της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας και συγκεκριμένα οι οχυρώσεις, που είτε αποτέλεσαν προϊόντα είτε συνδέθηκαν με τους Φράγκους. Καθότι όμως τα έργα αυτά εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα οικιστικής, στρατιωτικής και διοικητικής οργάνωσης που εφάρμοσαν οι Φράγκοι σε ολόκληρη την επικράτεια της ηγεμονίας τους, κρίνεται εξαρχής απαραίτητη μία σύντομη παρουσίαση της οχυρωματικής δραστηριότητας και αρχιτεκτονικής στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, σε μία προσπάθεια απόκτησης μίας συνολικής εικόνας μέσα από τα δεδομένα αυτά. Στη συνέχεια ακολουθεί μία αναλυτική περιγραφή των κάστρων της Λακωνίας, στην οποία παρουσιάζονται τα διαθέσιμα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς και άλλα χαρακτηριστικά τους.

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται σε θέματα προστασίας και διαχείρισης των οχυρωματικών κατασκευών της Λακωνίας. Αναλυτικότερα, κάθε κάστρο εξετάζεται σε επίπεδο μέτρων και θεσμικού πλαισίου προστασίας (χαρακτηρισμός και κήρυξη μνημείου, καθορισμός ζωνών προστασίας), σωστικού χαρακτήρα παρεμβάσεων (λ.χ. συντήρηση, αποκατάσταση,

¹ Ζαφειροπούλου (επιμ.), 2008, 9.

αναστήλωση), καθώς και ενεργειών ανάδειξής του. Από την ανάλυση αυτή, μπορεί να σκιαγραφηθεί η σημερινή κατάσταση διατήρησης του εκάστοτε μνημείου.

Το τελευταίο κεφάλαιο αντιμετωπίζει συνολικά το οχυρωματικό απόθεμα, με στόχο την προβολή της φραγκικής ιστορίας του τόπου. Ξεκινώντας από την αφετηρία αυτή, εξετάζεται ο ρόλος του πολιτιστικού τουρισμού και τα μέσα αξιοποίησης των πολιτιστικών πόρων, για να καταλήξουμε στη διατύπωση προτάσεων, που αφορούν την ανάδειξη και διαχείριση της οχυρωματικής αλυσίδας της Λακωνίας.

Κεφάλαιο 1. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας. Η ένταξή της στο πριγκιπάτο της Αχαΐας

1.1. Ο τόπος

Η Λακωνία, γνωστή επίσης ως *Λακωνική* ή *Λακεδαίμων* ή *Λακεδαιμονία* κατά την αρχαία και μεσαιωνική ονομασία της², βρίσκεται στα ακραία τμήματα της ηπειρωτικής Ελλάδας και στη νοτιοανατολικότερη απόληξη της χερσονήσου του Πέλοπος. Κατά το μεγαλύτερο μέρος της χαρακτηρίζεται για το ορεινό ανάγλυφό της, ενώ περιβρέχεται από τρεις Κόλπους, τον Αργολικό, τον Λακωνικό και τον Μεσσηνιακό³. Αναλυτικότερα, η λακωνική χώρα ορίζεται από τις εκτεταμένες και ψηλές οροσειρές του Ταϋγέτου και του Πάρνωνα⁴, που διατρέχουν όλη την έκτασή της στον κατά μήκος άξονα Β – Ν, για να καταλήξουν στα ακρωτήρια των δυσπρόσβλητων κατά κόρον χερσονήσων του Ταινάρου (Μάνη) και του Μαλέα αντίστοιχα. Ανάμεσα στους δύο αυτούς ορεινούς όγκους, τα φυσικά όρια μεταξύ της Μεσσηνίας και της Αρκαδίας, σχηματίζεται μία πεδινή ενδοχώρα, το πλέον εύφορο τμήμα του νομού, που τη διασχίζει μέχρι τον μυχό του Λακωνικού Κόλπου (περιοχή Έλους) ο αέναος ποταμός Ευρώτας, καθώς και τα παρακλάδια του (Εικ. 1)⁵. Όπως είναι φυσικό, το ιδιόμορφο ανάγλυφο της Λακωνίας και η φυσική της απομόνωση, που πρόσφεραν ανέκαθεν καταφύγιο και ασφάλεια στους κατοίκους της, αποτέλεσαν σημαντικές παραμέτρους για τη διαμόρφωση του κοινωνικά «κλειστού» και αγροτικού κυρίως χαρακτήρα της, ενώ ταυτόχρονα καθόρισαν την εξέλιξη της άλλοτε λαμπρής και άλλοτε με έντονες διακυμάνσεις ιστορικής πορείας της μέσα στη διαχρονία, που εκκινεί από την προϊστορία και φθάνει έως σήμερα.

Τα όρια του σημερινού νομού Λακωνίας που περικλείουν μία σημαντική έκταση, δεν ταυτίζονται πάντα, αν και με μικρές αποκλίσεις, με εκείνα των προγενεστέρων αιώνων⁶. Τούτο οφείλεται τόσο στις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες και εξελίξεις που συντελέστηκαν στο διάβα των αιώνων στην πελοποννησιακή αλλά και ευρύτερη επικράτεια του μεσογειακού χώρου, όσο και στις διαδικασίες εκείνες που αναπτύχθηκαν στον εσωτερικό χώρο της γεωγραφικής ενότητας

² Ως προς την ονομασία του ΝΑ τμήματος της Πελοποννήσου, ο όρος Λακωνία είναι σχετικά πρόσφατος, καθώς πουθενά στις γραπτές πηγές, τόσο στις αρχαίες όσο και στις μεσαιωνικές, δεν αποκαλείται ο γεωγραφικός αυτός χώρος με το όνομα αυτό. Τουναντίον, με εξαίρεση τον Ρωμαίο Πλίνιο τον Πρεσβύτερο (1^{ος} αι. μ.Χ.) που αποκαλεί την περιοχή Laconia, αναφορά η οποία αμφισβητείται από πολλούς για την ακρίβειά της, η χρήση του ονόματος Λακωνία εμφανίζεται για πρώτη φορά στα χρόνια μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, ενώ κατόπιν απαντά σποραδικά σε πολλούς χάρτες και αφηγηματικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου και σε δυτικές λατινικές μαρτυρίες. Ωστόσο, μέχρι τότε, ακολουθώντας αναδρομική πορεία, διατηρούνταν τα ονόματα Λακωνική (Ager Laconicus), Λακεδαίμων (Lacedaemon) ή Λακεδαιμονία, όνομα που δήλωνε επίσης κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους και την πρωτεύουσα της Λακωνίας, τη Σπάρτη. Επίσης, καθ' όλη τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων γίνεται παράλληλη χρήση των ονομάτων Λακεδαιμονία και Λακεδαίμων ως δηλωτικών της περιοχής. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο της κατοχής της από τους Φράγκους απαντά επίσης ο τύπος Λακοδαιμονία ή Λακκοδαιμονία, ονομασία που εμφανίζεται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, την κυριότερη μεσαιωνική πηγή για τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, βλ. σχ. Βασιλακοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 3-9.- Ηλιόπουλος 1992, 595.

³ Γριτσόπουλος 1982-1983, 27.

⁴ Ο Ταϋγετος απαντά επίσης στους βυζαντινούς χρόνους ως Πενταδάκτυλος, ενώ ο Πάρνωνας ως Μαλεβός.

⁵ Γριτσόπουλος 1982-1983, 27. Για τον ποταμό Ευρώτα (ή Ίρις και Βασιλοπόταμος κατά τους βυζαντινούς χρόνους) και τους παραποτάμους του, βλ. Βαγιακάκος 1990, 367- 409.

⁶ Το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής Κυνουρίας ανήκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους στη Λακωνία, βλ. Μπάλλας 2002, 13.

της Λακωνίας, δεδομένου ότι πρόκειται για μια περιοχή με μακραίωνη ιστορική παράδοση. Στο εσωτερικό πάλι της περιοχής δεν υπήρξε ενότητα ή ομοιογένεια, όπως νοείται σήμερα, ως προς τον χαρακτήρα του πληθυσμού της και τα πολιτιστικά και κοινωνικά του γνωρίσματα, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στους προαναφερθέντες γεωγραφικούς παράγοντες⁷. Πιο αναλυτικά, στους δυσχερείς γεωγραφικούς παράγοντες περιλαμβάνονται οι ορεινές δύσβατες περιοχές, τα δυσπρόσιτα περάσματα και οι διαβάσεις, καθώς και οι βραχώδεις ακτές που εμπόδιζαν την «ανοικτή» επικοινωνία. Όλα αυτά φαίνεται ότι καθόρισαν τη φυσιογνωμία των ντόπιων, ενώ ταυτόχρονα οδήγησαν στη διαμόρφωση απομονωμένων περιοχών που διέφεραν ως προς την οργάνωση και την διαχείρισή τους. Ειδικότερα, κατά την περίοδο πριν την έλευση των Φράγκων, υπήρξαν στις επαρχίες του σημερινού νομού Λακωνίας μικρές αυτόνομες επικράτειες, όπως για παράδειγμα η περιοχή της Μάνης, της Μονεμβασίας, αλλά και της Τσακωνίας στον Πάρνωνα (σήμερα αρκαδική επαρχία Κυνουρίας), που οι κάτοικοί της διακρίνονταν από ένα ανεξάρτητο πνεύμα. Όσον αφορά, τέλος, τη σύνθεση του πληθυσμού, αυτός ήταν κατά κανόνα ελληνικός, με εξαίρεση την περιοχή του Ταυγέτου, όπου κατοικούσαν σλαβικά φύλα, κυρίως δε τη Λακεδαίμονα, όπου διαβιούσαν ολιγάριθμες ομάδες αλλογενών, όπως Ιταλοί έμποροι και Εβραίοι⁸.

1.2. Ιστορική επισκόπηση: Η Λακωνία κατά τη Φραγκοκρατία

1.2.1. Πηγές

Βασικές πηγές για την ιστορία της πρώιμης κυρίως Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο αποτελούν το Χρονικό της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης του Βιλλεαρδουίνου (*La conquete de Constantinople*), το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*⁹ και οι πληροφορίες του βυζαντινού συγγραφέα Νικήτα Χωνιάτη (*Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*), ενώ σ' αυτές προστίθενται και επιμέρους γραπτές μαρτυρίες, όπως για παράδειγμα των βυζαντινών ιστορικών Γεωργίου Παχυμέρη και Νικηφόρου Γρηγορά και του Βενετού Marino Sanudo (*Istoria del regno di Romania*), που προσφέρουν κάποιες ειδήσεις για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο της περιοχής¹⁰. Μάλιστα, κάποιες από τις πηγές αυτές, σε συνδυασμό με τις διατάξεις του φεουδαρχικού νομικού κώδικα («*Ασσίξες της Ρωμανίας*»), προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την εσωτερική οργάνωση του πριγκιπάτου της Αχαΐας¹¹. Όσον αφορά την ιστορία της Λακωνίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι πληροφορίες προέρχονται μόνο από το μεταγενέστερο και αμφιλεγόμενο *Χρονικόν*

⁷ Μητροπολίτης Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευστάθιος 2000, 113, 180.

⁸ Κορδώσης 1986, 65 – 66.

⁹ Το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* αποτελεί την πιο πολύτιμη και βασικότερη αφηγηματική πηγή για την ίδρυση και την ιστορική εξέλιξη του Πριγκιπάτου της Αχαΐας μέχρι τις αρχές περίπου του 13^{ου} αιώνα. Μολονότι διακρίνεται από αρκετές ιστορικές ανακρίβειες, προβληματικές χρονολογήσεις, συγκεχυμένες πληροφορίες, καθώς και από μια έντονη μεροληπτική διάθεση υπέρ των Φράγκων, αφού συντάκτης του υπήρξε, όπως έχει υποστηριχθεί, ένας γασμούλος, δηλαδή απόγονος μικτού γάμου (συνήθως από πατέρα Φράγκο και μητέρα Ελληνίδα), εντούτοις η σημασία του είναι μεγάλη. Ελλείπει μάλιστα άλλων γραπτών πηγών, το *Χρονικόν* προσφέρει επίσης σημαντικές πληροφορίες για την εσωτερική οργάνωση και την μεταφύτευση των φεουδαρχικών θεσμών στον πελοποννησιακό χώρο. Το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* σώζεται σε τέσσερις γλωσσικές παραλλαγές, συγκεκριμένα στην ελληνική, τη γαλλική, την ιταλική και την αραγωνική γλώσσα. Όσον αφορά το ζήτημα της χρονολόγησης της σύνταξής τους, μολονότι έχει απασχολήσει έντονα τους ερευνητές, παραμένει ακόμη αμφίβολο. Το πιθανότερο είναι ότι συντάχθηκαν κατά τη διάρκεια του 14^{ου}, με εξαίρεση την ιταλική παραλλαγή (16^{ος} αιώνας), και με κάποια χρονική διαφορά μεταξύ τους : βλ. αναλυτικότερα Καλονάρος (εκδ.) 1940, I – IV, η' - ιγ'.- Παπακοσμά 2010, 35 – 36.

¹⁰ Βλ. αναλυτικότερα Κορδώσης 1986, 76, 85, 173 - 174.- Μπαρμπαρίτσα 2015, 21, υποσημ. 12.

¹¹ Παπακοσμά 2010, 35 – 40.

του *Μορέως*, με εξαίρεση κάποιες διάσπαρτες αναφορές¹². Ως αποτέλεσμα, δεν είναι πάντοτε δυνατή η παρακολούθηση των ιστορικών εξελίξεων, καθώς και των αλλαγών που σημειώθηκαν στην περιοχή. Παράλληλα, εκτός από τις φειδωλές γραπτές μαρτυρίες, η μέχρι τώρα έρευνα και τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας, που αποτελούν τις κυριότερες μαρτυρίες για την παρουσία των Φράγκων στον χώρο, δεν έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορεί να προσφέρει σαφείς ενδείξεις και να ρίξει φως σε άγνωστες πτυχές της ιστορίας της¹³. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τα περισσότερα μνημεία της Πελοποννήσου, με εξαίρεση κυρίως το Χλεμούτσι, τη Γλαρέντζα και το κάστρο της Ακροκορίνθου. Έτσι, οι ερευνητές, στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν τη γενική εικόνα της ιστορίας της Φραγκοκρατίας στην Λακωνία – και όχι μόνο –, αλλά και την ένταξη της τελευταίας στο νέο πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε μετά την άφιξη των νέων κατακτητών, έχουν κυρίως στηριχθεί στη συνεξέταση και αντιπαραβολή των πληροφοριών που προέρχονται από τις παραπάνω πηγές με άλλες γραπτές και υλικές μαρτυρίες που αφορούν την εξεταζόμενη περίοδο, με αφετηρία τις τελευταίες δεκαετίες του 12^{ου} αιώνα, και οι οποίες συσχετίζονται τόσο με την εδαφική επικράτεια της Πελοποννήσου όσο και με τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, που αποτέλεσε επίσης πεδίο ανάπτυξης λατινικών ηγεμονιών (Βαλκανικός χώρος, σταυροφορική Ανατολή).

1.2.2. Η κατάληψη της περιοχής της Λακωνίας από τους Φράγκους, η ενσωμάτωση και η ιστορική της εξέλιξη εντός των ορίων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας έως το 1261

Η φραγκική κατάκτηση της Λακωνίας, η προσάρτηση και ενσωμάτωση της περιοχής στον πυρήνα του νεοσυσταθέντος στα εδάφη της Πελοποννήσου Φραγκικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας, η διείσδυση και εγκατάσταση των νέων επικυριάρχων και η εισαγωγή επείσαστων φεουδαρχικών θεσμών και συστημάτων οργάνωσης στην επικράτεια της συνδέεται άρρηκτα με τις ραγδαίες ιστορικές εξελίξεις και τις ριζικές πολιτικές αλλαγές που σημειώθηκαν στους πρώτους χρόνους του 13^{ου} αιώνα, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τα λατινικά σταυροφορικά στρατεύματα και τους Βενετούς, ενώ εγγράφεται στο πλαίσιο των γενικότερων επιδιώξεων και φιλοδοξιών των νέων ρυθμιστών της κατάστασης για εξασφάλιση και διατήρηση της πολιτικής επιβολής στις νέες κτήσεις του, τις οποίες και οργάνωσαν με βάση τα δικά τους δυτικά φεουδαρχικά πρότυπα.

Αναλυτικότερα, μετά την άλωση της πρωτεύουσας της ψυχωραγούσας βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον στρατό της Δ΄ Σταυροφορίας τον Απρίλιο του 1204¹⁴, που είχε ως

¹² Για την σταδιακή κατάκτηση της Λακωνίας και την εμπέδωση της κυριαρχίας των Φράγκων στα εδάφη της οι γνώσεις μας προέρχονται μόνο από το *Χρονικόν του Μορέως* και από κάποιες σκόρπιες αναφορές του Χωνιάτη, τη συνθήκη της Σαπιέντζας (1209) και την επιστολή του αρχιεπισκόπου Αχρίδας, Δημητρίου Χωματιανού: βλ. αναλυτικότερα Κορδώσης 1986, 105 – 112, 126 – 132.

¹³ Για τις ανασκαφικές εργασίες που έχουν διενεργηθεί μέχρι σήμερα στην περιοχή της Λακωνίας βλ. παρακάτω.

¹⁴ Η διείσδυση και επιβολή των Λατίνων εισβολέων στα εδάφη του βυζαντινού κράτους αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα πολυσήμαντο και σύνθετο γεγονός, το οποίο καθόρισε αποφασιστικά την μετέπειτα πορεία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα όμως ανέδειξε και τα προβλήματα που είχαν ήδη ανακύψει στο εσωτερικό του και τα οποία επισφράγισαν, με τραγικό εν τέλει τρόπο την τύχη του. Ήδη από τον 11^ο και κυρίως τον 12^ο αιώνα, η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε δεχτεί, συστηματικά σχεδόν, καίρια εξωτερικά κτυπήματα από τους πολυάριθμους εχθρούς της και είχε γνωρίσει ριζικές μεταβολές στον οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό τομέα, που όχι μόνο περιόρισαν τη δυναμική της, αλλά αποδυνάμωσαν και την ισχύ της ως βασικού ρυθμιστή στη διεθνή πολιτική σκηνή: βλ. σχ. Nicol 1980, 77.- Ahrweiler - Γλύκατζη 1980, 106 – 107.- Κορδώσης 1986, 60 – 66.- Καραγιαννόπουλος 2001, 199-200.

επακόλουθο την κατάλυση της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, με την εκλογή και αναγόρευση του Βαλδουίνου της Φλάνδρας ως νέου αυτοκράτορα της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης (Ρωμανία), άρχισε η εδαφική παραχώρηση σύμφωνα με τη συνθήκη διανομής των βυζαντινών εδαφών¹⁵. Η εφαρμογή της συνθήκης Partitio Terram Imperii Romanie, η οποία δεν τηρήθηκε σε όλες τις περιπτώσεις κατά γράμμα, καθώς σημειώθηκαν προϊόντος του χρόνου αρκετές αλλαγές ή νεότερες τροποποιήσεις εκ των συμφωνηθέντων¹⁶, σήμανε την εγκαθίδρυση της λατινικής επιβολής στο σύνολο σχεδόν των εδαφών της διαμελισμένης πια επικράτειας¹⁷, εκπροσωπούμενης κυρίως από Φράγκους και Βενετούς, αλλάζοντας έτσι πλήρως την μέχρι τότε εικόνα του πολιτικού χάρτη της Ανατολικής Μεσογείου. Εν πολλοίς, στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, συστάθηκαν στα κατακτημένα πια ή υπό τη μορφή παραχώρησης και ανταλλαγής εδάφη της πολυάριθμα σταυροφορικά κρατίδια, είτε άμεσα συνδεδεμένα με την μητρόπολη ως αποικίες, όπως στην περίπτωση των βενετικών κτήσεων, είτε εξαρτώμενα από τον Λατίνο αυτοκράτορα, τα οποία ακολούθησαν διαφορετικές τύχες και πορεία στον χώρο και τον χρόνο¹⁸. Μία από αυτές τις ηγεμονίες αποτέλεσε και το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας, που ξεχώρισε ανάμεσα στα άλλα ως προς τη δυναμική του και την αντοχή του στον χρόνο, δεδομένου ότι διατηρήθηκε για καιρό, ακόμη και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, το 1261¹⁹.

Σύμφωνα με τη Συνθήκη Διανομής (Partitio Romanie), το μεγαλύτερο τμήμα της εδαφικής επικράτειας της Πελοποννήσου, της άλλοτε βυζαντινής επαρχίας (τα «κατωτικά μέρη»)²⁰, που υπήρξε τα τελευταία χρόνια εντελώς παραμελημένη από την κεντρική αρχή²¹, εκχωρήθηκε στους Βενετούς²² (Εικ.2). Η Λακωνία, που μαρτυρείται στη συνθήκη ως επαρχία Λακεδαιμόνος, είχε συμπεριληφθεί επίσης στο μερίδιο που αναλογούσε στους Βενετούς²³, ενώ εξαιρέθηκαν οι περιοχές της Κορίνθου, του Ναυπλίου και του Άργους, που πιθανόν περιήλθαν, μολονότι δεν υπάρχει ειδική μνεία, στην κυριαρχία του μαρκήσιου Βονιφάτιου Μομφερρατικού (Boniface de Momferat), του αρχηγού της Δ΄ Σταυροφορίας και Βασιλέα της Θεσσαλονίκης²⁴. Ο τελευταίος, αφού προσπάθησε, χωρίς επιτυχία, να αποσπάσει τα κάστρα του Ακροκορίνθου και του Ναυπλίου από τον έλεγχο του τοπικού άρχοντα Λέοντα Σγουρού, που μόλις λίγο καιρό νωρίτερα είχε καταστεί κύριος των περιοχών της ανατολικής πλευράς της Πελοποννήσου²⁵, αποχώρησε το 1205 εσπευσμένα για τη Θεσσαλονίκη. Εντούτοις, παρά τις εξελίξεις αυτές, το έργο κατάκτησης της χερσονήσου κλήθηκε να συνεχίσει μία ολιγάριθμη στρατιά Φράγκων ιπποτών, με

¹⁵ Η συνθήκη διανομής ήταν απότοκος προγενέστερης συμφωνίας, που είχαν υπογράψει οι Σταυροφόροι την παραμονή της αλώσεως (Μάρτιος του 1204). Το έγγραφο αυτό, που σηματοδότησε την αρχή του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ρύθμιζε τον τρόπο διαμοίρασης μεταξύ των διεκδικητών των εδαφών της που επρόκειτο να κατακτηθούν, εφόσον δεν είχε εξασφαλιστεί η εδαφική κυριαρχία τους. Για το θέμα της διανομής και της Δ΄ Σταυροφορίας βλ. σχ. Μαλτέζου 1980, 247.- Καραγιαννόπουλος 2001, 224 – 230.- Γάσπαρης 2008, 270, 273.- Τσιγκνάκης 2008, 239 – 247.

¹⁶ Βλ. σχ. Γάσπαρης 2008, 269, 273.

¹⁷ Κάποιες περιοχές παρέμειναν στον έλεγχο των Βυζαντινών, όπου συγκροτήθηκαν βαθμιαία ισχυρές κρατικές οντότητες, όπως η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου, οι οποίες αποτέλεσαν το αντίπαλο δέος των νέων κατακτητών, βλ. σχ. Nicol 1980, 78 – 79, 97 – 98.- Γάσπαρης 2008, 273.- Τσιγκνάκης 2008, 247.

¹⁸ Tsougarakis 2015, 1 – 2.

¹⁹ Γάσπαρης 2008, 270.

²⁰ Shawcross 2009, 13.- Παπακοσμά 2010, 47.

²¹ Κορδώσης 1896, 61.

²² Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 59.- Μπαρμπαρίτσα 2014, 20 – 21.

²³ Παπακοσμά 2010, 48 και υποσημ. 64.

²⁴ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 59.- Καραγιαννόπουλος 2001, 226.- Παπακοσμά 2010, 48.

²⁵ Μαλτέζου 1979, 245.- Κορδώσης 1986, 64. Βλ. επίσης Shawcross 2009, 16.

επικεφαλής τους Γάλλους ευγενείς Γουλιέλμο Σαμπλίτ (Guillaume de Champlitte) και Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο (Geoffroi de Villehardouin), τον ανιψιό του ομώνυμου ιστορικού²⁶. Μπροστά στη νέα κατάσταση, οι δύο συμπολεμιστές έμελλε να παίξουν σημαίνοντα και καθοριστικό ρόλο στην πορεία των τοπικών πραγμάτων της Πελοποννήσου.

Έτσι, την άνοιξη του 1205, παράλληλα με την πολιορκία του Ακροκορίνθου, οι δύο συμπολεμιστές αποφάσισαν να επεκτείνουν τις επεκτατικές επιχειρήσεις προς το δυτικό μέρος της Πελοποννήσου²⁷, προκειμένου να διεισδύσουν για λόγους ασφαλείας και εφοδιασμού στα πιο εύφορα και εύκολα προσβάσιμα από τη θάλασσα εδάφη της²⁸. Αφού λοιπόν προωθήθηκαν στην περιοχή του «Μορέα», δηλαδή στην Αχαΐα και την Ηλεία²⁹, και εν συνεχεία εξεστράτευσαν μέχρι τη Μεσσηνία, κατόρθωσαν σε διάστημα λίγων μηνών να επιβάλουν την κυριαρχία τους σε όλη σχεδόν τη δυτική Πελοπόννησο. Συγκεκριμένα, οι Φράγκοι, χωρίς να συναντήσουν ιδιαίτερη αντίσταση από την πλευρά των ντόπιων και ιδίως των τοπικών αρχόντων, γεγονός που οφείλεται στην πολιτική παρακμή και κοινωνική εξασθένηση που επικρατούσε το διάστημα εκείνο στην Πελοπόννησο³⁰, έθεσαν κάτω από τον έλεγχό τους την πόλη της Πάτρας, την Ανδραβίδα, το Ποντικόκαστρο, την Πύλο (Ναυαρίνο), τα κάστρα της Μεθώνης, της Κορώνης και της Καλαμάτας³¹. Από το τμήμα αυτό της χερσονήσου, μόνο τα φρούρια της Αρκαδιάς στη σημερινή Κυπαρισσία και του Αρακλόβου στην ορεινή Ηλεία³² παρέμεναν εκτός του ελέγχου τους, επιδεικνύοντας μάλιστα σκληρή και διαρκή αντίσταση στη σφοδρή και μακρόχρονη - στη δεύτερη περίπτωση - πολιορκία των Φράγκων³³. Ωστόσο, η κατάκτησή τους ολοκληρώθηκε πιθανόν το αμέσως επόμενο διάστημα, και συγκεκριμένα, σύμφωνα με την ελληνική και γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*, αφού είχε προηγηθεί η αποφασιστικής σημασίας για τους Φράγκους μάχη στον «*Κούντουραν Ελαιώνα ή Κηπησκιανούς*»³⁴, σε ελαιοφόρο κάμπο στη βορειοανατολική Μεσσηνία, το φθινόπωρο του

²⁶ Παπακοσμά 2010, 49 – 50, 68.- Μπαρμπαρίτσα 2014, 21. Επίσης, σύμφωνα με το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, η κατάκτηση της Πελοποννήσου άρχισε με τον Γουλιέλμο Σαμπλίτ και από το μέρος της Αχαΐας, ενώ κατά τον ιστορικό Βιλλεαρδουίνο, το κατακτητικό έργο άρχισε από τον ανιψιό του, ο οποίος ευρισκόμενος ήδη στη Μεθώνη, κατέκτησε σε συνεργασία με τοπικό άρχοντα της περιοχής ένα σημαντικό μέρος της χερσονήσου. Ωστόσο, ο απροσδόκητος θάνατος του τελευταίου, ανέτρεψε την κατάσταση, καθώς ο υιός και διάδοχός του αρνήθηκε να παραχωρήσει το μερίδιο των κατακτηθέντων εδαφών στον Βιλλεαρδουίνο. Για τις σχετικές πηγές, βλ. Κορδώσης 1986, 84 – 91.

²⁷ Κορδώσης 1986, 82 – 83.- Κορδώσης 1989, 63. Για το ζήτημα της κατάκτησης της Πελοποννήσου βλ. επίσης Setton 1976, 24 – 26.

²⁸ Lock 1995, 133.- Μπαρμπαρίτσα 2014, 21.

²⁹ Μπαρμπαρίτσα 2014, 21 και υποσημ. 13 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁰ Για το ζήτημα της αντίστασης του γηγενούς στοιχείου βλ. σχ. Μαλτέζου 2000, 11.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 24 – 25.

³¹ Παπακοσμά 2010, 50.- Μπαρμπαρίτσα 2014, 21. Αναφορικά με το θέμα της κατεύθυνσης που ακολούθησε ο στρατός των Φράγκων έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις, εκ των οποίων η επικρατέστερη θεωρεί ότι η προέλαση των δυτικών δυνάμεων έγινε από Βορράν προς Νότο, με πρώτο σταθμό την Πάτρα, βλ. Κορδώσης 1986, 93 – 100.- Lock 1995, 132 – 133.- Λάππας 2007, 68 – 69. Για τις κατακτήσεις των Φράγκων βλ. επίσης Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 23.

³² Το οχυρό του Αρακλόβου, το οποίο τοποθετείται σύμφωνα με τον Κορδώση στο κάστρο της Άλβενας, στο όρος Βουνούκα (Μίνθη) στην νοτιοανατολική Ηλεία, ελεγχόταν από τον ισχυρό τοπικό άρχοντα Δοξαπατρή Βουτσαρά, βλ. Κορδώσης 1986, 86, 88, 98 – 99. - Κορδώσης 1989, 63, 71 – 74, 83 87.

³³ Για τα φρούρια της Αρκαδιάς και του Αρακλόβου, την πολιορκία και την κατάκτησή τους βλ. Κορδώσης 1986, 86 – 89, 94. Για την ταύτιση του βυζαντινού κάστρου του Αρακλόβου, βλ. Κορδώσης 1989, 63 – 64.- Παπακοσμά 2010, 50, υποσημ. 74.

³⁴ Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 1723 – 1724.

1205³⁵. Ως αποτέλεσμα, έναν περίπου χρόνο αμέσως μετά από την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ένα σημαντικό τμήμα της πάλαι ποτέ βυζαντινής επαρχίας είχε περιέλθει πια στην φραγκική κυριαρχία, που νομιμοποιήθηκε αργότερα και επίσημα από τους Βενετούς το 1209, όταν επικυρώθηκε η συνθήκη της Σαπιέντσας³⁶. Κάτω από αυτές τις συνθήκες διαμορφώθηκαν οι βάσεις για τη συγκρότηση του αρχικού πυρήνα του λατινικού κράτους που επρόκειτο να ονομαστεί Πριγκιπάτο της Αχαΐας, με πρωτεύουσα την Ανδραβίδα³⁷, αλλά και οι προϋποθέσεις εκείνες για τη βαθμιαία προσάρτηση και της υπόλοιπης χερσονήσου, συμπεριλαμβανομένης και της Λακωνίας, στις κτήσεις της Ηγεμονίας· εξαίρεση αποτέλεσαν τα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης που θα παρέμεναν οριστικά κάτω από τον έλεγχο των βενετικών δυνάμεων³⁸.

Στα επόμενα έτη, όταν ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, μετά την αναχώρηση του Γουλιέλμου Σαμπλίτ για την πατρίδα του (1208), είχε απομείνει πια ο μοναδικός διάδοχος στην εξουσία, οι φραγκικές δυνάμεις κατευθύνθηκαν προς την κεντρική και νότια Πελοπόννησο, ενώ παράλληλα συνεχίζόταν η πολιορκία των κάστρων της ανατολικής Πελοποννήσου³⁹. Ασαφής παραμένει ακόμη και σήμερα η χρονολογία της φραγκικής διείσδυσης στη Λακωνία, όπως επίσης λιγοστές είναι και οι γνώσεις μας σχετικά με την πρώτη φάση της κατάκτησής της, αφού η ολοκληρωτική πρόσκτηση της περιοχής πραγματοποιήθηκε στους κατοπινούς χρόνους. Εκείνο που φαίνεται να γνωρίζουμε είναι ότι αξιοσημείωτος παράγοντας καθυστέρησης στις επεκτατικές βλέψεις των Φράγκων στη Λακωνία, και συνακόλουθα στη στερέωση της επιβολής τους στον τόπο, υπήρξε η εχθρική προς αυτούς διάθεση του ντόπιου στοιχείου, και κυρίως των ατίθασων πληθυσμών του Ταυγέτου και του Πάρωνα (*Τσακωνιά, Χερσόνησος Ταινάρου, Ζυγός των Μηλιγγών*) που έχαιραν για μεγάλο χρονικό διάστημα ενός ιδιόρρυθμου καθεστώτος αυτονομίας⁴⁰: οι κάτοικοι των υπολοίπων περιοχών ήταν συσπειρωμένοι γύρω από την εξουσία τοπικών αριστοκρατών, όπως ο Λέων και ο Ιωάννης Χαμάρετος και οι τρεις άρχοντες της Μονεμβασίας, Μαμωνάς, Δαιμονογιάννης και Σοφιανός, που είχαν αναδυθεί τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της απομείωσης της δυνατότητας του ελέγχου της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας, ακολουθώντας μάλιστα στην περίπτωση του Λέοντα Χαμαρέτου και των αρχόντων της Μονεμβασίας⁴¹ μία ανεξάρτητη ή μάλλον ένα είδος ημιανεξάρτητης πολιτικής⁴². Ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης επισημαίνει στα γραπτά του ότι το ελεύθερο και ανυπότακτο πνεύμα, καθώς και η πολεμική διάθεση των Λακώνων («*ἄνδρες ποὺ δὲν ἀγνοῦσαν τὴν θεὰ τῆς ἐλευθερίας*»), απέτρεψε τους

³⁵ Κορδῶσης 1986, 94, 99 – 100. Η μάχη αυτή αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη πολεμική σύγκρουση ανάμεσα στους Φράγκους και τις ενωμένες δυνάμεις των Βυζαντινών της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου και των Μηλιγγών του Ταυγέτου, υπό την ηγεσία μάλλον του Μιχαήλ Α΄ Δούκα Αγγέλου Κομνηνού, του Δεσπότη της Ηπείρου, η οποία έληξε με την συντριπτική ήττα των τελευταίων: βλ. ενδεικτικά Μαλτέζου 1979, 248 και ειδικότερα Κορδῶσης 1986, 96, 100 – 106.- Lock 1995, 137.- Λάππας 2007, 69 – 70, 74. Για την περιγραφή της μάχης, βλ. Καλονάρος (εκδ.) 1940, 74 – 75, στ. 1715 – 1739.

³⁶ Με τη συνθήκη της Σαπιέντσας, που υπογράφηκε το καλοκαίρι του 1209, ο Βιλλεαρδουίνος κατοχύρωσε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο, με τη Βενετία να κρατά για την ίδια, ως θαλάσσια εμπορική δύναμη, την Κορώνη, τη Μεθώνη και τις ευρύτερες περιοχές τους, διασφαλίζοντας παράλληλα σημαντικά προνόμια στην εδαφική επικράτεια της Πελοποννήσου, όπως για παράδειγμα απαλλαγή από εμπορικούς δασμούς και το δικαίωμα διατήρησης αποθηκευτικών χώρων, βλ. Μαλτέζου 1979, 249 – 250, 262.- Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 59.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 25.

³⁷ Σε επιστολή του Πάπα Ιννοκέντιου του Γ΄ προς τον Λατίνο Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, που εστάλη το φθινόπωρο του 1205, ο Γουλιέλμος Σαμπλίτ αποκαλείται “princeps totius Achaiae provinciae”: βλ. Setton 1976, 26.

³⁸ Μαλτέζου 1979, 262.- Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 59.

³⁹ Setton 1976, 25 – 26.- Κορδῶσης 1986, 107, 110.

⁴⁰ Μπαρμπαρίτσα 2014, 22.

⁴¹ Παπακοσμά 2010, 190, υποσημ. 565.

⁴² Κορδῶσης 1986, 110 – 111.- Μαλτέζου 2000, 11 – 12.- Simpson 2003, 78.- Μπαρμπαρίτσα 2014, 22.

Φράγκους στο να εισβάλουν το πρώτο διάστημα της κατάκτησης στην περιοχή⁴³. Η εχθρική πάλι διάθεση του ντόπιου στοιχείου προς τους Λατίνους αποτυπώνεται με τον πλέον σαφή τρόπο στη μάχη του Κούντουρα Ελαιώνα, με τη συμμετοχή των κατοίκων στο πλευρό των Βυζαντινών δυνάμεων, καθώς και στις μετέπειτα εξελίξεις που αφορούν την κατάκτησή της. Θα πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε εδώ ότι εξίσου σημαντικό παράγοντα καθυστέρησης αλλά και αποτροπής, φαίνεται να αποτέλεσαν επιπλέον το ιδιόμορφο ανάγλυφο και η τοπογραφία της Λακωνίας, καθώς και η ύπαρξη του ισχυρού Κάστρου της Μονεμβασίας⁴⁴.

Σε κάθε περίπτωση, η πρώτη γνωστή από τις πηγές λακωνική περιοχή που φαίνεται να κατέλαβαν οι Φράγκοι, αφού προηγουμένως, πιθανόν το 1209, είχαν ενσωματώσει στον κορμό του Πριγκιπάτου τα αρκαδικά φρούρια της Βελιγοστής και του Νικλίου⁴⁵, ήταν η οχυρωμένη πόλη της Λακεδαιμονίας⁴⁶ («μεγάλη χώρα ήτον, με πύργους και με τειχία, όλα με τό χορήγι...»⁴⁷), η οποία βρισκόταν κάτω την εξουσία του άρχοντα Λέοντα Χαμαρέτου⁴⁸ («ὁ δὲ Χαμάρετος Λέων τῆς κοίλης κρατῶν Λακεδαίμονος τύραννος ἦν τῶν Λακῶνων»⁴⁹). Κτισμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της εντός των τειχών της Ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης, επάνω σε χαμηλό λόφο πλησίον του ποταμού Ευρώτα, η άλλοτε ακμαία πόλη⁵⁰, αφού πολιορκήθηκε σκληρά για πέντε μερόνυχτα, υπέκυψε τελικά στα χέρια των Φράγκων⁵¹. Έπειτα από την επιτυχή αυτή έκβαση, οι κατακτητές συνέχισαν την προσπάθεια διεύρυνσης του ελέγχου τους και πέραν των ορίων της κοιλάδας του Ευρώτα, αφού, όπως μας πληροφορεί η ελληνική παραλλαγή του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, επέδραμαν κατά των περιοχών των Βατίκων, της Μονεμβασίας, του Έλους και της Τσακωνίας, επιδιόδοι σε λεηλασίες και καταστροφές⁵². Ωστόσο, η ύπαρξη του ισχυρού Κάστρου της Μονεμβασίας φαίνεται ότι λειτουργούσε μάλλον ως τροχοπέδη στην προσπάθεια τους να θεμελιώσουν την κυριαρχία τους στις περιοχές αυτές, γεγονός που συνέβαλε – αν όχι καθόρισε – στην διακοπή κάθε ενέργειας ή, πιθανότερο στον περιορισμό των στρατιωτικών τους

⁴³ Κορδώσης 1986, 96.- Simpson 2003, 74.

⁴⁴ Simpson 2003, 74 – 75.- Βλ. επίσης Περδικούλιας 2018, 368, υποσημ. 829.

⁴⁵ Κορδώσης 1986, 107 – 110.

⁴⁶ Σύμφωνα με τον Κορδώση, η κατάληψη της πόλης της Λακεδαίμονος θα πρέπει να συντελέστηκε από το 1212 και εξής, αμέσως μετά από την απόσπαση των φρουριών της ανατολικής Πελοποννήσου (Κόρινθος, Ναύπλιο, Αργος). Είναι βέβαιο πάντως ότι το κάστρο παρέμενε στον έλεγχο του Λέοντα Χαμαρέτου μέχρι και την ημερομηνία υπογραφής της συνθήκης της Σαπιέντσας, εφόσον γίνεται ειδική μνεία για την μελλοντική κατάκτηση της περιοχής. Μία διαφορετική άποψη προτείνει ο Σαββίδης, ο οποίος τοποθετεί την παράδοση του κάστρου μετά την μάχη στον Ελαιώνα Κούντουρα, ενώ ο Βον δεν πιστεύει ότι η κατάληψη της Λακεδαίμονος είχε ολοκληρωθεί μέχρι και το 1209, έτος που υπογράφηκε η συνθήκη της Σαπιέντσας: βλ. σχ. Βον 1969, 66 – 70.- Κορδώσης 1986, 110 – 111.- Λάππας 2007, υποσημ. 188.

⁴⁷ Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 2052 – 2053.

⁴⁸ Σύμφωνα με τη συνθήκη της Σαπιέντσας, ο Βιλλεαρδουίνος επιφορτίστηκε επίσης με την υποχρέωση να αναλάβει ο ίδιος προσωπικά την καθυπόταξη της Λακωνίας, με εξαίρεση την ήδη κατεκτημένη περιοχή της Μολα (Μολάοι;), η ταύτιση της οποίας παραμένει ακόμη και σήμερα προβληματική: βλ. σχ. Κορδώσης 1986, 110.

⁴⁹ Saint-Guillain 2015, 272 – 273, υποσημ. 94.

⁵⁰ Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, η Λακεδαίμων υπήρξε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο, στο οποίο διαβιούσαν, εκτός από τον ντόπιο πληθυσμό, Λατίνοι έμποροι και σημαντικός αριθμός Εβραίων, βλ. σχ. Κορδώσης 1986, 66.

⁵¹ Όπως έχει ήδη σημειωθεί παραπάνω, μία μερίδα ιστορικών, στηριζόμενη στις πληροφορίες που προσφέρουν η συνθήκη της Σαπιέντσας και ο βυζαντινός ιστορικός Χωνιάτης, υποστηρίζει ότι η Λακεδαίμονα δεν μπορεί να κατακτήθηκε νωρίτερα από το 1211, εφόσον φαίνεται να βρίσκεται κάτω από τον βυζαντινό έλεγχο: βλ. Κορδώσης 1986, 110 – 111.

⁵² Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 2061 – 2074.- Στις περιοχές αυτές διέθεταν καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης οι άρχοντες της Λακεδαίμονος και του Νικλίου, οι οποίοι, θορυβημένοι από την λεηλασία της περιουσίας τους, έκαναν έκκληση στον Βιλλεαρδουίνο να διακόψει τις επεκτατικές του επιδρομές στα μέρη εκείνα: βλ. σχ. Κορδώσης 1986, 109 – 110.- Παπακοσμά 2010, 196, υποσημ. 586.

επιχειρήσεων κατά τα επόμενα έτη⁵³. Μόνο μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1220 και έπειτα διαφαίνεται από τις πηγές ότι κατόρθωσαν οι φραγκικές δυνάμεις να προχωρήσουν βαθιά εντός της λακωνικής ενδοχώρας, διεισδύοντας μέχρι τον Λακωνικό Κόλπο και ενδεχομένως έως την απόληξη της χερσονήσου του Ταινάρου. Μάλιστα, κατά μία άποψη, αυτή η προώθηση των Φράγκων πιθανότατα ευνοήθηκε από τη φυγή του Ιωάννη Χαμάρετου, υπερασπιστή της περιοχής της Μάνης, ο οποίος αναγκάστηκε να αφήσει την πατρίδα του (1222/1223), λόγω των αντίξοων πολιτικών συνθηκών⁵⁴, προκειμένου να βρει καταφύγιο στον Θεόδωρο Δούκα, τον αρχηγό του Δεσποτάτου της Ηπείρου⁵⁵. Ακόμη και έτσι όμως παραμένει ασαφές σε τι βαθμό κατόρθωσαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους. Έχει υποστηριχθεί, βέβαια, πως ίσως υπήρχε, τουλάχιστον όσον αφορά την περιοχή της Μάνης, κάποιο είδος υποτυπώδους επικυριαρχίας, η οποία εκπροσωπείτο από φίλα προσκείμενους στους Λατίνους γηγενείς, που είχαν ως έδρα το βυζαντινό Κάστρο της Μαΐνης⁵⁶. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η πλήρης επικράτηση των Φράγκων στη Λακωνία επήλθε μετά την κατάκτηση του Κάστρου της Μονεμβασίας, η χρονολογία της οποίας έχει εγείρει επίσης διάφορους προβληματισμούς. Συγκεκριμένα, μολονότι το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* τοποθετεί χρονικά την κατάκτηση της Μονεμβασίας την περίοδο της ηγεμονίας του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, έπειτα από σκληρή πολιορκία διάρκειας τριών ετών, ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η πολιορκία διήρκεσε επτά έτη, μεταθέτοντας έτσι την ημερομηνία παράδοσής του στους πρώτους χρόνους της δεκαετίας του 1250, ενώ μια νεότερη άποψη, αμφισβητώντας τις παραδόσεις της πηγής, ανάγει την απόσπαση του κάστρου από τους Φράγκους αρκετά έτη νωρίτερα, και συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1220, επί της ηγεμονίας του προκατόχου και αδελφού του Γοδεφρείδου Β' (1228 – 1246)⁵⁷.

Ακολουθώντας την παράδοση του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, με την άνοδο στην εξουσία του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (1246), εγκαινιάστηκε μία νέα φάση στρατιωτικών επιχειρήσεων στον λακωνικό χώρο, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την οριστική επικράτηση των Φράγκων και, κατά συνέπεια, την κατάκτηση της τελευταίας αντιστεκόμενης περιοχής της Πελοποννήσου από την Ηγεμονία. Εντούτοις, σύμφωνα με την άποψη κάποιων μελετητών, ο Γουλιέλμος ωθήθηκε στο νέο αυτό εγχείρημα περισσότερο λόγω της νέο-διαμορφωθείσας πολιτικής κατάστασης στον ελλαδικό και ευρύτερο χώρο και λιγότερο εξαιτίας της επιδίωξής του να κλείσει τον κύκλο των κατακτήσεων στην Πελοπόννησο. Αντίθετα με ό, τι συνέβαινε πριν, τώρα οι στρατιωτικές επιτυχίες της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας έναντι των Δυτικών και του εξίσου σημαντικού αντιπάλου της, του ανεξάρτητου Βυζαντινού Κράτους της Ηπείρου (Δεσποτάτο της Ηπείρου), προκαλούσαν μία συνεχή ανασφάλεια στους Λατίνους επικυρίαρχους των άλλοτε βυζαντινών εδαφών, ενώ στην περίπτωση του Γουλιέλμου δημιουργούσαν τον φόβο μίας ενδεχόμενης στρατιωτικής επέμβασης του Ιωάννη Γ' Βατάτζη στα εδάφη του Πριγκιπάτου, μέσω του λιμανιού της ανυπότακτης Μονεμβασίας, με την οποία διατηρούσε στενές επαφές⁵⁸. Έτσι, ο Βιλλεαρδουίνος, εκμεταλλευόμενος το ξέσπασμα της πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, προχώρησε το 1246 στην πολιορκία του ισχυρού Κάστρου της Μονεμβασίας, η οποία έληξε με την παράδοσή του στον ίδιο από τους επιφανείς άρχοντες Μαμωνά, Σοφιανό και Ευδαιμονογιάννη⁵⁹. Αυτή η επιτυχής

⁵³ Κορδώσης 1986, 154, 157.

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Κορδώση (1986, 180), υπήρχε στην περιοχή της Μάνης λατινόφιλη παράταξη αρχόντων, που βοηθούσαν τους Φράγκους στην προσπάθειά τους να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στα μέρη αυτά.

⁵⁵ Κορδώσης 1986, 133, 157 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). - Μαλτέζου 2000, 11.

⁵⁶ Κορδώσης 1986, 180. - Περδικούλιας 2018, 368, υποσημ. 829, 830 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵⁷ Simpson 2003, 89 – 90, υποσημ. 19. - Saint-Guillain 2016, 268 – 272.

⁵⁸ Κορδώσης 1986, 152. - Simpson 2003, 80, 87.

⁵⁹ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 72. - Simpson 2003, 80. - Παπακοσμά 2010, 191.

έκβαση κατάληψης του κάστρου κατάφερε κέραιο πλήγμα στο ηθικό του ανυπότακτου μέχρι τότε πληθυσμού, καθώς επέφερε την κάμψη της αντίστασης των γειτονικών περιοχών των Βατικών και της Τσακωνιάς, και την επακόλουθη υποταγή τους. Πιο δυσχερής ωστόσο αποδείχθηκε η υποταγή των Σλάβων του Ταυγέτου, εφόσον η φράγκικη διοίκηση αναγκάστηκε να κτίσει τρία νέα φρούρια, τον Μυστρά, το κάστρο της Μαΐνης και το Λεύκτρο, προκειμένου να τους εγκλωβίσει και να τους εξωθήσει τελικά στην παράδοση, αν και με όρους ευνοϊκούς⁶⁰. Έτσι, ακόμη και αν η επιχείρηση συντριβής και των τελευταίων θυλάκων αντίστασης αποδείχθηκε μια ιδιαίτερα χρονοβόρα και δύσκολη υπόθεση, καθώς, εκτός των άλλων, προϋπέθετε την εξασφάλιση και αρωγή σημαντικού σε αριθμό ανθρώπινου δυναμικού και στόλου, ο Γουλιέλμος κατόρθωσε να επιβάλει και να σταθεροποιήσει την κυριαρχία του⁶¹.

Τα γεγονότα ωστόσο που ακολούθησαν, επιφύλαξαν διαφορετική τύχη στην Λακωνία, διαφορετική από αυτήν της υπόλοιπης Πελοποννήσου, και τούτο επειδή όχι μόνο κατακτήθηκε με μεγάλη καθυστέρηση, αλλά και επειδή παρέμεινε στην κατοχή των Φράγκων για μικρό χρονικό διάστημα, πριν επανέλθει το 1263 σε βυζαντινή διοίκηση με την αποβίβαση των στρατευμάτων του αδελφού του αυτοκράτορα, Κωνσταντίνου⁶². Η εξέλιξη αυτή προέκυψε ως απόρροια των προσπαθειών του Γουλιέλμου Β΄ να επεκταθεί και εκτός της Πελοποννήσου. Η επιλογή του αυτή τον ώθησε να εμπλακεί στις διαμάχες που είχαν οξυνθεί μεταξύ του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Σε σύγκρουση που έλαβε χώρα το 1259 στην πεδιάδα της Πελαγονίας στη βόρεια Μακεδονία, οι συνασπισμένες δυνάμεις των Φράγκων της Αχαΐας, του δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλιά της Σικελίας γνώρισαν συντριπτική ήττα από τον στρατό του αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, με αποτέλεσμα να αιχμαλωτιστεί ο Γουλιέλμος Β΄, για την απελευθέρωση του οποίου απαιτήθηκε η απόδοση των κάστρων της Μονεμβασιάς, του Μυστρά, του κάστρου της Μεγάλης Μαΐνης και του Γερακίου (1261)⁶³. Κατόπιν αυτού, μολονότι ο Βιλλεαρδουίνος προσπάθησε να τα διεκδικήσει ξανά, τα κάστρα περιήλθαν οριστικά υπό βυζαντινό έλεγχο, προσφέροντας τα εχέγγυα για την ανακατάληψη και των υπολοίπων εδαφών της Λακωνίας, όπου επρόκειτο να συγκροτηθεί αργότερα το Δεσποτάτο του Μορέως, αλλά και τις βάσεις για τη βαθμιαία εξάπλωση της βυζαντινής παρουσίας στην Πελοπόννησο⁶⁴. Έτσι, οι επόμενοι αιώνες, μέχρι και την οριστική εκδίωξη των Φράγκων από την Πελοπόννησο το 1430, χαρακτηρίζονταν από τις συνεχείς συγκρούσεις των φράγκικων και των βυζαντινών δυνάμεων, που είχαν ως αντίστοιχο σκοπό τη διατήρηση και την ανάκτηση του ελέγχου στην περιοχή⁶⁵.

⁶⁰ Κορδώσης 1986, 154 - 155.

⁶¹ Προτού ο Βιλλεαρδουίνος εκκινήσει το κατακτητικό του έργο, είχε εξασφαλίσει την βοήθεια των υπολοίπων Φράγκων αρχηγών της Ευβοίας, της Νάξου και της Κεφαλλονιάς, καθώς και την συνδρομή των Βενετών με τέσσερα καράβια: βλ. σχ. Κορδώσης 1986, 153.

⁶² Κορδώσης 1986, 155, 177.

⁶³ Καραγιαννόπουλος 2001, 236, 239 - 241.

⁶⁴ Περδικούλιας 2018, 78.

⁶⁵ Κορδώσης 1986, 177.- Λαμπροπούλου - Πανοπούλου 2000, 60-61. Η μάχη της Πελαγονίας και η παραχώρηση των κάστρων της Λακωνίας υπήρξε κέραιο κτύπημα για την ισχύ της φραγκικής Ηγεμονίας. Η κατάσταση χειροτέρευε ακόμη περισσότερο για τους Φράγκους, όταν υπέγραψαν τη συνθήκη του Βιτέρμπο το 1267, καθώς δήλωσαν την υποτέλειά τους στους Ανδεγαυούς Βασιλείς της Νεάπολης, αλλά και αργότερα, το 1348, όταν ιδρύθηκε το Δεσποτάτο του Μορέως, το οποίο άρχισε να δημιουργεί έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω από το φραγκικό κράτος, απειλώντας σε διαρκή βάση την υπόστασή του. Έτσι, προϊόντος του χρόνου, η ηγεμονία, μην μπορώντας να ανταπεξέλθει στις νέες συνθήκες, καταλύθηκε το 1430 από τους Παλαιολόγους, βλ. Γεωργοπούλου-Βέρρα - Αθανασούλης 2005, 163. Βλ. επίσης Μαλτέζου 1979, 248 - 255, 270 - 272. - Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 29 - 32, 34 - 38, 41 - 58.

1.2.2. Η προσαρμογή της Λακωνίας στην αμυντική, διοικητική, οικονομική, κοινωνική και εκκλησιαστική οργάνωση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας

Αμέσως μετά την κατάληψη του μεγαλύτερου τμήματος της Πελοποννήσου, πρώτο μέλημα των Φράγκων κατακτητών ήταν η οργάνωση της νέας κτήσης τους με βάση τα δυτικά πρότυπα⁶⁶. Ως αποτέλεσμα, οι προϋπάρχουσες δομές του βυζαντινού καθεστώτος υπέστησαν σημαντικές μεταβολές ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες στο πλαίσιο επιβολής του δικού τους συστήματος οργάνωσης, συγκεκριμένα του δυτικού φεουδαρχικού συστήματος, πυρήνας του οποίου ήταν το φέουδο⁶⁷. Αυτό ουσιαστικά σήμαινε βαθιές αλλαγές στον τρόπο της διοικητικής, αμυντικής και οικονομικής οργάνωσης, αλλά και μεταβολές στο κοινωνικό καθεστώς του κατακτημένου αυτόχθονα πληθυσμού του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η περιοχή της Λακωνίας, μολονότι υπήχθη σταδιακά στην εδαφική επικράτεια της Ηγεμονίας, αποτέλεσε επίσης πεδίο εφαρμογής των θεσμών και του δικαίου, που προέρχονταν από τη Δυτική Ευρώπη.

Σύμφωνα με την ελληνική παραλλαγή του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, ήδη από το 1209/10 είχαν ενδιαφερθεί οι νέοι κυρίαρχοι για την αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου και, αφού προχώρησαν σε μία σειρά από ενέργειες και διαδικασίες, όπως η απογραφή και η ανακατανομή της γης ως φέουδων, καθώς και η διευθέτηση του διοικητικού πλαισίου⁶⁸, έθεσαν τα θεμέλια για την εγκαθίδρυση των νέων φεουδαρχικών θεσμών⁶⁹. Σύμφωνα λοιπόν με το νέο φεουδαρχικό κατάστιχο (*registro*), τα μέχρι τότε κατακτηθέντα εδάφη της πελοποννησιακής γης διαιρέθηκαν σε δώδεκα διοικητικές/φορολογικές ενότητες, τις λεγόμενες *βαρονίες*. Η διοίκησή τους έδρευε σε ένα κάστρο και δόθηκε σε έναν φεουδάρχη, τον *βαρόνο*, ο οποίος ήταν άμεσα εξαρτημένος από τον πρίγκιπα⁷⁰. Ακολουθώς κάθε μία από τις βαρονίες αποτελείτο από έναν διαφορετικό αριθμό φέουδων, τα οποία διέφεραν αναμεταξύ τους ως προς την έκταση. Τα φέουδα αυτά διαμοιράστηκαν σε άτομα που εξαρτώνταν από τους βαρόνους (σεργέντες, καβαλλάροι), και οι

⁶⁶ Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 24, 29.

⁶⁷ Μαλτέζου 1979, 248 – 255, 270 – 272.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2000, 23 – 27. - Ντούρου 2005, 23 – 27.- Σαββίδης 2008, 126.- Παπακοσμά 2010, 78, 87, 128, 331.

⁶⁸ Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 61. Οι Φράγκοι προχώρησαν στη δέσμευση κρατικών και εκκλησιαστικών ιδιοκτησιών, αλλά και περιουσιών των Βυζαντινών αρχόντων που δεν αναγνώρισαν την εξουσία τους, και εν συνεχεία τις διαμοίρασαν μεταξύ των κυριάρχων, βλ. Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 66.

⁶⁹ Η αναδιανομή της γης συνεπαγόταν κάποιες παραχωρήσεις από την πλευρά των Φράγκων, δεδομένου ότι βρίσκονταν σε έναν ξένο τόπο, όπου αφενός κυριαρχούσε αριθμητικά το γηγενές στοιχείο και αφετέρου υπήρχε μία ομάδα τοπικών αρχόντων, που μολονότι δέχτηκε να συνεργαστεί με τους νέους κατακτητές, θα μπορούσε εν δυνάμει να αποτελέσει αποφασιστικό παράγοντα αποσταθεροποίησης του ελέγχου και της κυριαρχίας τους. Έτσι, οι Φράγκοι, προκειμένου να αποφύγουν οποιαδήποτε αντίδραση, θεώρησαν αναγκαίο να συμπεριλάβουν τους τελευταίους στην ανακατανομή, αλλά και να μη θίξουν το προϋπάρχον καθεστώς ιδιοκτησίας τους, υπό τον όρο βέβαια της εξασφάλισης της υποτέλειάς τους. Ως αποτέλεσμα, προέβησαν στη σύσταση μιας επιτροπής που συμμετείχαν και Έλληνες άρχοντες, προκειμένου να συνταχθεί ο νέος κατάλογος γαιοκτησίας, το *registro*, που επικυρώθηκε το 1209 στην Ανδραβίδα, βλ. Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 66 – 67. Βλ. επίσης Γεωργοπούλου - Αθανασούλης 2005, 163.- Παπακοσμά 2010, 87 και υποσημ. 232.- Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 61. Παρότι οι πληροφορίες από το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* τοποθετούν τη σύνταξη του καταλόγου στην πρώτη φάση της κατάκτησης, μεγάλη μερίδα ιστορικών, βασιζόμενη σε μεταγενέστερες μαρτυρίες, υποστηρίζει ότι η διαμοίραση των φεούδων έγινε με βάση το φεουδαρχικό κατάστιχο που καταρτίστηκε στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1220: Παπακοσμά 2010, 87 και υποσημ. 232, 98, 99 και υποσημ. 271 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁷⁰ Από αυτές τις βαρονίες, οι περιοχές της Κορινθίας, της Καλαμάτας και του μεγαλύτερου τμήματος της Ηλείας κατοχυρώθηκαν στον Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλαρδουίνο, ενώ η περιοχή της Αργοναυπλίας εκχωρήθηκε στον Όθωνα ντε λα Ρος, κυρίαρχο του λατινικού κράτους των Αθηνών, εξαιτίας της αρωγής του στις επιχειρήσεις εναντίον του Βυζαντινού άρχοντα Λέοντα Σγουρού, βλ. Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 62. Γενικά για τη διοίκηση βλ. Miller³ 1997, 93 – 94.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 67 – 69.

οποίοι εκπροσωπούσαν μία διαφορετική κοινωνική κατηγορία, όπως θα δούμε παρακάτω⁷¹. Σε αντάλλαγμα όφειλαν να παρέχουν στους κυρίους τους τις προσωπικές τους υπηρεσίες, έτσι όπως ήταν καθορισμένες από το δυτικό δίκαιο, με συνηθέστερη την παροχή στρατιωτικής βοήθειας⁷², ενώ ταυτόχρονα συναποτελούσαν την Κούρτη⁷³. Εκτός όμως από τους προαναφερθέντες ιππότες, αξίζει επιπλέον να σημειώσουμε, ότι εκχωρήσεις γαιοκτησίας υπό μορφή φέουδων, η κατοχή των οποίων προϋπέθετε επίσης συγκεκριμένους όρους, έγιναν στην λατινική Εκκλησία, σε νέο αφιχθέντα θρησκευτικά τάγματα, και σε τοπικούς άρχοντες, ενώ αποκλείστηκε από τη διανομή, και άρα από τη δυνατότητα συμμετοχής στον διοικητικό μηχανισμό της ηγεμονίας, το μεγαλύτερο τμήμα του κατακτημένου πληθυσμού της Πελοποννήσου⁷⁴. Αυτή η διοικητική διαίρεση της χερσονήσου, που ως επιπρόσθετο στόχο είχε την καλύτερη στρατιωτική οργάνωση και αμυντική προστασία της νεοσυσταθείσας Ηγεμονίας⁷⁵, μνημονεύεται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*⁷⁶. Ανάμεσά τους, μολονότι συστάθηκαν σε μεταγενέστερη φάση, πιθανόν τη δεκαετία του 1220⁷⁷, μνημονεύονται και οι δύο λακωνικές βαρονίες, και συγκεκριμένα η βαρονία του Πασσαβά στην Μάνη, και η βαρονία του Γερακίου στον Πάρνωνα (Τσακωνιά), που παραχωρήθηκαν μαζί έναν αριθμό φέουδων σε Φράγκους ευγενείς⁷⁸. Προϊόντος του χρόνου, με την εξάπλωση της κυριαρχίας των Φράγκων στην υπόλοιπη Πελοπόννησο - συμπεριλαμβανομένης της Λακωνίας -, που είχε ως επακόλουθο τη δημιουργία νέων φέουδων και άρα την αύξηση του αριθμού τους, το εν λόγω διοικητικό σχήμα αναπροσαρμόστηκε και επιβλήθηκε στις νέες εδαφικές κτήσεις⁷⁹. Έτσι, οι εναπομείνουσες περιοχές της Λακωνίας ενσωματώθηκαν στον διοικητικό μηχανισμό και ένα μέρος των εδαφών της περιήλθε στην περιουσία του Βιλλεαρδουίνου ως προσωπικό του φέουδο (Μυστράς, Κάστρο Μαΐνης), ο οποίος, βέβαια, είχε στην κατοχή του επίσης τις καστελλανίες της Καλαμάτας και του Χλεμουτσίου⁸⁰. Φέουδα στη Λακωνία παραχωρήθηκαν επιπλέον και στις τοπικές αρχοντικές οικογένειες της Μονεμβασίας, ως ανταμοιβή για την «νομιμοφοροσύνη» τους στο νέο καθεστώς⁸¹.

Η εγκαθίδρυση του φεουδαλικού συστήματος είχε ως φυσικό επακόλουθο την αναδιάρθρωση των κοινωνικών δομών της Πελοποννήσου, δεδομένου ότι την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν διακριτά όρια ανάμεσα στον κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό χώρο. Οι κατακτητές, γαλλικής κυρίως καταγωγής, μετεμφύτευαν στα εδάφη το γνώριμο σε αυτούς, ως μέλη ευγενών-πολεμιστών της μεσαίας φεουδαρχικής κοινωνικής τάξης, κλειστό κοινωνικό σύστημα οργάνωσης, που το χαρακτήριζαν «οι προσωπικοί δεσμοί εξάρτησης ενός ανθρώπου από έναν άλλο, αλλά και η αυστηρά ιεραρχημένη διάρθρωση σε εξαρτημένους υποτελείς και αυθέντες κυρίους»⁸². Επρόκειτο δηλαδή για ένα άκαμπτο μοντέλο κοινωνικής διαστρωμάτωσης, διαφορετικό ως προς το περιεχόμενό του σε σχέση με το βυζαντινό, καθώς απέτρεπε την ανέλιξη και είχε επιπτώσεις στο ατομικό καθεστώς, ενώ ταυτόχρονα καθιέρωνε διακριτά όρια ανάμεσα

⁷¹ Δοανίδου 1989, 27.- Κουμούση 2012, 31 και υποσημ. 2 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).- Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 62.

⁷² Παπακοσμά 2010, 128.

⁷³ Δοανίδου 1989, 28.

⁷⁴ Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 62.

⁷⁵ Δοανίδου 1989, 26 – 27.- Παπακοσμά 2010, 78.

⁷⁶ Για τις βαρονίες βλ. Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 7935 – 7938.

⁷⁷ Περδικούλιας 2018, 369, υποσημ. 831.

⁷⁸ Παπακοσμά 2010, 98.- Περδικούλιας 2018, 369, υποσημ.831.

⁷⁹ Περδικούλιας 2018, 369, υποσημ. 831.

⁸⁰ Παπακοσμά 2010, 129.- Μπαρμπαρίτσα 2015, 29.

⁸¹ Παπακοσμά 2010, 191.

⁸² Μαλτέζου 1979, 250.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 98.

στον κυρίαρχο και τον υποτελή⁸³. Σύμφωνα λοιπόν με αυτό, στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της φεουδαλικής πυραμίδας βρισκόταν ο πρίγκιπας και οι έντεκα βαρόνοι, και κατόπιν οι φεουδάρχες απλής υποτελείας⁸⁴. Μάλιστα, οι ιδιότητες και η θέση των μελών των κοινωνικών αυτών τάξεων είχαν κληρονομικό χαρακτήρα, ενώ οι δικαιοδοσίες ρυθμιζόνταν σύμφωνα με το φεουδαρχικό δίκαιο, τον κώδικα των «Ασσιζών της Ρωμανίας», που εισήχθη από την σταυροφορική Ανατολή στη νέα κτήση⁸⁵. Στη βάση πάλι του κοινωνικού αυτού σχήματος, αμέσως μετά από τους κατοίκους των πόλεων και τους εμπόρους – κατηγορία στην οποία εγγράφονται βαθμιαία νεοαφιχθέντες αλλογενείς έποικοι, κυρίως από την ιταλική χερσόνησο (Ενετοί, Γενουάτες, Φλωρεντινοί κ.ά.)⁸⁶ -, βρίσκονταν οι βιλλάνοι ή πάροικοι, δηλαδή ο γηγενής στην πλειονότητα πληθυσμός⁸⁷. Βέβαια, είναι αλήθεια ότι παρά την επιβολή αυτού του κοινωνικού συστήματος και του φεουδαρχικού δικαίου, η προϋπάρχουσα κοινωνική κατάσταση του βυζαντινού καθεστώτος διατηρήθηκε κατά περίπτωση, μολονότι με σημαντικές μεταβολές, γεγονός που ερμηνεύεται από την πολιτική των Φράγκων να εξασφαλίσουν την ευμένεια της τοπικής αριστοκρατίας και να προσεγγίσουν τον κατά πολύ πολυπληθέστερο γηγενή πληθυσμό, προκειμένου να θεμελιώσουν την κυριαρχία τους στην Πελοπόννησο⁸⁸. Έτσι, εκείνοι οι Βυζαντινοί μεγαλογαιοκτήμονες, *τὸ ἀρχοντολόγι τοῦ Μορέως*⁸⁹, που αποδέχτηκαν την πολιτική εξουσία των Φράγκων δίνοντας φεουδαρχικό όρκο πίστης και υποτελείας στον πρίγκιπα, εκτός ότι διατήρησαν τις αγροτικές ιδιοκτησίες τους με βάση τις διατάξεις του βυζαντινού δικαίου, εξασφάλισαν την ένταξή τους στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των φεουδαρχών και, ακολούθως, ανέλαβαν τον ρόλο τους στα τοπικά διοικητικά πράγματα⁹⁰. Μάλιστα, μέσα από τις επαφές τους και τις συνδιαλλαγές τους με τους Φράγκους αναπτύχθηκαν βαθμιαία σχέσεις συνεννόησης και σύμπλευσης, που οδήγησαν ακόμη και στη σύναψη μικτών γάμων ανάμεσά τους, από όπου προέκυψαν οι λεγόμενοι «γασμούλοι»⁹¹. Παράλληλα, κάποιες περιοχές που αντέταξαν σθεναρή άμυνα απέναντι στον κατακτητή, και όχι μόνο, αντιμετωπίστηκαν από του Φράγκους με σχετικά διαλλακτικό τρόπο ή και με κάποια ανοχή⁹². Στη Λακωνία, συγκεκριμένα, γνωρίζουμε από τις πηγές ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων της Μονεμβασίας, ο πληθυσμός της Τσακωνιάς και τα σλαβικά φύλα του Ταϊγγέτου, μολονότι περιέπεσαν στην τάξη των βιλλάνων, είχαν μία σαφώς πιο ευνοϊκή μεταχείριση έναντι άλλων, καθότι απαλλάχθηκαν από τις περισσότερες φεουδαλικές ή φορολογικές επιβαρύνσεις, εκτός, βέβαια, από την υποχρέωση της προσφοράς στρατιωτικής βοήθειας στους Φράγκους σε καιρό πολέμου⁹³.

Η λατινική κατίσχυση στην Πελοπόννησο επέφερε όπως ήταν φυσικό σημαντικές μεταβολές και στον εκκλησιαστικό τομέα, δεδομένου ότι υπεύθυνη τώρα για τα τοπικά ζητήματα ήταν η Εκκλησία της Ρώμης, που από καιρό οραματιζόταν την Ένωση των Εκκλησιών και την υποταγή

⁸³ Για την κοινωνική δομή στο Βυζάντιο βλ. Καραγιαννόπουλος 2001, 403 – 408.

⁸⁴ Μαλτέζου 1979, 250.- Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 67.

⁸⁵ Το φεουδαρχικό δίκαιο εφαρμόστηκε σε όλες τις λατινοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου: βλ. σχ. Μαλτέζου 1979, 252.

⁸⁶ Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 164.

⁸⁷ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 67.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 88, 139.

⁸⁸ Μαλτέζου 1979, 252.

⁸⁹ Το Χρονικόν τοῦ Μορέως 1940, στ. 1642.

⁹⁰ Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 113 – 116.- Μπαρμπαρίτσα 2015, 29. Όσον αφορά την πρόσβαση των Ελλήνων στον διοικητικό μηχανισμό του φραγκικού κράτους, αυτή καθορίστηκε από το γεγονός ότι δεν υπήρχε αφενός το επαρκές προσωπικό για την κάλυψη αντίστοιχων θέσεων και αφετέρου η απαραίτητη γνώση εκ μέρους των Φράγκων σε θέματα φορολογικής φύσεως: βλ. σχ. Μαλτέζου 1979, 247.

⁹¹ Μαλτέζου 1979, 251.- Πέρρα 2011, 114.

⁹² Παπακοσμά 2010, 191 – 195.

⁹³ Παπακοσμά 2010, 297 – 298.

των ορθοδόξων «σχηματικών» σε αυτήν⁹⁴. Μολονότι δεν σημειώθηκαν ουσιαστικές αλλαγές στη διάρθρωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι διαθέσιμες πηγές δείχνουν ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ανώτερου κλήρου της, αρνούμενη να δηλώσει την υποταγή της στην Παπική Εκκλησία και να συμμορφωθεί με τη νέα επιβεβλημένη συνθήκη, κλήθηκε να απομακρυνθεί από τις υφιστάμενες μητροπολιτικές και επισκοπικές έδρες, τις οποίες κατέλαβαν σχεδόν αμέσως Λατίνοι αρχιερείς, ενώ η εκκλησιαστική περιουσία δεσμεύτηκε⁹⁵. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, Λατίνοι εγκαταστάθηκαν επίσης στους επισκοπικούς θώκους της Λακωνίας, ενώ ακολούθως οι επισκοπές της (η επισκοπή του Έλους, της Μονεμβασίας, του Αμυκλίου, της Μαΐνης και η μέχρι τότε μητρόπολη της Λακεδαιμονίας⁹⁶) τέθηκαν προϊόντος του χρόνου κάτω από τον έλεγχο των λατινικών αρχιεπισκοπών της Κορίνθου και της Πάτρας, της πρώτης λατινικής αρχιεπισκοπής (1205) που συστάθηκε κατ' εντολή του πάπα Ιννοκέντιου⁹⁷, και μίας εκ των επτά εκκλησιαστικών βαρονιών, που ιδρύθηκαν την επαύριο των πρώτων κατακτήσεων⁹⁸. Εντούτοις, η λατινική εκκλησία άρχισε σύντομα να υφίσταται μεταβολές, κυρίως ως προς την έκτασή της⁹⁹. Σε ό, τι αφορά, τέλος, την υπόλοιπη μερίδα των κληρικών και τον ορθόδοξο πληθυσμό, η κατάσταση ήταν μάλλον πιο ευνοϊκή. Αντίθετα προς τους ορθόδοξους αρχιερείς, ο κατώτερος κλήρος έμεινε σχεδόν αλώβητος από τις νέες εξελίξεις, καθώς όχι μόνο δεν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη θέση του, αλλά διατήρησε και την ιδιοκτησία του, με βασική προϋπόθεση όμως την καταβολή ειδικού φόρου¹⁰⁰. Το γηγενές στοιχείο δεν υποχρεώθηκε πάλι να ασπαστεί το δυτικό δόγμα, σε αντίθεση με άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές¹⁰¹, γεγονός που υπαγορεύτηκε από την πολιτική των Φράγκων να κατευνάσουν ή, μάλλον, να κάμψουν εκ προοιμίου οποιαδήποτε πιθανή αντίδραση¹⁰². Έτσι, ακόμη και εάν εγκαταστάθηκαν Λατίνοι κληρικοί στα εδάφη της Λακωνίας, όπως και της Πελοποννήσου, ο ορθόδοξος πληθυσμός κατάφερε να διατηρήσει σε σημαντικό βαθμό αναλλοίωτο το δόγμα του¹⁰³, το οποίο, αξίζει να τονιστεί εδώ, αποτελούσε, εκτός από το βασικό στήριγμα για την επιβίωσή του, το μέσον

⁹⁴ Μαλτέζου 1979, 245.- Κωτσάκης 2009, 313.- Πέρρα 2011, 109 – 110.

⁹⁵ Ντούρου – Ηλιοπούλου 2005, 72.- Βαχαβιώλος 2012, 97 – 100.- Διαμαντή 2012, 17.

⁹⁶ Όσον αφορά την ρωμαιοκαθολική έδρα της Λακεδαιμονίας, που η χρονολογία σύστασής της έχει δημιουργήσει έντονους προβληματισμούς, δεδομένης μάλιστα της σύγχυσης που επικρατεί αναφορικά με τον χρόνο κατάκτησης της Λακωνίας, πληροφορούμαστε από το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* ότι ο Λατίνος επίσκοπος είχε λάβει τέσσερα φέουδα, όταν έγινε η διανομή τους κατά τη διάρκεια των πρώτων κατακτητικών χρόνων, βλ. Βαχαβιώλος 2012, 101 – 103.

⁹⁷ Lock 1995, 339.

⁹⁸ Αναφορικά με τις εκκλησιαστικές βαρονίες, αυτές ήταν η Λατινική Αρχιεπισκοπή της Πάτρας (1205) και έξι επισκοπές που υπάγονταν σε αυτήν, συγκεκριμένα η επισκοπή της Ωλένης με έδρα την Ανδραβίδα, της Μεθώνης, της Κορώνης, της Βελιγοστής, των Αμυκλών και της Λακεδαιμονίας. Μετά την κατάληψη της Κορίνθου το 1210, θα δημιουργηθεί επίσης η αρχιεπισκοπή της Κορίνθου, η οποία θα έχει υπό τον έλεγχό της άλλες έξι επισκοπές, εκ των οποίων ξεχωρίζουν οι επισκοπές του Έλους και της Μονεμβασίας. Για το ζήτημα των εκκλησιαστικών βαρονιών βλ. Μαλτέζου 1979, 250.- Miller 1997, 95.- Πανίτσας 2012, 62. Για τις λατινικές επισκοπές της Λακωνίας βλ. Βαχαβιώλος 97 – 103.- Διαμαντή 2012, 18 και υποσημ. 57.

⁹⁹ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 64.

¹⁰⁰ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 64.

¹⁰¹ Βλ. ενδεικτικά Πέρρα 2011, 112.

¹⁰² Ντούρου – Ηλιοπούλου 2000, 23.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 144.

¹⁰³ Μαλτέζου 1979, 250.-Ντούρου-Ηλιοπούλου 2000, 23.- Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005, 144.- Διαμαντή 2012, 17 – 18.

έκφρασης της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας, διαφοροποίησης και αποστροφής του έναντι των «ακάθαρτων» ρωμαιοκαθολικών Δυτικών¹⁰⁴.

Όσον αφορά την τοπική οικονομία της Πελοποννήσου, οι Φράγκοι δεν προχώρησαν στην αλλαγή του χαρακτήρα της, που ήταν ως επί το πλείστον αγροτικός. Εξάλλου, η μορφή αυτής της οικονομίας εναρμονίζονταν πλήρως με τους φεουδαρχικούς θεσμούς, εφόσον η κατοχή και η εκμετάλλευση της γης, που είχε μοιραστεί στους φεουδάρχες υπό τη μορφή φέουδων, αποτελούσε, εκτός από εγγύηση για την κοινωνική τους αναγνώριση και υπεροχή, τη βασική πηγή εισοδήματος και απόκτησης πλούτου¹⁰⁵. Ως αποτέλεσμα, κύριο μέλημα και απώτερος στόχος των φεουδαρχών ήταν η εμπορία και η διάθεση των παραγομένων από τους βιλάνους τους γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, τα οποία προωθούσαν στις ετήσιες εμποροπανηγύρεις αλλά και στη Δύση, μέσω των σημαντικών λιμανιών της Πελοποννήσου, όπως η Γλαρέντζα και η Πάτρα¹⁰⁶. Από τις αρχαικές πηγές προκύπτει επιπλέον ότι διακίνηση και αγοραπωλησία των τοπικών προϊόντων γινόταν επίσης εντός των ορίων του εκάστοτε φέουδου ή βαρονίας, με την οργάνωση και λειτουργία αγορών εντός του κάστρου¹⁰⁷. Για τη Λακωνία, μολονότι δεν γίνεται κάποια ιδιαίτερη μνεία στις πηγές αυτής της περιόδου, γνωρίζουμε από παλαιότερες μαρτυρίες ότι η περιοχή παρήγε πληθώρα προϊόντων, όπως λάδι, ελιές μέλι, βαμβάκι, σταφίδα, φρούτα κ.ά, γεγονός που οφείλεται στις σημαντικές γόνιμες εκτάσεις που διέθετε η ενδοχώρα, όπως η πεδιάδα της Λακεδαίμονος, του Έλους και των Μολάων, αλλά και στις ελαιοφόρες περιοχές, όπως η Μάνη¹⁰⁸. Επίσης αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ενώ διέθετε επιπλέον εκτεταμένες δασικές περιοχές, από όπου εξασφαλιζόνταν τα απαραίτητα προϊόντα, όπως η ξυλεία¹⁰⁹. Τέλος, ανάμεσα στα προϊόντα που μνημονεύονται, είναι το κρασί της Μονεμβασίας, το οποίο στους κατοπινούς αιώνες επρόκειτο να γνωρίσει μεγάλη απήχηση στον δυτικό κόσμο¹¹⁰.

Καταληκτικά, αναφορικά με την κοινωνική ζωή των Φράγκων, αυτή στοιχειοθετούνταν κυρίως γύρω από το κάστρο. Όταν οι συνθήκες επέτρεπαν στους ίδιους να απέχουν από τις φεουδαλικές υποχρεώσεις απέναντι στον κύριο τους¹¹¹, κατέφευγαν σε διασκεδάσεις που ήταν άμεσα συνυφασμένες με τις δυτικές συνήθειες που είχαν μεταφέρει στη νέα τους πατρίδα. Στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως* γίνονται συχνές αναφορές τέτοιων εκδηλώσεων, με ιδιαίτερη έμφαση στα ιπποτικά αγωνίσματα¹¹². Τα πλέον ιδιαίτερα αγωνίσματα εξ αυτών ήταν η *γίστρα* και ο *τορνεμές*, γνωστά ήδη στο Βυζάντιο εξαιτίας των επαφών του με τη Δύση, που συνίσταντο σε συμπλοκές ανάμεσα σε πεζούς ή ιππείς οι οποίοι κρατούσαν διάφορα είδη όπλων¹¹³. Αναπαραστάσεις των δυτικών αυτών συνηθειών ενδεχομένως αποτελεί και η τοιχογραφία του 13ου αιώνα στον νάρθηκα του Παλαιομονάστηρου του Βρονταμά στη Λακωνία, κοντά στο Κάστρο του Γερακίου, όπου απεικονίζονται δύο αντωπές ομάδες από έφιππους στρατιωτικούς

¹⁰⁴ Κωτσάκης 2009, 313. Για τις δογματικές διαφορές ανάμεσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και την Παπική Εκκλησία και τις συνέπειές τους στη διαμόρφωση της εικόνας και αντίληψης των Βυζαντινών για τους Λατίνους, και αντίστροφα, βλ. ενδεικτικά Πέρρα 2011, 109 – 110.

¹⁰⁵ Παπακοσμά 2010, 85 – 86.

¹⁰⁶ Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 63. Πέννα 2012, 91.

¹⁰⁷ Παπακοσμά 2010, 79, υποσημ. 207, 86.- Κοντογιάννης 2012, 294.

¹⁰⁸ Κορδώσης 1982 – 1983, 110 – 111.

¹⁰⁹ Διαμαντή 2012, 16 – 17.

¹¹⁰ Κορδώσης 1982 – 1983, 110 - 111.- Διαμαντή 2012, 16 – 17.

¹¹¹ Παπακοσμά 2010, 90.

¹¹² Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 3368-3369: Αφούτου γὰρ ἐγένησαν συμβίβασες ἐκεῖνες, χαρὰν μεγάλην ἔποικαν οἱ νέοι καθαλλάροι ντζοῦστρες, κοντάρια ἐτσάκισαν, χαρὲς μεγάλες εἶχαν. Βλ. σχ. και Μπαρμπαρίτσα 2014, 214.

¹¹³ Μπαρμπαρίτσα 2014, 214.

αγίους¹¹⁴. Μάλιστα, όπως επισημαίνει η Καθηγήτρια Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, η επιλογή του εικονογραφικού αυτού θέματος για τη διακόσμηση ορθόδοξων ναών βρίσκει ευρεία διάδοση στην φραγκοκρατούμενη αλλά και, αργότερα, στη βυζαντινή Λακωνία, γεγονός που καταδεικνύει δυτικές επιδράσεις και επιρροές στους γηγενείς, ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης τους με τους Φράγκους¹¹⁵. Επιπλέον, το ενδιαφέρον των Φράγκων στρεφόταν γύρω από το κυνήγι¹¹⁶, ενώ σημαντική θέση στις εκδηλώσεις τους κατείχαν επίσης οι κοινές γιορτές με τους γηγενείς, που έβρισκαν την έκφρασή τους στις εμποροπανηγύρεις (γαλλ. *panjours*, απ' όπου και ο πανζουρλισμός)¹¹⁷.

Ανακεφαλαιώνοντας, η Πελοπόννησος αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την εγκαθίδρυση μίας από τις μακροβιότερες δυτικές φραγκικές ηγεμονίες στον μεσογειακό χώρο, που ακολούθησε την κατάλυση της πρωτεύουσας και της βυζαντινής αρχής από τους σταυροφόρους, το 1204. Παρά δε τις αλληπάλληλες διακυμάνσεις και κυρίως τις αρνητικές εξελίξεις που ακολούθησαν μετά το 1260, με αφετηρία την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261, και στη συνέχεια την απώλεια των λακωνικών εδαφών, το πριγκιπάτο κατόρθωσε να διατηρηθεί για περίπου δύο αιώνες μέχρι την οριστική κατάλυσή του από το Δεσποτάτο του Μορέως.

Όπως είδαμε, η κατάκτηση της Πελοποννήσου, που υπήρξε αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, όπως η τοπογραφία και η μειωμένη ή ασυντόνιστη αντίσταση του γηγενούς πληθυσμού και μάλιστα ορισμένων αρχόντων, με εξαίρεση τη Λακωνία και τις περιοχές της ανατολικής χερσονήσου, συνεπέφερε σημαντικές ανακατατάξεις και εξελίξεις στον χώρο, μεταβάλλοντας και επηρεάζοντας όχι μόνο τις προϋπάρχουσες κοινωνικοπολιτικές δομές αλλά και την πολιτισμική φυσιογνωμία του τόπου. Με κύριο ζητούμενο τη δημιουργία μίας νέας ηγεμονίας δυτικού τύπου, η χερσόνησος μετατράπηκε σε πεδίο υποδοχής νέων, γαλλόφωνων και άλλων εποίκων, καθώς επίσης και σε χώρο εισαγωγής δυτικών στοιχείων και θεσμών, κάποιων αγνώστων μέχρι τότε στο Βυζάντιο, που βρίσκονταν σε πλήρη εναρμόνιση με τις φεουδαλικές αρχές και συνήθειες των Φράγκων. Βέβαια, σε αντιδιαστολή με άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, διατηρήθηκε στο μέτρο του δυνατού η προϋπάρχουσα παράδοση και το βυζαντινό δίκαιο, ενώ η θρησκευτική ελευθερία δεν θίχτηκε σε σημαντικό βαθμό, αν και με κάποιους περιορισμούς, που αφορούσαν τον ανώτερο κυρίως κλήρο. Ταυτόχρονα, επιτράπηκε η πρόσβαση της άρχουσας βυζαντινής τάξης στην φεουδαρχική ιεραρχία και, κατά συνέπεια, στα διοικητικά πράγματα. Τούτο αποδόθηκε στην πολιτική των Φράγκων της Πελοποννήσου, οι οποίοι, έχοντας επίγνωση της ισχύς τους παρουσίας έναντι του ντόπιου πληθυσμού, προτίμησαν να ακολουθήσουν τον δρόμο του συμβιβασμού και της ανοχής απέναντι στους γηγενείς.

Όλα αυτά οδήγησαν βαθμιαία στη διαμόρφωση ενός ιδιότυπου περιβάλλοντος στον χώρο της Πελοποννήσου, το οποίο προσδιοριζόταν άλλοτε από ένα κλίμα σύμπνοιας και συμβίωσης των δύο διαφορετικών κόσμων, και κυρίως ανάμεσα στους δυτικούς επικυρίαρχους και τη βυζαντινή άρχουσα τάξη, που η αλληλεπίδρασή τους φανερώνεται στην τέχνη, τις συνήθειες και παραδόσεις, καθώς και στις επιμιξίες, και άλλοτε από ένα κλίμα ανοχής και αποξένωσης, τόσο από την πλευρά των αυτοχθόνων όσο και των κατακτητών, στο πλαίσιο της διατήρησης και περιχαράκωσης των δικών τους πολιτιστικών κυρίως χαρακτηριστικών, όπως η θρησκεία και η γλώσσα, που είχε ως επακόλουθο τη δημιουργία δύο διακριτών ομάδων: «Λατίνοι – καθολικοί»

¹¹⁴ Βλ. σχ. Δρανδάκης 1995, 184 -186.- Μπαρμπαρίτσα 2014, 214.

¹¹⁵ Καλοπίση-Βέρτη 2007, 70.

¹¹⁶ Μπαρμπαρίτσα 2014, 214.

¹¹⁷ Ντούρου-Ηλιοπούλου 2000, 88 – 89.

και «Έλληνες – ορθόδοξοι». Όμως, παρ' όλα αυτά, είναι αλήθεια ότι οι βυζαντινοί θεσμοί και η παράδοση αποδείχτηκαν με την πάροδο του χρόνου πιο ισχυροί και με μεγαλύτερη αφομοιωτική δύναμη, εξαιτίας κυρίως της αριθμητικής υπεροχής του γηγενούς στοιχείου, με αποτέλεσμα να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στα χαρακτηριστικά του επείσακτου καθεστώτος, αλλά και να ασκήσουν σημαντικές επιδράσεις στην «κουλτούρα των Λατίνων»¹¹⁸.

Αναφορικά με τη Λακωνία, αυτή εντάχθηκε επίσης στο νέο πολιτικό και κοινωνικό – οικονομικό καθεστώς που επέβαλαν οι νέοι κυρίαρχοι, επηρεάζοντας τις προϋπάρχουσες δομές της. Εντούτοις, τα νέα επείσακτα στοιχεία δεν πρόλαβαν πιθανόν να ενσωματωθούν στον τόπο αυτό, αφενός επειδή η φραγκική κυριαρχία υπήρξε σύντομη και αφετέρου επειδή η Λακωνία εισήλθε πάλι στη σφαίρα των Βυζαντινών, οι οποίοι διαμόρφωσαν στα εδάφη της ένα από τα σημαντικότερα κρατικά μορφώματα της εποχής, το Δεσποτάτο του Μορέως. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ακόμη και αν αυτές οι δύο δυνάμεις ακολούθησαν παράλληλους δρόμους, με σημεία σύγκλισης την αμφίπλευρη προσπάθεια επιβολής και διεκδίκησης των απολεσθέντων εδαφών, η αναγκαστική συνύπαρξή τους στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, οδήγησε πολλές φορές σε μονοπάτια αλληλεπίδρασης, τα οποία εντοπίζονται στην τέχνη και στις μετέπειτα επιγαμίες μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών αρχόντων.

Καταληκτικά, θα πρέπει να πούμε ότι η περίοδος της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο και στον ελλαδικό χώρο, που αποτέλεσε, σύμφωνα με τον Νίκο Καζαντζάκη, μία από τις «δώδεκα απανωτές γραφές» του παλιμψηστού της ιστορίας της Ελλάδας¹¹⁹, δηλαδή μία από τις κύριες εκείνες περιόδους που συνθέτουν την ελληνική ιστορία, δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή στο ευρύ κοινό. Αυτή όμως η νέα ιστορική κατάσταση που επικράτησε στον χώρο, υπήρξε καθοριστική ως προς τη μετέπειτα εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού. Ζώντας σε έναν χώρο, που αποτέλεσε σταυροδρόμι και τόπο συνάντησης δύο διαφορετικών κόσμων, κάτι που δεν ήταν βέβαια πρωτόγνωρο μέσα στη διαχρονία της ελληνικής ιστορίας, ο γηγενής πληθυσμός θα αναπτύξει νέα αντανάκλαστικά ως προς την αντιμετώπιση του ξένου στοιχείου, του διαφορετικού, υπαγορευόμενα κυρίως από τον φόβο της αλλοτριώσής του, τα οποία θα αποδειχτούν μακροπρόθεσμα εξαιρετικά ισχυρά. Κάτω από τις νέες ιστορικές συγκυρίες, θα αποκτήσει βαθμιαία την ανάγκη να διατηρήσει την παράδοσή του, που αποτελούσε ανέκαθεν το συνεκτικό του στοιχείο, προκειμένου να επιβιώσει, αλλά και ένα αίσθημα συνείδησης περί των ιστορικών και πολιτισμικών του καταβολών, που σύμφωνα με μία μεγάλη μερίδα ιστορικών οδήγησε στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του Νεοέλληνα¹²⁰. Τούτο το αίσθημα ακολούθησε τον Νεοέλληνα σε όλη του την πορεία. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, δεν επέτρεψε στον ίδιο να εναρμονιστεί με το παρελθόν του και να το οικειοποιηθεί δεόντως, γεγονός, που σύμφωνα με τον Νίκο Καζαντζάκη συνέτεινε ώστε αυτή η ιστορική φάση να περιπέσει στη λήθη¹²¹.

¹¹⁸ Μαλτέζου 1979, 245 – 247, 271 – 272.- Κωτσάκης 2009, 309, 312 – 315.- Παπακοσμά 2010, 33.- Πέτρα 2011, 107 – 117.

¹¹⁹ Καζαντζάκης⁶ 1969, 191.

¹²⁰ Μαλτέζου 1979, 244.- Ahrweiler-Γλύκατζη 1980, 106.

¹²¹ Βλ. αναλυτικότερα Σπηλιοπούλου, 2011, 171 – 211

Κεφάλαιο 2. Τα φράγκικα κάστρα της Λακωνίας ως κύριοι μάρτυρες των υλικών της καταλοίπων

2.1. Σύντομη επισκόπηση της οχυρωματικής δραστηριότητας και αρχιτεκτονικής στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας

Επακόλουθο της εγκατάστασης των Φράγκων στην χερσόνησο της Πελοποννήσου, και μία από τις πλέον προφανείς αλλαγές που σημειώθηκαν στην επικράτεια της μετά την άφιξή τους, ήταν η χρήση του επείσακτου μοντέλου κάστρων (castrum, castello)¹²². Στο πλαίσιο αυτό, η ύπαιθρος χώρα γνώρισε μετασχηματισμούς ως προς την οργάνωσή της, ενώ πολλά παλαιότερα κέντρα, ιδίως των περιοχών του ανατολικού τμήματος της χερσονήσου, έχασαν την ισχύ τους στο πλαίσιο δημιουργίας ή ενίσχυσης άλλων οικιστικών πυρήνων (π.χ. Γλαρέντζα, Χλεμούτσι¹²³) που εναρμονίζονταν περισσότερο με τις απαιτήσεις των Δυτικών¹²⁴. Παρότι δε προϋπήρχαν τέτοιου είδους οχυρωματικά έργα στην επικράτεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η ειδοποιός διαφορά συνίσταται τώρα στο γεγονός ότι δεν επιτελούν πλέον σκοπούς στρατιωτικής φύσεως και προστασίας απέναντι στο κράτος και τους πολίτες του, αλλά λειτουργούν προς όφελος των αριθμητικά σαφώς λιγότερων νέων εποίκων, οι οποίοι αναλαμβάνουν πλέον προσωπικά την ανέγερσή τους¹²⁵.

Αναλυτικότερα, το δυτικό μοντέλο κάστρου αφορά ένα είδος οχυρωματικής κατασκευής που διαμορφώθηκε στη Δυτική Ευρώπη δύο αιώνες πριν την Δ΄ Σταυροφορία και εξελίχθηκε, συν τω χρόνω, στην σταυροφορική Ανατολή (Συρία, Παλαιστίνη, Ιορδανία, Κύπρος κ.ά), προσλαμβάνοντας μάλιστα στοιχεία από τη βυζαντινή και μουσουλμανική παράδοση¹²⁶. Αυτός ο τύπος αρχιτεκτονικής κατασκευής, που αποκαλείται συμβατικά «κάστρο-κατοικία» ή «κάστρο», καθώς είναι αποτέλεσμα συνδυασμού του αμυντικής – στρατιωτικής φύσεως οχυρού με το ενδιαίτημα του τοπικού άρχοντα (κεντρικός πύργος-κατοικία: γαλλ. donjon, αγγλ. Keep, γερμ. Bergfried, ιταλ. mastio), εφαρμόστηκε και στον φραγκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβανομένου του Πριγκιπάτου της Αχαΐας¹²⁷. Παραδείγματα τέτοιων κάστρων υπάρχουν πολλά και είναι διάσπαρτα στην ύπαιθρο χώρα, μολονότι παρουσιάζουν κάποιες αποκλίσεις από τα πρότυπά τους, όπως θα δούμε παρακάτω. Βέβαια, θα πρέπει να λάβουμε εξ αρχής υπόψη μας ότι μόλις τις τελευταίες δεκαετίες έχει στρέψει ξανά η επιστημονική κοινότητα το ενδιαφέρον της στην έρευνα των φράγκικων οχυρώσεων στην Ελλάδα, και δη στον πελοποννησιακό χώρο: οι φειδωλές πληροφορίες των πηγών, σε συνδυασμό με τα διαφορετικά ενδιαφέροντα του εκάστοτε ερευνητή, φαίνεται ότι λειτούργησαν μέχρι πρότινος ανασταλτικά στην εξέλιξη της ερευνητικής διαδικασίας. Έτσι, παρόλο που η γνώση μας αναφορικά με το θέμα της οχυρωματικής δραστηριότητας και αρχιτεκτονικής κατά την περίοδο της

¹²² Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 79 - 80.

¹²³ Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 166.

¹²⁴ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 79.

¹²⁵ Καραγιαννόπουλος 2001, 430.- Κουμούση, 2012, 32. Για τον ρόλο των οχυρώσεων στο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά Αρβανιτόπουλος 2008, 27 κ.ε.

¹²⁶ Spiteri 2005, 131 – 132.- «Αθανασούλης Δ, 2011 Ex Occidente Lux? Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Δυτική Ευρώπη και την Μέση Ανατολή και η αντανάκλαση της στην σταυροφορική Πελοπόννησο, *Οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο, 5^{ος} – 15^{ος} αιώνας*. Περιλήψεις διεθνούς συνεδρίου», ανακτήθηκε από: <http://defensivearchitecture.blogspot.com/2011_09_23_archive.html> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].- Για το θέμα βλ. επίσης Κουμούση 2012, 32.

¹²⁷ Αθανασούλης, 2011.- Κάππας - Μαμαλούκος, 2011. Βλ. επίσης Κοντογιάννης 2012, 294.- Κουμούση 2012, 32.

Φραγκοκρατίας εμπλουτίζεται σήμερα διαρκώς, απομένουν ακόμη πολλά να γίνουν προς αυτή την κατεύθυνση, δεδομένου, μάλιστα ότι εκκρεμεί ακόμη για το μεγαλύτερο μέρος του ήδη γνωστού συνόλου των κάστρων η συστηματική τεκμηρίωση, η αρχαιολογική διερεύνησή του και η συγκριτική εξέτασή τους¹²⁸. Υπό αυτή την έννοια, παλαιότερες σχετικές μελέτες, όπως το αναλυτικό έργο του Γάλλου αρχαιολόγου Antoine Bon και του Άγγλου Kevin Andrews, περιηγητικά κείμενα και χάρτες (Evliya Celebi, Vincenzo Coronelli, William Martin Leake κ.ά.)¹²⁹, καθώς επίσης μεμονωμένες δημοσιεύσεις ή άρθρα, παραμένουν έως σήμερα βασικά εργαλεία και σημεία αναφοράς για την ερμηνεία του ρόλου τους και την εν γένει έρευνα γύρω από αυτά, ενώ ταυτόχρονα σημαντική είναι και η συμβολή τους στην ταύτιση αγνώστων ακόμη και μέχρι σήμερα κάστρων¹³⁰.

Σε κάθε περίπτωση, είναι γνωστό ότι το «κάστρο» εξυπηρετούσε πολλούς και διαφορετικούς σκοπούς, που ήταν σε πλήρη εναρμόνιση με το πνεύμα της φεουδαρχίας. Συγκεκριμένα, το κάστρο αποτελούσε την αιχμή του δόρατος στην άμυνα και την προστασία των νέων κυριάρχων ως ασφαλές κατάλυμα, και, ταυτόχρονα, το κατεξοχήν σημείο αναφοράς της φραγκικής διοίκησης αλλά και το κέντρο γύρω από το οποίο στοιχειοθετούνταν η κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή των Φράγκων¹³¹. Επρόκειτο δηλαδή για χώρο που προοριζόταν για τη μόνιμη εγκατάσταση του φεουδάρχη, αποτελούσε το κατεξοχήν κέντρο για την άσκηση διοικητικών και δικαστικών υποθέσεων, και συνάμα υπήρξε χώρος που εξασφάλιζε τις ανάγκες αποθήκευσης και ελέγχου της αγροτικής παραγωγής. Λειτουργούσε δε, όπως επισημαίνει ο Lock, ως σύμβολο ισχύος των νέων κατακτητών¹³², καθώς επίσης και ως μέσον κοινωνικής προβολής και επίδειξης, διότι, πέραν αυτού, η δυνατότητα καστροκτισίας ή συντήρησης ενός κάστρου συνδέθηκε με μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων που ανήκαν στις υψηλότερες βαθμίδες της φεουδαλικής ιεραρχίας (πρίγκιπας, βαρόνοι, απλοί φεουδάρχες)¹³³.

Επιπρόσθετα, για την εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής στρατιωτικής οργάνωσης και τον πιο αποτελεσματικό έλεγχο των ευρύτερων περιοχών, το κάστρο αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο μιας εκτεταμένης αμυντικής αλυσίδας οχυρώσεων, που απλωνόταν σε όλη την επικράτεια των φραγκοκρατούμενων κτήσεων¹³⁴. Το δίκτυο αυτό κάστρων, τεχνική που υιοθετήθηκε πρωτίστως στην σταυροφορική Ανατολή εξαιτίας της δυσκολίας των Φράγκων να διασφαλίσουν τις κτήσεις τους σε έναν εχθρικό τόπο¹³⁵, ενισχυόταν είτε από προϋπάρχουσες οχυρωματικές υποδομές είτε

¹²⁸ Αναφορικά με τα κάστρα που έχουν ερευνηθεί με συστηματικό τρόπο στην Πελοπόννησο, αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά το Χλεμούτσι, τον Ακροκόρινθο, τον Μυστρά, το κάστρο του Γερακίου. Για το κάστρο Ακροκόρινθου βλ. σχ. Αθανασούλης 2009, 9 – 10, 74 – 79. Για το Χλεμούτσι βλ. Μπαρμπαρίτσα 2015, 49 – 50 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). Για τα λακωνικά κάστρα του Μυστρά και του Γερακίου βλ. αντίστοιχα Σίνος (επιμ.) 2009, 80 - 88.- Ελευθερίου – Μαρδά-Στυλιανού (επιμ.) 2015, 1 – 37.

¹²⁹ Για τους περιηγητές στην Λακωνία και τα κάστρα της βλ. ενδεικτικά Κατσαφάδος 1992, 287 – 295.- Κατσαφάδος 1996, 109 – 140.- Πέτρα 2017, 343 – 353.

¹³⁰ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 526.- Αθανασούλης, 2011.- Για την έρευνα που έχει διεξαχθεί μέχρι σήμερα στον Πελοποννησιακό χώρο και στη Λακωνία βλ. ειδικότερα Αρβανιτόπουλος 2015, 219 – 235.

¹³¹ Μαλτέζου 2011, 13.- Πάλλης, 2014, 66.

¹³² Σύμφωνα με τον Lock, τα κάστρα στον ελλαδικό χώρο δεν εξυπηρετούσαν τόσο στρατιωτικής φύσεως σκοπούς, όπως συνέβαινε στις άλλες σταυροφορικές κτήσεις. Η χρήση τους συνδέθηκε κυρίως με την ανάγκη των Φράγκων αφενός να επιδείξουν τη δύναμη και το κύρος τους και αφετέρου να εξασφαλίσουν μία έδρα διοικήσεως και έναν χώρο αποθήκευσης της αγροτικής παραγωγής: βλ. Lock 1995, 139, 143.

¹³³ Σύμφωνα με το φεουδαρχικό δίκαιο, το δικαίωμα ανέγερσης ή συντήρησης κάστρου αναγνωριζόταν πρωτίστως στον πρίγκιπα και τους βαρόνους και κατόπιν, ύστερα από την χορήγηση ειδικής άδειας, στους φεουδάρχες απλής υποτέλειας: βλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου 2000, 106 – 107.- Μπαρμπαρίτσα 2015, 32.

¹³⁴ Κοντογιάννης 2002, 525. - Κουμούση 2012, 32 – 33.

¹³⁵ Η αδυναμία των Φράγκων να εξασφαλίσουν τον έλεγχο των κτήσεών τους στη Μέση Ανατολή, εξαιτίας κυρίως του ολιγάριθμου ανθρώπινου δυναμικού τους, οδήγησε αναγκαστικά τους ίδιους στην εφαρμογή ενός καλά

από άλλου τύπου οχυρά, όπως από πύργους – παρατηρητήρια, ιδιωτικές οχυρές κατοικίες¹³⁶, που είχαν ως κύρια αποστολή την διεύρυνση της εποπτείας των κτήσεων και των βαρονιών¹³⁷. Μάλιστα, η χωροθέτησή τους γινόταν βάσει προσεκτικού σχεδιασμού, προκειμένου να καθίσταται εφικτή η οπτική επαφή αναμεταξύ τους¹³⁸. Ανάλογες πρακτικές τέτοιου τύπου διαδόθηκαν και στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, μολονότι δεν έχουν διερευνηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, καθώς και σε νησιά του φραγκοκρατούμενου Αιγαίου¹³⁹.

Έτσι, ως απόρροια των εξελίξεων και μεταβολών που σημειώθηκαν στον Πελοποννησιακό χώρο, φαίνεται ότι ήδη κατά την πρώιμη περίοδο της Φραγκοκρατίας, και συγκεκριμένα από την ίδρυση του Πριγκιπάτου μέχρι τις αρχές του β' μισού του 13^{ου} αιώνα¹⁴⁰, ένα εκτεταμένο δίκτυο κάστρων συγκροτήθηκε σε όλη την επικράτεια της χερσονήσου, συμπεριλαμβανομένης και της Λακωνίας¹⁴¹. Σύμφωνα μάλιστα με τον Bon, σε αυτή την πρώτη φάση, σημειώνεται και η εντονότερη ανοικοδόμηση ή συντήρηση οχυρωματικών έργων¹⁴². Τούτο οφείλεται πιθανόν στην βεβιασμένη προσπάθεια των Φράγκων να εμπεδώσουν άμεσα την κυριαρχία τους, αλλά και να καλύψουν προσωπικές ανάγκες, όπως την στέγαση και την ασφάλειά τους, δεδομένου ότι βρίσκονταν σε έναν ξένο τόπο, όπου ο γηγενής πληθυσμός, εκτός ότι υπερτερούσε αριθμητικά, ήταν και εχθρικά διακείμενος προς αυτούς¹⁴³. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι η χρονολόγηση ανέγερσης κάποιων κάστρων παραμένει ακόμη ασαφής ή άγνωστη, ενώ για κάποια άλλα εγείρονται αμφιβολίες από ορισμένους ερευνητές¹⁴⁴.

Αναλυτικότερα, στο μεσοδιάστημα αυτό οι Φράγκοι αξιοποίησαν κατ' αρχάς τις προϋπάρχουσες οχυρώσεις, βυζαντινές ή αρχαίες ακροπόλεις, φρούρια, τις οποίες επισκεύασαν και προσάρμοσαν στα δικά τους πρότυπα, είτε με προσθήκες είτε με ανακατασκευές¹⁴⁵. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της πρακτικής αποτελούν τα κάστρα της Πάτρας, του Ακροκορίνθου, του Άργους και του Χελμού, το οποίο βρίσκεται στις ορεινές διαβάσεις του Ταυγέτου, στα όρια του νομού Λακωνίας και Αρκαδίας. Ενδεχομένως στα παραδείγματα αυτά να περιλαμβάνεται και το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης, μολονότι δεν προκύπτει κάτι τέτοιο από

σχεδιασμένου προγράμματος ανέγερσης κάστρων ή φρουριών, που λειτουργούσαν ως αναπόσπαστο στοιχείο μίας εκτεταμένης οχυρωματικής αλυσίδας, με βασικό σκοπό την έγκαιρη αντιμετώπιση πιθανού κινδύνου και την ανάσχεση εχθρικών επιθέσεων, καθώς και τη δυνατότητα διεύρυνσης της δυνατότητας αυτοπροστασίας τους: βλ. Spiteri 2005, 130.

¹³⁶ Για το ζήτημα των πύργων και των οχυρωμένων κατοικιών βλ. ενδεικτικά Lock 1996, 110 – 111.- Σπηλιοπούλου – Κωτσάκης 2008 – 2012, 207 – 304.

¹³⁷ Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 165.- Μπαρμπαρίτσα 2015, 36.

¹³⁸ Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 165.

¹³⁹ Για την περιοχή της Πελοποννήσου βλ. Κοντογιάννης 2001 – 2002, 525.- Κουμούση 2012, 31 – 42.- Πανίτσας – Παπαγιαννόπουλος 2012, 66 – 76.-Κοντογιάννης 2012, 293 – 305. Για τα νησιά του Λατινοκρατούμενου Αιγαίου βλ. Σπηλιοπούλου – Κωτσάκης 2008 – 2012, 207 – 243.

¹⁴⁰ Στα τέλη της περιόδου αυτής, που συμπίπτει χρονικά με τα χρόνια ηγεμονίας του πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας απολάμβανε την μέγιστη ακμή του. Εντούτοις, μετά την κατάληψη της Λακωνίας από τους Βυζαντινούς (1262), άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια της παρακμής του: βλ. Κοντογιάννης 2001 – 2002, 525.

¹⁴¹ Κοντογιάννης 2001 - 2002, 525.- Κουμούση 2012, 33.

¹⁴² Bon 1969, 103.- Lock 1998, 138 – 139.- Κουμούση 2012, 34.

¹⁴³ Μαλτέζου 1979, 250 – 251.- Κοντογιάννης 2001 – 2002, 525.- Spiteri 2005, 131.

¹⁴⁴ Οι φειδωλές ή ανύπαρκτες πληροφορίες των πηγών, η απουσία ανασκαφικής διερεύνησης, αλλά και η ίδια κατάσταση του εκάστοτε κάστρου που μπορεί να κυμαίνεται από κακή έως ερειπιώδη, ή να έχει αλλοιωθεί η αρχική του φάση λόγω της αδιάλειπτης χρήσης του στους κατοπινούς αιώνες, αποτελούν βασικές αιτίες για τη δυσκολία, ή ακόμη και αδυναμία, εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων: βλ. ενδεικτικά Lock 1995, 141 – 143.

¹⁴⁵ Μαλτέζου 1979, 250 – 251.- Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 165. Ανάλογο φαινόμενο συναντάται και στην σταυροφορική Ανατολή: βλ. Spiteri 2005, 131.

τις πηγές, όπως θα δούμε παρακάτω. Παράλληλα έκτισαν και νέα κάστρα, εκ θεμελίων, τα οποία χωροθετούνταν σε καίριες θέσεις από άποψη γεωγραφικής και στρατιωτικής σημασίας και φύσει οχυρές, όπως πάνω σε βραχώδη εξάρματα ή σε κορυφές λόφων και βουνών, που ήταν όμως συνήθως προσπελάσιμες¹⁴⁶. Η Άκοβα, το Χλεμούτσι, η Καλαμάτα, η Καρύταινα αποτελούν τα σημαντικότερα δείγματα αυτής της περιόδου¹⁴⁷, ενώ σε ό, τι αφορά τη Λακωνία, σύμφωνα με το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, αριθμεί τουλάχιστον τέσσερα νέα κάστρα (Γεράκι, Μυστράς, Μεγάλη Μαΐνη και Πασσαβάς), τα οποία ανάγονται χρονικά στα μέσα του 13^{ου} αιώνα.

Αναφορικά με την επιλογή φύσει οχυρών υψωμάτων για την ανέγερση νέων κάστρων¹⁴⁸, το οποίο αποτελεί βασικό ζητούμενο και για τις προϋπάρχουσες οχυρώσεις, αυτή υπαγορεύτηκε αφενός μεν από την ανάγκη εξασφάλισης συνθηκών ασφαλείας για τους ίδιους τους Φράγκους, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αφετέρου δε από την πρόθεση απόκτησης μίας σταθερής βάσης, από όπου θα μπορούσαν να έχουν τη δυνατότητα διευρυμένης κατόπτευσης, αλλά και να αιφνιδιάζουν ή να ανακόπτουν πιθανές εχθρικές ενέργειες¹⁴⁹. Η αναζήτηση πάλι επίκαιρων θέσεων καθορίστηκε από ανάγκες στρατηγικής κυρίως φύσεως. Συγκεκριμένα, κύριο μέλημα των νέων εποίκων ήταν ο έλεγχος των νευραλγικών σημείων μίας περιοχής, όπως για παράδειγμα φυσικά περάσματα στους ορεινούς όγκους και χερσαίες κυρίως αρτηρίες, για την διασφάλιση της απρόσκοπτης επικοινωνίας, καθώς και η δυνατότητα δημιουργίας οχυρωματικής αλυσίδας. Επιπρόσθετα, ανάμεσα στις προθέσεις τους ήταν η επίβλεψη των γόνιμων εκτάσεων, της μεγάλης έγγειας δηλαδή ιδιοκτησίας τους (φέουδα)¹⁵⁰. Εξάλλου, το ενδιαφέρον των Φράγκων ήταν ανέκαθεν στραμμένο στην ενδοχώρα και στην εκμετάλλευση της γης, δεδομένων των καταβολών τους, σε αντίθεση βέβαια με τους Βενετούς που υπήρξαν προσηλωμένοι στη θάλασσα και στις εμπορικές δραστηριότητες¹⁵¹. Έτσι, σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Λακωνίας, το Κάστρο της Βαρονίας του Γερακίου, εκτός από τον έλεγχο του εύφορου κάμπου, κατόπτευε και τα ορεινά περάσματα που οδηγούσαν στην ενδοχώρα της Τσακωνίας, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιούνταν «ως προγεφύρωμα της Μονεμβασίας», καθώς ανέκοπτε την προέλαση των Τσακώνων στην πεδιάδα του Έλους¹⁵². Επιπλέον, τα κάστρα του Μυστρά και της Καλαμάτας, μολονότι υπήρξαν πριγκιπικά φέουδα, ήταν επίσης επιφορτισμένα με τη φύλαξη του περάσματος της Λαγκάδας προς τον Ταΰγετο, στον οποίο διέμεναν οι Μηλιγοί¹⁵³. Τέλος, το κάστρο της βαρονίας του Πασσαβά δεν υπήρξε μόνο έδρα φεουδάρχη και χώρος αποθήκευσης των γεωργικών προϊόντων της κοιλάδας του Μαυροβουνίου, αλλά προφύλασσε και την μοναδική διάβαση προς την Μάνη.

Όπως ήδη σημειώθηκε παραπάνω, τα κάστρα που ανεγέρθηκαν στην Πελοπόννησο κατά την πρώτη Φραγκοκρατία διαφοροποιούνται σε σχέση με τα παραδείγματα της Δύσης και της Ανατολής, διαφορές που εντοπίζονται κυρίως στα κατασκευαστικά και τυπολογικά τους χαρακτηριστικά. Πρόκειται μάλλον για πιο απλουστευμένες εκδοχές, τις οποίες χαρακτηρίζει το μικρό τους μέγεθος, η πρόχειρη, σχεδόν αμελής αρχιτεκτονική τους και η χρήση απλών δομικών υλικών που βρίσκονταν *in situ* ή ήταν σε δεύτερη χρήση¹⁵⁴. Επιπλέον, η χάραξη των κάστρων

¹⁴⁶ Μαλτέζου 1979, 250.- Κοντογιάννης 2001 – 2002, 521.- Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 165.-

¹⁴⁷ Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 165.

¹⁴⁸ Για το θέμα αυτό βλ. γενικά Αρβανιτόπουλος 2008, 29.

¹⁴⁹ Lock 1995, 141.

¹⁵⁰ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 525 – 526.- Αρβανιτόπουλος 2008, 29.- Κοντογιάννης 2012, 299.- Μπαρμπαρίτσα 2015, 31.

¹⁵¹ Κοντογιάννης 2012, 291 – 293.

¹⁵² Γριτσόπουλος 1982 – 1983, 43.

¹⁵³ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 526.- Κοντογιάννης 2012, 293.

¹⁵⁴ Μαλτέζου 1979, 250.- Lock 1995, 139.- Κοντογιάννης 2001 – 2002, 527.- Κοντογιάννης 2012, 293.

δεν ήταν αποτέλεσμα ενός αυστηρού σχεδιασμού: το σχήμα τους προέκυπτε από τα ίδια τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του εδάφους, ώστε «να ισχυροποιείται η φυσική προστασία του λόφου ή βουνού (τύπος ορεινού κάστρου)»¹⁵⁵. Αυτές οι αποκλίσεις από τα δυτικά πρότυπα, που φαίνεται να χαρακτηρίζει, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, τη συντριπτική πλειονότητα των κάστρων όλων των φραγκοκρατούμενων περιοχών του ελλαδικού χώρου, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκαετίες της λατινικής κατάκτησης, αντανακλούν πιθανόν τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των νέων κατακτητών, οι οποίοι αδυνατούσαν να χρηματοδοτήσουν οχυρωματικά έργα κατ' απομίμηση των δυτικών, ή ακόμη και την ανασφάλεια των τελευταίων έναντι του πολυπληθέστερου γηγενούς στοιχείου, γεγονός που τους οδήγησε σε πιο βεβιασμένες λύσεις¹⁵⁶. Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι σε αντίστοιχες πρακτικές προσέφυγαν και οι σταυροφόροι της Ανατολής, προκειμένου να διασφαλίσουν άμεσα τη διαμονή τους και την αυτοπροστασία τους¹⁵⁷. Σύμφωνα πάλι με τις εκτιμήσεις μιας μεγάλης μερίδας ερευνητών, τα έργα αυτά φανερώουν επίσης τη χρησιμοποίηση ντόπιων ανειδίκευτων τεχνιτών στην κατασκευή τους, κάτι που δεν ήταν επίσης άγνωστο στην σταυροφορική Ανατολή¹⁵⁸. Αναμφίβολα εξαίρεση αποτελεί το κάστρο του Χλεμουτσίου, το κέντρο των πολιτικών αποφάσεων και η πριγκιπική κατοικία των Βιλλεαρδουίνων, το οποίο ανεγέρθηκε σύμφωνα με τον Αθανασούλη βάσει αυστηρών προδιαγραφών, προκειμένου να ανταποκρίνεται στις προθέσεις των νέων ηγεμόνων για επίδειξη της ισχύος και του κύρους τους¹⁵⁹. Εκτός όμως από το Χλεμούτσι, εξαίρεση αποτελούν επίσης και τα περιφερειακά κάστρα που ανεγέρθηκαν από τα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα και εξής, καθότι, όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές, με πρωτεργάτη τον Βον, οι οχυρωματικές αυτές κατασκευές διακρίνονται πλέον από μία μεγαλύτερη προσοχή στις αμυντικές τους λεπτομέρειες, αλλά και από μία σχετική φροντίδα στην απόδοση των μορφολογικών και κατασκευαστικών τους χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα περισσότερο προσεγμένες κατόψεις και επιμελημένη αρχιτεκτονική, καθώς και μία διάθεση για διακόσμηση. Παράλληλα, αποδυναμώνονται ή καταργούνται παλαιότερα αμυντικά στοιχεία προς όφελος νέων πρακτικών, που εναρμονίζονται με τις εξελίξεις στην οχυρωματική¹⁶⁰. Σε αυτή την κατηγορία προσγράφονται, εκτός από το κάστρο της Ανδρούσας, και τα λακωνικά κάστρα του Γερακίου και του Μυστρά¹⁶¹.

Κοινό τόπο σε όλα τα φραγκικά κάστρα της Πελοποννήσου αποτελεί η ύπαρξη οχυρού στο υψηλότερο σημείο της θέσης, το οποίο προστατευόταν από έναν ή δύο περιβόλους ενισχυμένους με αμυντικά συστήματα, γνωστά και στη βυζαντινή οχυρωματική (επάλξεις, περιδρομος, πύργοι, πύλες, τοξοθυρίδες, καταχύστρες ή ζεματίστρες)¹⁶². Όπως προαναφέρθηκε, στο πλέον καίριο σημείο δέσποζε ένας κεντρικός και αυτόνομος πύργος-κατοικία (σπανιότερα ακρόπυργος), που αποτελούσε το ενδιαίτημα του φεουδάρχη, αλλά ταυτόχρονα και το τελευταίο ασφαλές καταφύγιο σε καιρό κινδύνου (donjon)¹⁶³. Η ύπαρξη του donjon, που αποτελεί το βασικό αναγνωριστικό χαρακτηριστικό της δυτικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, έτσι όπως αναπτύχθηκε από τον 10^ο αιώνα και εξής στη δύση και γνώρισε ιδιαίτερη απήχηση στην Ανατολική Μεσόγειο (Συρία, Νορμανδική Σικελία, Κύπρος), εντοπίζεται τουλάχιστον μέχρι τα

¹⁵⁵ Μαλτέζου 2000, 13.-Κουμούση 2012, 32.

¹⁵⁶ Μαλτέζου 1979, 250.- Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης 2005, 165.- Κοντογιάννης 2001 – 2002, 526.

¹⁵⁷ Spiteri, 2005, 131.

¹⁵⁸ Βον 1969, 684.- Κατσαφάδος 1992, 426, υποσημ. 4.- Μαλτέζου 2000, 13.- Κουμούση, 2012, 32.

¹⁵⁹ Γεωργοπούλου-Βέρρα & Αθανασούλης 2005, 165 – 166.

¹⁶⁰ Βον 1969, 637, υποσημ. 1.- Κοντογιάννης 2001 – 2002, 528.

¹⁶¹ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 58.- Ελευθερίου – Χαραλάμπους – Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 7.

¹⁶² Κοντογιάννης 2001 – 2002, 526 – 529.- Αρβανιτόπουλος 2008, 29.

¹⁶³ Κοντογιάννης 2012, 294.

μέσα του 13^{ου} αιώνα σε όλες σχεδόν τις οχυρώσεις του πριγκιπάτου, καθώς και στις δυτικές κτήσεις του Αιγαίου¹⁶⁴. Έκτοτε, το στοιχείο αυτό δεν απαντά συχνά ή, μάλλον, καταργείται ως απόρροια των τεχνολογικών εξελίξεων στον χώρο της οχυρωτικής¹⁶⁵. Από τα φράγκικα κάστρα της Λακωνίας αναγνωρίζονται επίσης στοιχεία του donjon σε αυτό του Μυστρά. Εντός του φρουρίου υπήρχαν επίσης μεγάλες δεξαμενές για την κάλυψη των αναγκών σε νερό – δεξαμενές απαντούν και στο ισόγειο του donjon –, καθώς και κτίσματα που φιλοξενούσαν συνήθως τη φρουρά¹⁶⁶. Τέλος, πλησίον του κάστρου – σε κάποιες περιπτώσεις και εντός αυτού –, εκτεινόταν συχνά ένας οικισμός ευσύνοπτου μεγέθους και όχι πάντα περιτειχισμένος, στον οποίο μπορούσε επίσης να καταφύγει ο πληθυσμός της υπαίθρου σε περίπτωση άμεσου κινδύνου¹⁶⁷. Πρόκειται για το επονομαζόμενο μπούργκο, που δεν έχει διερευνηθεί αρκούντως στην περίπτωση της Λακωνίας¹⁶⁸.

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι δεν είμαστε πάντοτε σε θέση να γνωρίζουμε την ταυτότητα των ενοίκων των κάστρων, δεδομένου ότι οι πληροφορίες των αφηγηματικών και αρχειακών πηγών είναι περιορισμένες ή έμμεσες. Εκτός από τα ονόματα της πρώτης και δεύτερης γενιάς φεουδαρχών που παραδίδονται στο Χρονικό, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποιος ήταν ο υπόλοιπος πληθυσμός που διαβιούσε σε αυτές. Από την άλλη πλευρά δεν έχει αποσαφηνιστεί εάν κάποιιοι από τους φεουδάρχες χρησιμοποιούσαν τα κάστρα ως μόνιμη έδρα διαμονής ή ζούσαν ευκαιριακά σε αυτά, όπως τον πρώτο καιρό της κατάκτησης που επέλεγαν τις πόλεις για λόγους ασφάλειας. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο ερευνητής Νίκος Κοντογιάννης, η ανασκαφική έρευνα σε άλλες θέσεις του ελλαδικού χώρου (Κάτω Κάστρο της Άνδρου) έχει καταδείξει ότι το κάστρο δεν προοριζόταν πάντα για μόνιμη εγκατάσταση, αλλά χρησιμοποιούνταν πρόσκαιρα από τους φεουδάρχες και τη φρουρά τους εν καιρώ αναταραχών¹⁶⁹. Επομένως, είναι προφανές ότι η σαφής απάντηση αυτών των ερωτημάτων προϋποθέτει την ενδελεχή έρευνα και ανασκαφική τεκμηρίωση των οχυρωματικών αυτών καταλοίπων. Εικάζεται πάντως ότι κοντά στους λιγιστούς αριθμητικά Δυτικούς (φεουδάρχες, ιππότες, ιπποκόμοι, πολεμιστές κ.ά.¹⁷⁰), διαβιούσαν στα κάστρα, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα, εκπρόσωποι τους και γηγενείς, που ήταν φίλα προσκείμενοι στους νέους κυρίαρχους, ενώ αργότερα ακολούθησαν άνθρωποι που αναζητούσαν ασφάλεια και προστασία. Έτσι, η σταδιακή μετοικεσία του πληθυσμού προς τις ορεινές θέσεις επέφερε την ανάπτυξη του οικισμού και έξω από τα τείχη¹⁷¹. Όσον αφορά την περίπτωση της Λακωνίας, παραμένει επίσης πρόβλημα το θέμα της ταυτότητας του συνόλου των ενοίκων, καθώς δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, ενώ τα πορίσματα από την έρευνα στο Γεράκι εκκρεμούν ακόμη. Εντούτοις, τα κάστρα του Γερακίου και του Μυστρά αποτέλεσαν αργότερα, μετά την εκδίωξη των Φράγκων, τους πυρήνες για τον σχηματισμό των δύο από τους σημαντικότερους βυζαντινούς οικισμούς του Δεσποτάτου του Μορέως.

¹⁶⁴ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 527.- Spiteri 2005, 131.- Σπηλιοπούλου – Κωτσάκης 2008-2012, 211.- Κοντογιάννης 2012, 294. Το στοιχείο αυτό, που μπορεί συνήθως να αποτελεί από τις λίγες δυτικές επιρροές που απαντούν σε ένα κάστρο, προστέθηκε επίσης σε προϋπάρχουσες οχυρώσεις, όπως στην περίπτωση του Ακροκορίνθου και της Πάτρας: βλ. σχ. Γεωργοπούλου–Βέρρα - Αθανασούλης 2005, 165.

¹⁶⁵ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 528.

¹⁶⁶ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 530.- Αρβανιτόπουλος 2008, 33, 35.- Πάλλης 2014, 68. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Κοντογιάννης 2012, 295, υποσημ. 57.

¹⁶⁷ Κοντογιάννης 2001 – 2002, 526.- Γεωργοπούλου–Βέρρα - Αθανασούλης 2005, 165.

¹⁶⁸ Για την προβληματική περί μπούργκου-ξώμπουργκου βλ. Hendricks – Sansaridou-Hendricks 2011-2012-2013, 119-144.- Κωτσάκης 2015, 12 – 26.

¹⁶⁹ Κοντογιάννης 2012, 295.

¹⁷⁰ Παπακοσμά 2010, 86.

¹⁷¹ Κοντογιάννης 2012, 294.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το κάστρο, εκτός από ασφαλή εγκατάσταση και έδρα διοίκησης, αποτέλεσε το κύριο μέσον για την εξάπλωση και εμπέδωση της κυριαρχίας των Φράγκων σε όλες τις κατακτημένες περιοχές. Έτσι, ένα ευρύ δίκτυο κάστρων συγκροτήθηκε στην φραγκοκρατούμενη επικράτεια, με την ανέγερση ή μετασκευή παλαιότερων οχυρών. Ταυτόχρονα, όμως, το κάστρο είχε και συμβολικές προεκτάσεις, καθώς υπογράμμιζε με την παρουσία του την κοινωνική θέση των ίδιων των Φράγκων, αλλά έθετε και σαφή όρια ανάμεσα στους νέους κατακτητές και τους ηττημένους.

2.2. Ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση των φράγκικων κάστρων της Λακωνίας

2.2.1. Το Κάστρο του Πασσαβά

«Είναι ένα γερό μακρόστενο τετράγωνο κάστρο σε σχήμα κανάτας από την κατεύθυνση της κίμπλε προς τα δυτικά, χτισμένο σ' ένα απότομο βράχο. Η περιφέρειά του είναι χίλια πενήντα βήματα. Δεν περιβάλλεται από τάφο, γιατί γύρω - γύρω ο γκρεμός θυμίζει τη χαράδρα της Γκάγιας¹⁷²»

Εβλιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668 – 1671)*

Στο πλαίσιο της εδραίωσης της κυριαρχίας και αμυντικής οργάνωσης των Φράγκων στη Λακωνία, κτίστηκε μεταξύ άλλων και το Κάστρο του Πασσαβά, το οποίο αποτέλεσε διοικητική και φορολογική έδρα της ομώνυμης βαρονίας.

Σύμφωνα με τον κατάλογο διανομής των βαρονιών που μνημονεύεται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, η βαρονία του Πασσαβά¹⁷³ παραχωρήθηκε στα 1209 μαζί με τέσσερα φέουδα στον Φράγκο ιππότη από την Καμπανία και πρωτοστράτορα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας Ιωάννη ντε Νεϊγύ (Jean de Neuilly): *«Τοῦ μισιρ Ντζᾶ γὰρ ντὲ Νουηλῆ ὁ Πασσαβὰς τοῦ ἐδόθη καὶ τέσσαρα φιέ νὰ κρατῆ, φλάμουρον νὰ βασταίνῃ, νὰ ἔνι πρωτοστράτορας, νὰ τὸ ἔχη ἰγονικόν του»¹⁷⁴*. Στο ίδιο πρόσωπο αποδίδεται, σύμφωνα πάντα με το Χρονικό, η ίδρυση και το όνομα¹⁷⁵ του κάστρου (*«...κάστρον ἐποίησε ὁ λόγου του καὶ Πασσαβᾶν τὸ ἐκράζε»¹⁷⁶*), για την προέλευση του οποίου έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις: Ως επικρατέστερη μέχρι σήμερα θεωρείται η σύνδεση του τοπωνυμίου με τη γαλλική πολεμική ιαχή «passé avant» («προχώρα εμπρός»), το στρατιωτικό σύνθημα των ιπποτών της Καμπανίας. Προβληματισμοί ωστόσο εκφράστηκαν και γύρω από το θέμα της χρονολογίας ανοικοδόμησης του κάστρου και το όνομα του ιδρυτή του, γεγονός που οφείλεται εν προκειμένω σε συγχύσεις χρονολογιών και παρανοήσεις προσώπων με το ίδιο όνομα στη κύρια πηγή μας, το *Χρονικόν*, σε συνάρτηση φυσικά με τα ευρήματα των αυτοψιών που έχουν πραγματοποιηθεί κατά καιρούς στο κάστρο. Σήμερα, κατά την πλέον αποδεκτή άποψη, η χρονολόγηση της κατασκευής του κάστρου τοποθετείται είτε κάποια χρόνια πριν την

¹⁷² Τσελεμπί 1994, 85.

¹⁷³ Τα όρια της βαρονίας του Πασσαβά αντιστοιχούν στο ΒΑ τμήμα της άλλοτε Επαρχίας Γυθείου, που σήμερα εντάσσεται στον Δήμο Ανατολικής Μάνης, βλ. Σφηκόπουλος 1987, 31.

¹⁷⁴ Καλονάρος (εκδ.) 1940, 83, στ. 1946 – 1948.

¹⁷⁵ Βλ. σχ. Breuillot 1992, 299 – 309.

¹⁷⁶ Καλονάρος (εκδ.) 1940 135, στ. 3161 – 3164.

έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων από την πλευρά των Φράγκων για την κατάληψη του Κάστρου της Μονεμβασίας (1246 – 1248) είτε στις αρχές αυτών¹⁷⁷, ενώ ιδρυτής του κάστρου θεωρείται ο Φράγκος βαρόνος Ιωάννης ντε Νουλύ (Jean de Nully)¹⁷⁸.

Το Κάστρο του Πασσαβά θα πρέπει να παρέμεινε στην κυριότητα του Φράγκου βαρόνου, κάτι που δεν αναφέρεται πουθενά στις πηγές¹⁷⁹, μέχρι και το 1264, δύο χρόνια δηλαδή μετά το έτος παράδοσης των σημαντικότερων κάστρων της Λακωνίας στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, ως αντάλλαγμα για την απελευθέρωση του κατά τρία έτη αιχμαλώτου Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου. Ενδιαφέρουσα είναι η μνεία στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως* για τη συγγενή του Ιωάννη ντε Νεϊγύ, τη Μαργαρίτα του Πασσαβά¹⁸⁰, η οποία, σύμφωνα με τα φεουδαλικά έθιμα, στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως εγγύηση για την απελευθέρωση του κυρίου της. Έτσι, μόλις λίγες δεκαετίες έπειτα από τη φραγκική κατάκτηση της Λακωνίας, το κάστρο πέρασε στα χέρια των Βυζαντινών, το οποίο διατήρησαν υπό τον έλεγχό τους, μολονότι δεν υπάρχει επαρκής πληροφόρηση από τις πηγές, για περίπου δύο αιώνες. Ωστόσο, από το 1481 και εξής, θα γνωρίσει πάλι διαφορετικές τύχες, καθώς θα περιέλθει διαδοχικά σε διάφορους διεκδικητές: Πρώτα θα βρεθεί υπό την κυριαρχία των Οθωμανών (1481 - 1685), κατόπιν των συνασπισμένων δυνάμεων των Ενετών και των Μανιατών (1685 - 1715), και, εν συνεχεία, ξανά των Οθωμανών, για να επιστρέψει τελικά στα 1780 στην κυριότητα των Ελλήνων, οπότε εγκαταλήφθηκε οριστικά¹⁸¹.

Σήμερα το Κάστρο του Πασσαβά στέκει στην κορυφή ενός απότομου ημιορεινού υψώματος, στις νότιες υπώρειες της οροσειρά τους Ταυγέτου, σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων ΝΔ του Γυθείου (**Εικ. 3**). Ο λόφος αυτός, που αποκαλείται επίσης με το τοπωνύμιο «Πασσαβάς», μολονότι δεν είναι ιδιαίτερα ψηλός, προσφέρει απρόσκοπτη θέα προς όλες τις κατευθύνσεις. Στα βόρεια πάλι, που το ανάγλυφο είναι εντελώς απρόκρημνο και, κατά συνέπεια, απροσπέλαστο, ορίζει μία στενή κλεισούρα από όπου διέρχεται το μοναδικό μέχρι και σήμερα φυσικό πέρασμα – δίοδος που συνέδεε ανέκαθεν τη Λακεδαίμονα με τη χερσόνησο του Ταινάρου (Μάνη)¹⁸².

Ο λόφος του Πασσαβά αποτέλεσε ιδανικό χώρο για την ανέγερση κάστρου – έδρας βαρονίας, δεδομένου ότι πρόκειται για φύσει οχυρή και καίριας σημασίας θέση. Από την κορυφή του, το κάστρο ήλεγχε την ευρύτερη περιοχή, από την ακτογραμμή του δυτικού μυχού του Λακωνικού Κόλπου μέχρι τις υπώρειες του Ταυγέτου, τις γόνιμες εκτάσεις του Μαυροβουνίου, ενώ ταυτόχρονα επιτηρούσε στενά τις κινήσεις των ανυπότακτων κατοίκων της Μάνης και του

¹⁷⁷ Περδικούλιας 2018, 374.

¹⁷⁸ Για την προβληματική γύρω από τη χρονολόγηση και τον ιδρυτή του κάστρου, βλ. Breuillot 1992, 300.- Katsougraki 2001, 58.- Περδικούλιας 2018, 374 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁷⁹ Βάσει των πηγών, το Κάστρο του Πασσαβά δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των κάστρων που παραχωρήθηκαν στον Βυζαντινό αυτοκράτορα (Μυστράς, Μονεμβασία, Κάστρο Μαΐνης, Γεράκι), με συνέπεια να παραμένει μέχρι και σήμερα άγνωστη η χρονική περίοδος κατά την οποία περιήλθε στην κυριαρχία των Βυζαντινών. Εντούτοις, θεωρείται από πολλούς ερευνητές σχεδόν αδύνατο να παρέμεινε υπό φραγκική κυριαρχία για πολύ καιρό, όντας πια απομονωμένο και αποκομμένο από το οχυρωματικό δίκτυο οργάνωσης της Λακωνίας, βλ. σχ. Κατσαφάδος 1992, 174 – 176, 181, υποσημ. 2. Ο Α. Κριεζής (Kriesis 1963, 315) υποστηρίζει την άποψη ότι το κάστρο περιήλθε το 1262 στην κατοχή των Βυζαντινών.

¹⁸⁰ Το όνομά της αναφέρεται συχνά στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, επειδή είχε εμπλακεί σε μία δικαστική διαμάχη με τον πρίγκιπα Γουλιέλμο για τη διεκδίκηση της κληρονομιάς του θείου της, του βαρόνου του Ροζιέρε και της Άκοβας, που έμεινε ξακουστή στην ιστορική μνήμη ως «η δίκη της ντάμας Μαργαρίτας»: βλ. Καλονάρος (εκδ.) 1940, 297, στ. 7305 – 7320.

¹⁸¹ Σφηκόπουλος 1978, 410 – 411.- Καρποδίνη-Δημητριάδη 1985, 244 – 245.- Σαΐτας 1987, 50.- Katsougraki 2001, 58 – 62.- Κατσογκράκη 2004, 131.- Περδικούλιας 2018, 375 – 376, υποσημ. 840.

¹⁸² Περδικούλιας 2018, 372.

Ταυγέτου μέσω του ελέγχου του μοναδικού περάσματος¹⁸³. Αποτέλεσε δε κομβικό σημείο για την απρόσκοπτη χερσαία επικοινωνία μεταξύ του Μυστρά και του κάστρου της Μαΐνης¹⁸⁴. Μάλιστα, η καίρια θέση του κάστρου είχε προκαλέσει ιδιαίτερη εντύπωση στον Άγγλο τοπογράφο, περιηγητή και αξιωματούχο Leake (1777 – 1860)¹⁸⁵, ο οποίος, επιφορτισμένος από τη Βρετανική κυβέρνηση για την καταγραφή των σημαντικότερων πόρων και πληροφοριών για κάθε περιοχή που επισκεπτόταν¹⁸⁶, αφιέρωσε αρκετές γραμμές στις περιγραφές του για τη γεωγραφία και την εμβέλεια της ορατότητας από τον λόφο¹⁸⁷. Ταυτόχρονα, πρώτος επισήμανε την ταύτιση της θέσης αυτής με την αρχαία πόλη που ονομάζεται Λᾶς, Λᾶας ή Λᾶ, στηριζόμενος στις πληροφορίες του αρχαίου περιηγητή Πausανία¹⁸⁸, καθώς και σε κάποιες αρχαιολογικές παρατηρήσεις από τις αυτοψίες που έκανε ο ίδιος στον χώρο¹⁸⁹. Από τότε και μέχρι σήμερα, επικρατεί αυτή η άποψη, ότι δηλαδή το κάστρο θεμελιώθηκε επάνω στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης¹⁹⁰.

Το κάστρο¹⁹¹ έχει στην κάτοψη σχήμα σχεδόν τραπεζοειδές (**Εικ. 4**). Εξωτερικά περιβάλλονταν από ισχυρό οχυρωματικό περίβολο, ο οποίος σώζεται σήμερα σε μέτρια κατάσταση διατήρησης. Τα υψηλά τείχη του, που περιβάλλουν την κορυφή του λόφου, περικλείουν στο εσωτερικό τους μία έκταση 20 περίπου στρεμμάτων, ενώ για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί απλά δομικά υλικά, όπως αργοί λίθοι, βήσαλα, κομμάτια πλίνθων κονίαμα. Σε κατά τόπους περιοχές, όπου το ανάγλυφο είναι πιο ήπιο, ο περίβολος ενισχύεται. Οι άκρες των τειχών απολήγουν σε επάλξεις σχήματος Π, ενώ πίσω από αυτές υπάρχει περιδρομος για τη διέλευση των στρατιωτών. Επιπλέον, κυκλικοί ή τετράγωνοι πύργοι υψώνονταν στις γωνίες του, εκ των οποίων μόνον ο βορειοδυτικός σώζεται σήμερα σε καλή κατάσταση (**Εικ. 5, 6**). Τέλος, στα υψηλότερα σημεία των τειχών σώζονται τυφεκιοθυρίδες. Η πύλη-πύργος του κάστρου, από την οποία σώζονται σήμερα μόνο σπαράγματα, ήταν διευθετημένη στα δυτικά, όπου το ανάγλυφο του εδάφους είναι αρκετά ηπιότερο. Η είσοδος στον χώρο πραγματοποιείται επίσης από ένα μικρό άνοιγμα στα ανατολικά.

Στο εσωτερικό του κάστρου είναι σήμερα ορατά ελάχιστα οικιστικά κατάλοιπα. Συγκεκριμένα διατηρείται μία δεξαμενή¹⁹², η οποία τροφοδοτούσε τους κατοίκους με νερό, ένα

¹⁸³ Περδικούλιας 2018, 372 -373.

¹⁸⁴ Σφηκόπουλος 1978, 411.- Katsougraki 2001, 58 – 62.- Περδικούλιας 2018, 372 – 373.

¹⁸⁵ Leake 1830, 255 -257.

¹⁸⁶ Σαΐτας (εποπτ.) 1993 – 1994, 61.

¹⁸⁷ Περδικούλιας 2018, 373, 376 – 377.

¹⁸⁸ Η πόλη μνημονεύεται για πρώτη φορά στους ομηρικούς στίχους, ενώ αναφορές σε αυτή έχουν γίνει επίσης από αρχαίους συγγραφείς και περιηγητές, όπως ο Θουκυδίδης, ο Στράβων, ο Πausανίας, αλλά και ο μεταγενέστερος Στέφανος Βυζάντιος (6^{ος} αι. μ.Χ.), βλ. Γιαννακόπουλος 1966, σελ. 36 – 37. Σύμφωνα με τον περιηγητή Πausανία που επισκέφτηκε την περιοχή περί το 160 μ.Χ., στην κορυφή του λόφου Ασία ήταν κτισμένη η ακρόπολη της αρχαίας μυκηναϊκής πόλης που ονομαζόταν Λᾶς, ενώ στους πρόποδες και στην ευρύτερη περιοχή απλώνονταν η ομώνυμη πολίχνη των ιστορικών και ρωμαϊκών χρόνων, βλ. Παπαχατζής 1976, 431 – 432. Βλ. επίσης Περδικούλιας 2018, 376, υποσημ. 837.

¹⁸⁹ Ο Leake (1830, 255 – 257) παρατήρησε ίχνη μεγαλιθικής κατασκευής σε τμήμα της βάσης του τείχους.

¹⁹⁰ Breuillot 1992, 300. Οι γνώσεις γύρω από το ζήτημα αυτό προέρχονται κυρίως από πορίσματα της επιτόπιας έρευνας και τη συγκέντρωση αρχαιολογικών ενδείξεων. Βλ. *ΑΔ* 68 (2013), 178.

¹⁹¹ Για την περιγραφή του κάστρου βλ. ενδεικτικά Traquair 1905 – 1906, 261 – 263, 274 – 275.- Σφηκόπουλος 1978, 410 – 411.- Katsougraki 2001, 58 – 61.- Κατσουγκράκη 2004, 131.- Περδικούλιας 2018, 372, υποσημ. 837 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία)

¹⁹² Οι δεξαμενές είναι φτιαγμένες από μάρμαρα και υλικό από την αρχαία πόλη, ενώ εντός του χώρου τεκμηριώνεται η παρουσία οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση: βλ. Σφηκόπουλος 1987, 383.- *ΑΔ* 68 (2013), 178.

τετράγωνο λιθόκτιστο κτίσμα και μία σπειροειδής κλίμακα στη νοτιοδυτική πλευρά, κατάλοιπα που έχουν ταυτιστεί με τζαμί¹⁹³.

Η σημερινή μορφή του κάστρου δεν είναι η αρχική, αλλά αποτέλεσμα από μεταγενέστερες οικοδομικές επεμβάσεις και μετασκευές, που έλαβαν χώρα κατά τους κατοπινούς αιώνες. Κατά τις διαπιστώσεις του ερευνητή Ramsay Traquair, στην ανατολική πλευρά του κάστρου μπορεί να εντάσσεται στον αρχικό πυρήνα ένα μικρό τμήμα τοιχοποιίας¹⁹⁴. Τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και τα κτίσματα στο εσωτερικό του κάστρου, αποτελούν προσθήκες και ανακατασκευές, οι οποίες ανάγονται στα χρόνια της Α΄ Τουρκοκρατίας (1460 - 1685)¹⁹⁵. Ο Τούρκος αξιωματούχος και περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί (1611 – 1679), ο οποίος, ακολουθώντας τα οθωμανικά στρατεύματα στην Λακωνία, επισκέφτηκε και το Κάστρο του Πασσαβά περί το 1670, μάς πληροφορεί ότι υπήρξε ένα σημαντικό στρατιωτικό κέντρο κατά την περίοδο αυτή¹⁹⁶. Αξίζει επίσης να σημειωθεί εδώ ότι ο Βενετός γεωγράφος Coronelli (1650 – 1717), που περιηγήθηκε στα κάστρα της Μάνης κατά τη διάρκεια του τουρκοβενετικού πολέμου, αποτύπωσε το 1686 το μεσαιωνικό κάστρο του Πασσαβά, προσφέροντας πολύτιμες τοπογραφικές πληροφορίες τόσο για την οχύρωση όσο και για τα κτίσματα που έφερε εντός του, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή σήμερα η ταύτιση των σωζομένων καταλοίπων (Εικ. 7)¹⁹⁷.

2.2.2. Το Κάστρο του Γερακίου

«Οι ντόπιοι το ονομάζουν Τσάκωνα... Κανείς δεν το πλησιάζει, γιατί είναι χτισμένο σε δύσβατη περιοχή... Στα ορεινά δεν ευδοκιμούν σιτάρι, κριθάρι και άλλοι καρποί, παρά μόνο κεχρί και καλαμπόκι... Το κλίμα και το νερό είναι καλά, το τρεχούμενο νερό πολύ...»¹⁹⁸

Εβλιγιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668 – 1671)*

«Κάστρο μικρό είναι και στενούτσικο, τὸ μάκρος του πάει ἀπὸ Βοριὰ σὲ Νότο, ὅπως εἶναι θεμελιωμένο καὶ τὸ βουνό. Ἡ πόρτα βρίσκεται κατὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα, μικρὴ καὶ πλουμισμένη μὲ κεραμίδια, πού' ναι κι ὄλο - ὄλο τὸ στολίδι του. Στὴ μέση ὁ τοῖχος εἶναι γκρεμισμένος, ἀπὸ μακριὰ παρομοιάζει τὸ Κάστρο ἴδιο ἀγρίμι μὲ σπασμένο τὸ ραχοκόκκαλο»¹⁹⁹

Φώτης Κόντογλου, *Τὸ Κάστρο τοῦ Γερακιοῦ*, 1962

¹⁹³ Περδικούλιας 2018, 372 – 373, υποσημ. 837.

¹⁹⁴ Traquair 1905 – 1906, 275.

¹⁹⁵ Traquair 1905 - 1906, 275.- Καρποδίνη-Δημητριάδη 1985, 244 – 245.- Σφηκόπουλος 1987, 383.- Περδικούλιας 2018, 372 – 373, υποσημ. 837.

¹⁹⁶ Τσελεμπί 1994, 85 – 86.- Σαΐτας (εποπτ.) 1993 - 1994, 28, 34.

¹⁹⁷ Σαΐτας (εποπτ.) 1993 – 1994, 28, 37 – 38. Περδικούλιας 2018, 373, υποσημ. 837.

¹⁹⁸ Τσελεμπί 1994, 86.

¹⁹⁹ Κόντογλου 1962, 28.

Το Κάστρο του Γερακίου βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του σύγχρονου ομώνυμου οικισμού και στέφει τη βόρεια κορυφή ενός σαμαρωτού λόφου, πρόβουνου του Πάρνωνα, που αποκαλείται σήμερα Παλαιόκαστρο ή Αϊ Γιώργης²⁰⁰. Αυτός ο αποκομμένος όγκος, με ευπρόσβλητα σημεία στη δυτική κυρίως πλευρά, ορίζει τον εκτεταμένο ελαιοφόρο κάμπο του Γερακίου στα δυτικά, ενώ παράλληλα προσφέρει από την κορυφή του, μολονότι δεν είναι ιδιαίτερα ψηλή, απρόσκοπτη θέα μέχρι τον Λακωνικό Κόλπο και τον Ταΰγετο²⁰¹.

Το Κάστρο του Γερακίου μνημονεύεται για πρώτη φορά στο *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* και η ανέγερσή του ανάγεται στην πρώιμη Φραγκοκρατία. Νωρίτερα, πριν από την ίδρυσή του, δεν υπάρχει καμιά γνωστή γραπτή αναφορά ή μνεία για ανθρώπινη δραστηριότητα στον λόφο Παλαιόκαστρο, ενώ οποιαδήποτε υπόθεση προς την κατεύθυνση αυτή στηριζόταν μέχρι πρότινος σε εικασίες και λιγοστές ενδείξεις²⁰²: εικόνα εκ διαμέτρου αντίθετη με αυτή που έχουμε για τον σύγχρονο οικισμό του κάμπου, καθώς, όπως καταδεικνύουν τα αρχαιολογικά ευρήματα και μαρτυρούν οι πηγές, προσήλκυσε το ενδιαφέρον των κατοίκων ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, ενώ η κατοίκησή του συνεχίστηκε σχεδόν αδιάλειπτα μέχρι και σήμερα²⁰³. Πρόσφατα όμως επιβεβαιώθηκε η άποψη αυτή, επειδή η συστηματική έρευνα του λόφου αποκάλυψε στοιχεία χρήσης της περιοχής ήδη από την αρχαιότητα²⁰⁴.

Για την περίοδο της Φραγκοκρατίας το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* μάς πληροφορεί ότι το Γεράκι αποτέλεσε έδρα μία εκ των δώδεκα βαρονιών του Πριγκιπάτου, η οποία παραχωρήθηκε στα 1209 μαζί με έξι τιμάρια στον ιππότη Γκιουν ντέ Νιβηλέ (Guy de Nivelet) από τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Σαμπλίττη²⁰⁵: «μίσιν Γγιοῦν τὸν ἔλεγαν ντὲ Νιβηλέ τὸ ἐπίκλην· ἔξι φίε τοῦ ἐδόθησαν νὰ ἔχη εἰς τὴν Τσακωνίαν»²⁰⁶. Για την εμπέδωση της φραγκικής κυριαρχίας, τον έλεγχο καθώς και την προστασία της καθορισμένης εδαφικά αυτής ενότητας από τον εχθρικό γηγενή πληθυσμό και ιδίως από τις ανυπότακτες φυλές που κατοικούσαν στον Πάρνωνα (Τσακωνιά), κτίστηκε

²⁰⁰ Γριτσόπουλος 1982, 221 – 222.- Σιμάτου - Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67.- Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 4.

²⁰¹ Γριτσόπουλος 1982, 221.- Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 5. Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση).

²⁰² Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται στην ακρόπολη του Γερακίου, είναι αποτέλεσμα διάφορων κατασκευαστικών φάσεων, με την προγενέστερη να ανάγεται, κατά τον Ορλάνδο (1927, 349), στον 11^ο – 12^ο αιώνα, ενώ μεταγενέστερες προσθήκες (νάρθηκας, νότιο κλίτος) τοποθετούνται επίσης στους χρόνους της Φραγκοκρατίας, βλ. Δημητροκάλλη 2001, 42 – 47.

²⁰³ Αναλυτικά, η ανασκαφική έρευνα τεκμηρίωσε την ύπαρξη κατοίκησης στον χώρο ήδη από την πρώιμη Εποχή του Χαλκού, με ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας ακόμη και στα τέλη της Νεολιθικής περιόδου, όταν δημιουργείται οικιστική εγκατάσταση στον λόφο Δοντάκια. Τη θέση της θα καταλάβουν κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο, μετά από ένα μεγάλο κενό εγκατάλειψης, οι αρχαίες Γερώνθρες, πολύιχνη γνωστή από τον Πausανία, που θα εξελιχθεί σε μία από τις πιο σημαντικές περιοικίδες πολιτείες της Λακωνίας για τους επόμενους αιώνες. Στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους θα μεταφερθεί στις παρυφές του λόφου και στο πεδινό τμήμα και θα συνεχίσει την ιστορικής της πορεία, που χαρακτηρίστηκε από έντονες διακυμάνσεις, μέχρι και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Μάλιστα, στην τελευταία αυτή περίοδο, κατά την οποία ο οικισμός γνώρισε ιδιαίτερη ακμή (από τον 10^ο αι. κ.ε., ιδίως όμως τον 12^ο αι.) και μνημονεύεται από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi, θα πρέπει να έγινε και η αλλαγή του ονόματος από Γερώνθραι σε Γεράκι ή Ιεράκιον κατά τον Παχυμέρη, τοπωνύμιο το οποίο ίσως συνδέεται με το όνομα κάποιου ντόπιου γαιοκτήμονα: βλ. Γριτσόπουλος 1982, 58 – 61, 71, 189 – 190.- Παπαγεωργίου 2007, 1 – 6.- Ευσταθίου 2012, 504, 506.- Θέμος 2012, 521 – 522. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο οικισμός του Γερακίου αποτέλεσε το κέντρο της βαρονίας μέχρι την ανέγερση του κάστρου, βλ. Περδικούλιας 2018, 373.

²⁰⁴ Ελευθερίου 2017, 62 – 63. Τα πορίσματα της έρευνας δεν έχουν δημοσιευτεί προς το παρόν.

²⁰⁵ Bon 1969, 112 – 113.- Γριτσόπουλος 1982, 223.- Σιμάτου - Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67.

²⁰⁶ Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 1935 – 1938.

στον λόφο Παλαιόκαστρο το ισχυρό Κάστρο του Γερακίου, η χρονολογία ανέγερσης του οποίου δεν έχει εξακριβωθεί με ασφάλεια²⁰⁷. Σύμφωνα με τον Bon, θα πρέπει να κτίστηκε γύρω στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, ενώ κτήτοράς του ήταν, όπως συνεπάγεται, ο γιος του Guy de Nivelet, ο Ιωάννης de Nivelet²⁰⁸. Δεδομένης μάλιστα της καίριας και στρατηγικής σημασίας θέσης του, εφόσον δέσποζε της εύφορης λακωνικής πεδιάδας του Έλους μέχρι την ακτογραμμή του Λακωνικού Κόλπου²⁰⁹, καθώς και των ορεινών περασμάτων προς την Τσακωνιά, αποτέλεσε σημαντικό οχυρό – σταθμό μίας καλά σχεδιασμένης οχυρωματικής αλυσίδας, που απλωνόταν σε όλη τη Λακωνική. Ο ιστορικός William Miller αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τὸ Γεράκιον ἦτο εἷς κρίκος τῆς ἀλύσεως τῶν φραγκικῶν κάστρων τῶν μεταξὺ τοῦ λόφου τοῦ Μυστρά καὶ τοῦ νησιωτικοῦ βράχου τῆς Μονεμβασίας, καὶ ἀποτελεῖ τὴν τετάρτην γωνίαν τοῦ φραγκικοῦ τετραγώνου, ὅπερ συνεπληροῦτο διὰ τῶν δύο ἐκείνων κάστρων καὶ τοῦ Πασσαβᾶ»²¹⁰. Μάλιστα, η θέση του κάστρου ανάμεσα στον Μυστρά και τη Μονεμβασία εξασφάλιζε την ενδιάμεση επικοινωνία τους, εφόσον δέσποζε του περάσματος που οδηγούσε προς αυτά²¹¹.

Τέλος, εκτός από έδρα της βαρονίας, το Κάστρο του Γερακίου υπήρξε το ενδιαίτημα του βαρόνου – φεουδάρχη της οικογένειας de Nivelet, τα ίχνη της οποίας ωστόσο είναι δύσκολο να εντοπιστούν σήμερα. Μολονότι, η οικογένεια αυτή συνδέθηκε, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, με τον τόπο αυτό, εντούτοις οι γραπτές πηγές, εκτός από το όνομα του κτήτορα, δεν προσφέρουν καμιά άλλη πληροφόρηση για τους ίδιους και τη ζωή τους στο κάστρο. Παράλληλα, τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά τεκμήρια²¹², που αφορούν εκδηλώσεις του βίου των Φράγκων κατόχων, είναι σχεδόν ανύπαρκτα και μόνο ισχνές ενδείξεις εντοπίζονται στον χώρο²¹³. Παρότι δε έχουν γίνει προσπάθειες στο παρελθόν εκ μέρους πολλών ερευνητών να ανιχνευτεί το αποτύπωμά τους, ταυτίζοντας κάποια δυτικότερα κατάλοιπα που απαντούν εντός του κάστρου με την ιστορία της οικογένειας, σήμερα δεν φαίνεται να γίνονται ιδιαίτερα αποδεκτές. Συγκεκριμένα, μία μεγάλη μερίδα επιστημόνων, όπως για παράδειγμα ο Traquair, ο Bon, ο αρχαιολόγος Ανδρέας Ξυγγόπουλος, η Jacqueline Lafontaine – Dosogne και ο Γεώργιος Δημητροκάλλης, είχαν υποστηρίξει, μολονότι με κάποιες επιφυλάξεις, ότι το «προσκυνητάρυ» που απαντά εντός του νάρθηκα του προϋπάρχοντα, τουλάχιστον πριν την άφιξη των Φράγκων, ναού του Αγίου Γεωργίου, καθώς επίσης και τα μαρμάρινα οικοσκήμα ή δυτικά εμβλήματα που διατηρούνται σε διάφορα σημεία του ναού και του προσκυνηταρίου (Εικ. 10-12) ανήκαν στους de Nivelet²¹⁴. Η πρόσφατη ωστόσο επανεξέταση των ζητημάτων αυτών από την ερευνήτρια Ασπασία Λούβη-Κίζη και η προσέγγισή τους δια της συγκριτικής μελέτης με άλλα σύγχρονα

²⁰⁷ Ελευθερίου, Χαραλάμπους, Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 4.

²⁰⁸ Αναφορικά με την ίδρυση του κάστρου και τον ιδρυτή του, οποιαδήποτε προσπάθεια ακριβούς χρονολόγησης και κατ' επέκταση απόδοσης της ανέγερσής του σε συγκεκριμένο πρόσωπο, παραμένει ακόμη και σήμερα προβληματική. Πάντως, η επικρατέστερη μέχρι σήμερα άποψη, την οποία ασπάστηκαν αρκετοί ερευνητές μεταγενέστερα, είναι του Bon, που υποστήριξε ότι κτίστηκε από τον Guy de Nivelet ή τον γιο του Ιωάννη γύρω στο 1250, όπως και τα υπόλοιπα λακωνικά κάστρα (Μυστράς, Μεγάλη Μαΐνη, Λεύκτρο): βλ. Bon 1969, 112 – 113, 123, 125, 126.- Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 4. Πρβλ. επίσης Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 1935 – 1938, στ. 3165 – 3167 («μισίρ Γγιοῦν τὸν ἔλεγαν ντὲ Νιβηλὲ τὸ ἐπίκλην· ἐξί φίε τοῦ ἐδόθησαν νὰ ἔχη εἰς τὴν Τσακωνίαν κάστρον ἔχτισεν ἐκεῖ, τὸ ὠνόμασαν Γεράκι... Ἄλλος ἦτον ντὲ Νιβηλὲτ καὶ ἄκουε μισίρ Ἰωάννης· ἐποίηκεν κάστρον ὁ λόγου του κ' ἔκραξέ το Γεράκιν, ὅπου ἐνι εἰς τὴν Τσακωνίαν, ἐδῶθεν γὰρ τοῦ Ἐλέου»).

²⁰⁹ Στην λακωνική κοιλάδα του Έλους κατοικούσαν Σλάβοι Εζερίτες: βλ. σχ. Κουγέας 1951, 221.

²¹⁰ Miller 1927, 400 – 401.

²¹¹ Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 5.

²¹² Τα ανασκαφικά πορίσματα από την έρευνα που διεξήχθη στο κάστρο δεν έχουν προς το παρόν δημοσιευτεί.

²¹³ Κατά τον Traquair, υπήρχαν πιθανόν εραλδικά οικοσκήμα της οικογένειας στην εξωτερική όψη της πύλης του κάστρου, τα οποία όμως δεν σώζονται σήμερα, βλ. σχ. Traquair 1905 – 1906, 263.

²¹⁴ Βλ. σχ. Δημητροκάλλης 2001, 47 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία), 75 – 84 και 184, υποσημ. 23.

παράλληλα που απαντούν στον ελλαδικό χώρο, οδήγησαν την ίδια στην υιοθέτηση της άποψης ότι τόσο το αρχιτεκτονικό γλυπτό όσο και τα επιμέρους στοιχεία δεν μπορούν να αποδοθούν στους Φράγκους, αλλά σε μεταγενέστερους, δυτικής προελεύσεως, αφιερωτές, που συσχετίζονταν με το τάγμα των Ιωαννιτών, το οποίο είχε κάνει την εμφάνισή του στα εδάφη της Πελοποννήσου στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Υποστήριξε επίσης ότι το «προσκυνητάρι» αποτελούσε ταφικό μνημείο (αρκοσόλιο) ενός από τους αφιερωτές της οικογένειας του Τάγματος αυτού, μεταθέτοντας την κατασκευή του, όπως και τα υπόλοιπα στοιχεία, στον 14^ο αιώνα²¹⁵.

Όπως σημειώθηκε ήδη, το κάστρο δεν παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα στα χέρια των Φράγκων. Σύμφωνα με τον βυζαντινό συγγραφέα Γεώργιο Παχυμέρη, τη μοναδική πηγή που μας πληροφορεί για την τύχη του Γερακίου, το κάστρο παραδόθηκε στους Βυζαντινούς μαζί με τα κάστρα του Μυστρά, της Μονεμβασίας και της Μεγάλης Μαΐνης, το έτος 1262²¹⁶. Έτσι, κάτω από αυτές τις νέες ιστορικές συνθήκες, η περιοχή περιήλθε στην πολιτική σφαίρα των βυζαντινών δυνάμεων και αργότερα του Δεσποτάτου του Μορέως, γνωρίζοντας μάλιστα σημαντική ανάπτυξη και ακμή. Από το έτος της παράδοσής του μέχρι και το 1460, οπότε καταλύθηκε το Δεσποτάτο από τους Τούρκους, στο κάστρο και αμέσως στα δυτικά αυτού, στις χαμηλότερες κλιτύες του λόφου, αναπτύχθηκε σταδιακά ο υστεροβυζαντινός οικισμός του Γερακίου, ο οποίος αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες πολιτείες της περιοχής της Λακωνίας, αμέσως μετά τον Μυστρά. Κατά την Τουρκοκρατία, το κάστρο και η ευρύτερη περιοχή περιήλθε, ως φυσικό επακόλουθο, στην κυριότητα των Τούρκων, με εξαίρεση ένα σύντομο διάστημα κατά την Α΄ Ενετοκρατία, που τέθηκε υπό τον έλεγχο των Ενετών (1463 – 1468). Στους αιώνες αυτούς, συγκεκριμένα, από τα μέσα του 15^{ου} μέχρι τις αρχές περίπου του 18^{ου} αιώνα η περιοχή άρχισε σταδιακά να συρρικνώνεται, να παρακμάζει και τελικά να εγκαταλείπεται, ξανά προς όφελος του σημερινού οικισμού του Γερακίου²¹⁷.

Το φράγκικο κάστρο σώζεται σήμερα σε καλή κατάσταση διατήρησης, ύστερα από τις εργασίες αναστήλωσης που πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα στον χώρο από την Εφορεία Αρχαιοτήτων (ΕΦΑ) Λακωνίας (Εικ. 13). Παρά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις και επισκευές που έγιναν κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και εξής, ο αρχικός πυρήνας της οχύρωσης είναι ακόμη εμφανής. Μάλιστα, ως προς την τυπολογία και μορφολογία του, φαίνεται να ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις αρχές του ορεινού μοντέλου οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, που είχαν μεταφέρει οι Φράγκοι από την πατρίδα τους στην Πελοπόννησο. Βέβαια, όπως έχει ήδη σημειωθεί, το κάστρο του Γερακίου διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα κάστρα της Πελοποννήσου της πρώιμης Φραγκοκρατίας, με εξαίρεση τα κάστρα του Μυστρά και της Ανδρούσας, καθώς διακρίνεται σε αυτά μία μεγαλύτερη φροντίδα και επιμέλεια στην χάραξη των τειχών του περιβόλου καθώς και τις κατασκευαστικές του λεπτομέρειες²¹⁸.

Το κάστρο²¹⁹ είναι σχετικά μικρών διαστάσεων (135μ.× 55μ. στον άξονα Β – Ν) και η κάτοψή του παρουσιάζει σχήμα σχεδόν ακανόνιστου πολύπλευρου, καθώς ο οχυρωματικός του

²¹⁵ Λούβη-Κίζη 2004, 119 – 125 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

²¹⁶ Στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως* δεν γίνεται καμία αναφορά παράδοσης του κάστρου του Γερακίου στους Βυζαντινούς. Μόνο ο Βυζαντινός ιστορικός Παχυμέρης μάς ενημερώνει για το ιστορικό αυτό γεγονός, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 221 – 222.- Σιμάτου - Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67.

²¹⁷ Δημητροκάλλης 2001, 185.- Παπαγεωργίου 2007, 7 – 8.- Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση).

²¹⁸ Οι διαπιστώσεις αυτές οδήγησαν τον Bon (1969, 601, 673) στη μετάθεση της χρονολόγησης του κάστρου στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Βλ. επίσης Σιμάτου - Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67.- Ελευθερίου - Χαραλάμπους, Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 5 - 7, 9.

²¹⁹ Για την περιγραφή του κάστρου βλ. Traquair 1905 –1906, 263.-264.- Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989, 67-68.- Καρποδίνη-Δημητριάδη 1993, 102 – 109.- Παπαγεωργίου 2007, 5.- Ελευθερίου - Χαραλάμπους, - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 9 – 22.

περίβολος ακολουθεί τις φυσικές διαμορφώσεις του βραχώδους εδάφους (με φορά Β – Ν), που αποτελεί επίσης ένα δυτικό στοιχείο (Εικ. 14)²²⁰. Τα υψηλά και κάθετα στο έδαφος τείχη του περιβόλου, μέρος του οποίου έχει καταρρεύσει σήμερα, απολήγουν σε ορθογώνιες επάλξεις, πίσω από τις οποίες αναπτύσσεται περιδρομος, που ερείδεται είτε σε σειρά τυφλών αψιδωμάτων είτε σε θολοσκεπείς χώρους και κλίμακες ανόδου, που οδηγούν σε αυτόν. Ενισχύονταν δε από πύργους τετράγωνης κάτοψης, εκ των οποίων σώζονται ο ΝΑ και ΝΔ πύργος που αποτελούν μετασκευές, όπως και τμήμα του τείχους σε αυτό το σημείο, πιθανόν των βυζαντινών χρόνων²²¹. Για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι που διατάσσονται αμελώς, ενώ μεταξύ αυτών παρεμβάλλονται σποραδικά πλίνθοι. Μέχρι και σήμερα διακρίνονται επίσης καταχύστρες στην τοιχοδομή.

Η πρόσβαση στο εσωτερικό του κάστρου γίνεται μέσω πύλης στη δυτική πλευρά του τείχους που βλέπει προς τον κάμπο, η οποία είναι πλαισιωμένη από τρεις εσοχές. Κατά τον Traquair, μπορεί να ήταν τοποθετημένα εδώ τα εραλδικά εμβλήματα του φραγκικού οίκου, πρακτική γνωστή και σε άλλα φραγκικά κάστρα, όπως το κάστρο της Καρύταινας²²². Στο εσωτερικό πάλι του κάστρου διατηρείται η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, δύο κινστέρνες και τα ερείπια μεμονωμένων ή εν είδει συγκροτήματος οικιών, κάποιες εκ των οποίων προορίζονταν πιθανόν για τις ανάγκες στέγασης της φρουράς (Εικ. 15-19)²²³. Μεταξύ των οικιστικών αυτών καταλοίπων δεν τεκμηριώνεται η ύπαρξη κατοικίας του οίκου των Nivelet, ή έστω, κατά τη συνήθη πρακτική των Φράγκων, ενός μικρότερου περιτειχισμένου χώρου²²⁴, γεγονός που ερμηνεύτηκε από τον Δημητρακάλλη ως το αποτέλεσμα της βραχύβιας κατοχής του κάστρου από τους Φράγκους. Αναλυτικότερα, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, οι Φράγκοι προχώρησαν ενδεχομένως στην ανέγερση κάποιου είδους ενδιαιτήματος, το οποίο όμως δεν ολοκληρώθηκε μέχρι το 1261, οπότε το κάστρο περιήλθε στους Βυζαντινούς²²⁵. Μία άλλη άποψη που παραδίδεται από τις ερευνήτριες Άννα – Μαρία Σιμάτου και Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου είναι ότι η κατοικία των Φράγκων μπορεί επίσης να αναζητηθεί στα κατάλοιπα συγκροτήματος που χωροθετείται σε απότομο βραχώδες έξαρμα έξω από την ακρόπολη και αμέσως ΒΔ της πύλης²²⁶. Το συγκρότημα αυτό, γνωστό στη ντόπια παράδοση ως «κατοικία του Nivelet» παραπέμπει ως προς την τυπολογία του σε κατοικία–οχυρό, ενώ η θέση του εξασφαλίζει τον έλεγχο και την προστασία των ενοίκων (Εικ. 20, 21).

2.2.3. Το Κάστρο της Μονεμβασίας

«Ξημέρωνε όταν περνούσα τη στενότετη λουρίδα, την μόνην ἔμβασιν, που σμίγει τον απόγκρεμο βράχο της Μονεβασίας με τη στεριά. Προχωρούσα κοιτάζοντας τον περήφανο βράχο και δεν τον αποχόρταινα. Ως τώρα νόμιζα πως το ανώτατο που είχα δει στο Μοριά ήταν το κάστρο της Καρύταινας. Μα

²²⁰ Bon 1969, 601, 637.- Ελευθερίου – Χαραλάμπους – Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 7, 9.

²²¹ Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 9 – 10.

²²² Traquair 1905 – 1906, 263. Βλ. επίσης Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 10, υποσημ. 16.

²²³ Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 40 κ.ε.

²²⁴ Ελευθερίου – Χαραλάμπους - Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008, 40.

²²⁵ Δημητροκάλλη 2001, 184.

²²⁶ Σιμάτου - Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 70 – 73.

πόσο πιο άγριος, επιβλητικός κι ολομόναχος είναι ο
γρανίτης ετούτος, το Γιβραλτάρ της Ελλάδος!»

Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*²²⁷

Το Κάστρο της Μονεμβασίας βρίσκεται επάνω σε μία ασβεστολιθική βραχονησίδα, στην ανατολική ακτή της χερσονήσου του Μαλέα, και πιο συγκεκριμένα στην ακτή της επαρχίας της Επιδαύρου Λιμηράς, ακριβώς απέναντι από τον σημερινό ομώνυμο οικισμό. Πρόκειται για μία φύσει οχυρή θέση, επειδή ο βραχώδης όγκος, σε σχήμα απιδιού, συνδέεται με τη ξηρά μόνο με μία γέφυρα, τη μοναδική «έμβασία» («μόνη έμβαση»), από όπου φέρεται να έχει λάβει το όνομά της²²⁸. Απαντάται επίσης ως *Μονοβάσια*, *Μονοβασία*, *Μονεμβάσια*²²⁹. Επιπλέον, το ιδιόμορφο ανάγλυφο του βράχου, με τις κατά κανόνα απότομες και δυσπρόσιτες πλευρές του και με μοναδικό ήπιο σημείο την ανατολική πλευρά του, ενισχύει τη φυσική προστασία του (Εικ. 22-24)²³⁰.

Η αρχή της ιστορίας του Κάστρου της Μονεμβασίας προηγείται κατά πολύ χρονικά της άφιξης και εγκατάστασης των Φράγκων στα εδάφη της Πελοποννήσου και είναι συνυφασμένη με εκείνες τις ιστορικές εξελίξεις, τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τις πολιτιστικές διεργασίες που σηματοδότησαν το τέλος του αρχαίου κόσμου και την αρχή του μεσαίωνα στον ελλαδικό χώρο. Η σημαντική θέση του βραχώδους αυτού εξάρματος – από άποψη γεωγραφίας –, αν και είχε αναγνωριστεί ήδη από νωρίς²³¹, επιλέχθηκε ως τόπος μόνιμης εγκατάστασης μόλις στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους και έκτοτε χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα έως τις μέρες μας. Σύμφωνα με το αμφιλεγόμενο κείμενο *Περί κτίσεως τής Μονεμβασίας Χρονικόν* (10^{ος} αι.)²³², η πρωιμότερη κατοίκηση στον χώρο, δηλ. η ίδρυση της Μονεμβασίας, ανάγεται χρονικά στα τέλη περίπου του 6^{ου} αιώνα, όταν μέρος του γηγενούς πληθυσμού της Λακεδαιμονίας κατέφυγε στον βράχο, αναζητώντας προστασία από τις επιδρομές των Αβαροσλάβων²³³. Ωστόσο, νεότερες έρευνες²³⁴, που αμφισβητούν το περιεχόμενο της πηγής, μεταθέτουν τη χρονολογία κατοίκησης του βράχου λίγα έτη νωρίτερα (μέσα 6^{ου} αιώνα), επί της ηγεμονίας του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, ενώ οι λόγοι εποικισμού της συσχετίζονται πιθανόν με την προσπάθεια της

²²⁷ Καζαντζάκης⁶ 1969, 307.

²²⁸ Κίγκα 1985, 109 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).- Καρποδίνη-Δημητριάδη 1985, 112.

²²⁹ Κίγκα 1985, 109.- Skagkou 2002, 49.

²³⁰ Καλλιγά 2006, 692.

²³¹ Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για την περιοχή εκκινούν από τον 1^ο αιώνα π.Χ., όταν ο γεωγράφος Στράβων αναφέρει τη Μονεμβασία ως το «Μινώα φρούριον», ονομασία που επαναλαμβάνεται και από τον περιηγητή Πausανία, που επισκέφτηκε την περιοχή περί το μέσον του 2^{ου} αιώνα, όμως με τη διαφορά ότι κάνει λόγο για τη «Μινώα Άκρα». Επιπλέον, ο τελευταίος περιγράφει τη Μονεμβασία ως την απόληξη μίας στενόμακρης χερσονήσου και όχι ως νησί, βλ. Παπαχατζής 1976, 426–427.- Kalligas 2010, 1, 100, 164 (υποσημ. 3).

²³² Για την περίοδο αυτή, οι γραπτές πηγές που σώζονται τόσο για τον Πελοποννησιακό όσο και τον ευρύτερο χώρο, είναι εκτός από περιορισμένες και αμφιλεγόμενες ως προς το περιεχόμενό τους. Μία ανάλογη περίπτωση θεωρείται και το *Περί Κτίσεως τής Μονεμβασίας Χρονικόν*, βλ. ενδεικτικά Αναγνωστάκης 2012, 101 – 131.- Βαχαβιώλος 2014, 68, υποσημ. 103 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

²³³ Βέης 1909, 67: «Τοῦ δὲ Μαυρικίου τῶν σκήπτρων ἐπειλημμένου κατὰ τὸ ἐξάκις χιλιοστὸν ἅ' ἔτος (= 581/2) πρεσβεύουσιν οἱ Ἀβάρεις...Οἱ δὲ δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες καὶ πόλιν ἰσχυρὰν οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες διὰ τὸ μίαν ἔχειν τῶν ἐν αὐτῇ εἰσπορευομένων τὴν εἴσοδον». Βλ. Skagkou 2002, 49.- Βαχαβιώλος 2014, 68.

²³⁴ Η νεότερη έρευνα στηρίζεται στα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία, μολονότι περιορισμένα, συμφωνούν στην προγενέστερη χρονολόγηση, καθώς και σε κείμενο του 15^{ου} αιώνα (αναφορά του Ισιδώρου Κιέβου προς τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης), που τοποθετεί στα χρόνια του Ιουστινιανού την εγκατάσταση των Σπαρτιατών στην Μονεμβασία, βλ. Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 72 – 73.- Kalligas 2010, 5-6.

κεντρικής εξουσίας να αναδιοργανώσει πόλεις και λιμένες, με σκοπό την καλύτερη άμυνα της αυτοκρατορίας²³⁵. Πιθανόν στην περίοδο αυτή θα πρέπει να αναχθεί και η αρχική φάση του Κάστρου της Μονεμβασίας και συγκεκριμένα το πρώτο οχυρό που αναπτύσσεται στην κορυφή του βράχου, την Ακρόπολη²³⁶.

Κατά τους επόμενους αιώνες, από την ίδρυση της Μονεμβασίας μέχρι τον 10^ο περίπου αιώνα, οι αναφορές για αυτήν είναι φειδωλές και έμμεσες, ενώ τα αρχαιολογικά τεκμήρια λιγοστά. Ωστόσο, από το χρονικό αυτό όριο και μέχρι τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, όταν η Μονεμβασία πέρασε πια στην κυριαρχία των Φράγκων, η εικόνα αυτή αρχίζει να αλλάζει, εφόσον οι αρχαιολογικές μαρτυρίες αυξάνουν και οι αναφορές στις αφηγηματικές πηγές γίνονται περισσότερες (από τον 12^ο αιώνα κ.ε.)²³⁷. Βάσει αυτών, διαπιστώνουμε ότι η περιοχή είχε μετατραπεί σε μία σημαντική πόλη – κάστρο, η οποία κάλυπτε όλη την έκταση της άνω ζώνης του βράχου αλλά και τις νοτιοανατολικές κλιτύες του, και που γνώριζε σημαντική οικονομική και εμπορική ανάπτυξη. Σε τούτο καθοριστικό ρόλο έπαιξε η ύπαρξη του λιμανιού, η κομβική της θέση στα εμπορικά περάσματα της Μεσογείου, αλλά και η προσήλωση των κατοίκων της σε ασχολίες άμεσα συνυφασμένες με το εμπόριο και τις ναυτικές επιχειρήσεις. Ήδη από τον 10^ο αιώνα αποτελούσε μία αξιόλογη ναυτική – στρατιωτική βάση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και του στόλου, ενώ αργότερα, κατά τον 12^ο αιώνα, υπήρξε σημαντικό εμπορικό κέντρο διακίνησης προϊόντων μεταξύ Ανατολής και Δύσης²³⁸. Εξαιτίας μάλιστα της στρατηγικής της θέσης και της σπουδαιότητά της, η Μονεμβασία είχε απειληθεί και διεκδικηθεί στο παρελθόν από Άραβες (9^{ος} αιώνας), πειρατές και κυρίως τους Νορμανδούς (1147), τους οποίους όμως κατόρθωσε να αποκρούσει λόγω του αξιόμαχου πληθυσμού της και της οχύρωσής της²³⁹. Ωστόσο, στο μέλλον οι εξωτερικές απειλές και προσπάθειες διεκδίκησής της κορυφώθηκαν, αδυνατώντας η ίδια να τις παρακάμψει.

Μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, η κατάσταση για τη Μονεμβασία αποδείχθηκε μοιραία. Έχοντας απομείνει πια μόνη της, με εξαίρεση κάποιες περιοχές της Λακωνίας που δεν είχαν υποταχθεί στους νέους κατακτητές, ανέλαβε η ίδια την υπεράσπισή της απέναντι στη σφοδρή πολιορκία των ξένων δυνάμεων, δίχως όμως θετικά αποτελέσματα. Τα γεγονότα, έτσι όπως εξελίχθηκαν, καταγράφονται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*. Σύμφωνα με αυτό, οι κάτοικοι της Μονεμβασίας, αφού υπερασπίστηκαν με σθένος το κάστρο τους για τρία ολόκληρα χρόνια, αναγκάστηκαν να υποκύψουν και να παραδοθούν στους Φράγκους²⁴⁰. Όπως μάλιστα μας πληροφορεί η ίδια πάντα πηγή, οι τοπικοί άρχοντες Μαμωνάς, Δαιμογιάννης και Σοφιανός, που είχαν αναδυθεί τις τελευταίες δεκαετίες ως ισχυρή δύναμη, προχώρησαν στην παράδοσή του το 1248 και, κατόπιν, στην αναγνώριση της κυριαρχίας του πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, μολοντί με συγκεκριμένους όρους²⁴¹. Εντούτοις, θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι η χρονολογία της κατάκτησης του Κάστρου της Μονεμβασίας έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφόρων συζητήσεων, με κάποιους ιστορικούς να

²³⁵ Skagou 2002, 49.-Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 72 – 73.

²³⁶ Kalligas 2010, 110.- Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 62.

²³⁷ Καλλιγά 2006, 695 – 696.- Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 73 - 74.

²³⁸ Skagou 2002, 49.- Καλλιγά 2006, 694 – 695.- Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 67.

²³⁹ Skagou 2002, 49.- Andrews, 2006, 197.- Καλλιγά 2006, 692, υποσημ. 3.

²⁴⁰ Καλονάρος (εκδ.) 1940 στ. 2910 κ.ε.: « (...) Τὰ τριπυτσετά ὄρισεν κ' ἐστήσασιν κᾶν τρία. Κ' ἐρρίχτασιν ἀδιάλειπτα, ἡμέραν γὰρ καὶ νύχτα· τὰ ὀσπίττια ἐχαλάσασιν κι ἀνθρώπους ἐφονέψαν. Τί νὰ σὲ λέγω τὰ πολλὰ καὶ πότε νὰ τὰ γράφω, τα ὅσα ἐποίησε ὁ πρίγκιπας εἰς τὴν Μονοβασίαν (...) ἐκεῖνοι τῆς Μονοβασίας, οὐκ εἶχαν τι νὰ φάγουν, ἐφάγασιν τοὺς ποντικούς ὁμοίως καὶ τὰ κατσία· οὐκ εἶχαν πλέον τὸ τι νὰ φάουν, μόνον καὶ τὰ κορμιά τους. Κι ὡς εἶδαν τὴν στενοχωρίαν, τὸν θάνατον ἐμπρὸς τους, βουλὴν ἀπῆραν ἐνομοῦ τοῦ νὰ ἔχουν προσκυνήσει».

²⁴¹ Skagou 2002, Simpson 2003, 80 – 82.

τοποθετούν την ημερομηνία παράδοσης του κάστρου στους πρώτους χρόνους της δεκαετίας του 1250²⁴², ενώ ο Guillaume Saint-Guillain ανάγει την απόσπαση του κάστρου από τους Φράγκους αρκετά έτη νωρίτερα, και συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1220, επί της ηγεμονίας του Γοδεφρείδου Β' (1228 – 1246)²⁴³. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το γεγονός αυτό είχε αντίκτυπο στις μετέπειτα εξελίξεις στον λακωνικό χώρο, καθώς η πτώση του Κάστρου της Μονεμβασίας καθόρισε το αποτέλεσμα της εμπέδωσης της κυριαρχίας των Φράγκων στη Λακωνία. Ειδικότερα, λόγω των εξελίξεων αυτών, οι περιοχές της Τσακωνιάς και του δρόγγου του Μηλιγκού, οι οποίες διατηρούσαν μέχρι τότε την αυτονομία τους, εξαιτίας του κάστρου που τους εξασφάλιζε τις απαραίτητες προμήθειες, αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν με τη νέα κατάσταση και εν τέλει να υποταχθούν²⁴⁴. Παράλληλα, όμως, η παράδοση του κάστρου σήμανε και την άρση της απειλής για τους ίδιους τους Φράγκους, εφόσον φοβόντουσαν το ενδεχόμενου εφόδου των βυζαντινών στρατευμάτων από τη Νίκαια μέσω του σημαντικού αυτού λιμανιού, με το οποίο διατηρούσαν επαφές²⁴⁵. Κατά συνέπεια, η κατάκτηση της Μονεμβασίας υπήρξε γεγονός καθοριστικής σημασίας, που σηματοδότησε την ολοκλήρωση της *φραγκικής Κουγκέστας* και την επιβολή των Φράγκων σε όλη την επικράτεια της χερσονήσου²⁴⁶.

Αμέσως μετά την πτώση του κάστρου, ακολούθησε η εγκατάσταση των διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών, όπως του Λατίνου επισκόπου και του Φράγκου διοικητή, ο οποίος είχε αρμοδιότητες στην ευρύτερη περιοχή²⁴⁷. Μάλιστα, όπως αναφέρει το Χρονικό, η πόλη περιτειχίστηκε κατά τα δυτικά πρότυπα, τα ίχνη των οποίων όμως σήμερα δεν εντοπίζονται ή είναι δύσκολα αναγνωρίσιμα. Η οικειοθελής πάλι παράδοση της πόλης είχε θετικές επιδράσεις στη θέση των κατοίκων, καθώς οι Φράγκοι παραχώρησαν το προνόμιο στους ίδιους να είναι *έγκουσάτοι*, δηλαδή απαλλαγμένοι από τις φεουδαλικές υποχρεώσεις, με εξαίρεση κάποιες επιβαρύνσεις που αφορούσαν τις θαλάσσιες δραστηριότητες²⁴⁸. Στους άρχοντες πάλι παραχωρήθηκαν εκτάσεις στην περιοχή των Βατικών, με την προϋπόθεση ότι θα πρόσφεραν με τη σειρά τους στρατιωτικές υπηρεσίες στους Φράγκους²⁴⁹. Εντούτοις, το ιδιαίτερο αυτό καθεστώς είχε βραχύχρονη διάρκεια λόγω του σύντομου τέλους της κυριαρχίας των Φράγκων στην περιοχή της Λακωνίας. Το 1262, έπειτα από συμφωνία των Φράγκων με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα για την απελευθέρωση του αιχμάλωτου πρίγκιπα, το Κάστρο της Μονεμβασίας περιήλθε και πάλι, μαζί με τα υπόλοιπα κάστρα της Λακωνίας, στην κυριαρχία των Βυζαντινών.

Στους κατοπινούς αιώνες (13^{ος} – 14^{ος} αιώνας) η Μονεμβασία απέκτησε πάλι την ισχύ που είχε απωλέσει στους φραγκικούς χρόνους, μολονότι είχε σημειώσει έντονη δημογραφική κάμψη, λόγω της μετανάστευσης ενός σημαντικού αριθμού κατοίκων της προς ασφαλέστερες περιοχές²⁵⁰. Μάλιστα, σε αυτή τη νέα ιστορική φάση στην οποία περιήλθε, γνώρισε μία σημαντική ανάπτυξη και ακμή σε όλες τις πτυχές της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής του τόπου. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν καθοριστικά οι εμπορικές της δραστηριότητες και οι στενές σχέσεις της με την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης –

²⁴² Σύμφωνα με την Simpson (2003, 78 – 80, 89 – 90, υποσημ. 19), το κάστρο κατακτήθηκε στις αρχές του 1250, έπειτα από επτά έτη σθεναράς πολιορκίας, ενώ η ίδια δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να είχε σχεδιαστεί αρκετά νωρίτερα η κατάληψη της Μονεμβασίας και συγκεκριμένα επί του Γοδεφρείδου Β'.

²⁴³ Saint-Guillain 2016, 268 – 272.

²⁴⁴ Πετδικούλιας 2018, 368, υποσημ 829.

²⁴⁵ Κορδώσης 1986, 152.- Simpson 2003, 80, 87.

²⁴⁶ Simpson 2003, 78 – 79.

²⁴⁷ Κίγκα 1985, 113.

²⁴⁸ Κίγκα 1985, 118.- Andrews, 2006, 197.- Καλλιγά 2006, 700.

²⁴⁹ Simpson 2003, 120.

²⁵⁰ Βλ. Καλλιγά 2006, 698.

ιδίως με τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο -, η οποία εξασφάλισε στην πόλη και τους κατοίκους της σημαντικά φορολογικά και εμπορικά προνόμια²⁵¹. Μάλιστα, στα χρόνια αυτά, η Μονεμβασία αποτέλεσε και το μοναδικό πλέον επίγειο του Δεσποτάτου του Μορέως²⁵². Έτσι, κάτω από αυτές τις συνθήκες, η πόλη αναπτύχθηκε και επεκτάθηκε. Εντούτοις, η κατάλυση του Δεσποτάτου του Μορέως από τους Οθωμανούς στα τέλη του 15^{ου} αιώνα συμπάρεσυρε και την Μονεμβασία, η οποία γνώρισε έκτοτε πολλές ταλαιπωρίες και διάφορους κατακτητές. Μετά από ένα σύντομο διάστημα παπικής κυριαρχίας, η Μονεμβασία βρισκόταν μέχρι τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης άλλοτε κάτω από τον έλεγχο των Βενετών (1464 - 1540, 1690 - 1715) και άλλοτε των Οθωμανών (1540 - 1690, 1715 - 1821)²⁵³. Ας σημειωθεί, ότι στο επί μακρόν αυτό χρονικό διάστημα, η πόλη - κάστρο εμπλουτίστηκε με νέα κτίρια κοσμικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, τα οποία αλλοίωσαν ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, κατέστρεψαν το αρχικό υπόβαθρο, ενώ τα τείχη δέχτηκαν σημαντικές επεμβάσεις (συντηρήσεις, ανακατασκευές), που εναρμονίζονταν με το πνεύμα και τις πρακτικές της εποχής²⁵⁴.

Η Μονεμβασία ήταν οργανωμένη σύμφωνα με το σύστημα των βυζαντινών καστροπολιτειών, το οποίο αποτελείται από την οχυρωμένη Ακρόπολη, που επιχωριάζει στο ανώτατο σημείο της φύσει οχυρής θέσης, και δύο αμυντικούς οχυρωματικούς περιβόλους που εσωκλείουν την άνω και κάτω πόλη²⁵⁵ (Εικ. 25). Στην παρούσα εργασία θα περιοριστούμε στην περιγραφή της Ακρόπολης και της άνω Πόλης, που αποτέλεσαν τον πυρήνα του κατεξοχήν Κάστρου της Μονεμβασίας, καθώς εκεί βρισκόταν η έδρα της διοίκησης και του στρατού, αποτελώντας και τον χώρο διαμονής του εκάστοτε διοικητή, ενώ στην κάτω πόλη, κοντά στη θάλασσα, υπήρχε ο οικισμός, το *προάστειον*²⁵⁶ (Εικ. 26).

Το Κάστρο της Μονεμβασίας, που εκτείνεται στο πλάτωμα της κορυφής του βράχου, καταλαμβάνει μία έκταση 600 x 300 μ. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, διαρθρώνεται σε δύο ζώνες: την Ακρόπολη και την άνω Πόλη ή Γουλά.

Στο υψηλότερο σημείο της φύσει οχυρής κορυφής του βραχώδους όγκου (δυτικό τμήμα), σε υψόμετρο 300 μ. πάνω από τη θάλασσα, βρίσκεται η Ακρόπολη της Μονεμβασίας, η οποία δεσπόζει από τα δυτικά στην λακωνική ενδοχώρα και το λιμάνι και από τα ανατολικά εποπτεύει την άνω πόλη και το Μυρτώον Πέλαγος²⁵⁷ (Εικ. 27). Πρόκειται για ένα μικρό διαστάσεων βυζαντινό οχυρό, το οποίο, παρότι χρησιμοποιήθηκε επί μακρό χρονικό διάστημα, διατηρεί σε σημαντικό βαθμό τον αρχικό πυρήνα του²⁵⁸. Η ανέγερσή του θα πρέπει να ανάγεται χρονικά στην πρώτη φάση εποίκισμού του βράχου (μέσα 6^{ου} αιώνα), αν και εξετάζεται το ενδεχόμενο - κατά την άποψη της Καλλιγά - να είναι προγενέστερο ή να ενσωματώνει παλαιότερα στοιχεία στην κατασκευή του²⁵⁹. Αρκετά αργότερα αναφέρεται και από τον Άραβα γεωγράφο Εδρίσι, ο

²⁵¹ Skagou 2002, 49.- Καλλιγά 2006, 699 - 702.- Διαμάντη 2012, 17.

²⁵² Skagou 2002, 49.- Καλλιγά 2006, 710 - 711.

²⁵³ Skagou 2002, 49 - 50.

²⁵⁴ Καλλιγά 2006, 693. Βλ. επίσης Βοσκάκη, Γιαμαλίδη, Δόβα κ.ά., 2016, 46, ανακτήθηκε από: <<https://www.academia.edu/29805599/%CE%9C%CE%BF%CE%BD%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%AC%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CF%82%CF%84%CE%B7%CF%82%CE%86%CE%BD%CF%89%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%82>> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

²⁵⁵ Skagou 2002, 50.- Saradi 2012, 32 - 33.

²⁵⁶ Καλλιγά 2006, 693.- Skagou 2002, 50.

²⁵⁷ Skagou 2002, 50.

²⁵⁸ Ευγενίδου - Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 62.

²⁵⁹ Kalligas 2010, 110.

οποίος υπογραμμίζει τη σημασία του ως ισχυρού οχυρού, που κυριαρχεί στη θάλασσα και προφέρει μεγάλη οπτική εμβέλεια («από κει στη Μαλιάσσα, που προστατεύεται από ένα κάστρο χτισμένο σε πολύ υψηλή θέση, το οποίο κυριαρχεί στη θάλασσα, και από εκεί βλέπει κανείς την Κρήτη...») ²⁶⁰. Ως προς τη λειτουργία του, φαίνεται ότι φιλοξενούσε τη διοίκηση και τον στρατό καθ' όλη τη διάρκεια της χρήσης του, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο για τους κατοίκους εν καιρώ πολιορκίας.

Το φρούριο σχηματίζει στην κάτω τετράγωνο και αποτελείται από μία αμυντική γραμμή, ενισχυμένη από γωνιαίους, τετράγωνους πύργους ²⁶¹. Σήμερα, οι πύργοι δεν σώζονται σε σημαντικό ύψος, ενώ ο νοτιοδυτικός αντικαταστάθηκε στα χρόνια της Β' Ενετοκρατίας από ορθογώνιο κτίσμα, το οποίο χρησιμοποιείτο ως αποθήκη πυρομαχικών (αποκαλείται έως σήμερα Πυριτιδαποθήκη) ²⁶². Τα τείχη ήταν κτισμένα με μεγάλους ακατέργαστους λίθους και με παρεμβολή πωρόλιθων και πλίνθινων θραυσμάτων, ενώ οι γωνίες διαμορφώνονταν με πωρόλιθο. Οι επιφάνειες έχουν επαλειφθεί με ισχυρό ασβεστοκονίαμα ²⁶³. Η είσοδος στο φρούριο βρισκόταν στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς του περιβόλου, στην οποία οδηγούσε αρχικά δρόμος που ήταν διευθετημένος στη βόρεια πλευρά του βράχου και εκκινούσε από το λιμάνι, όπου βρισκόταν η παλαιότερη είσοδος στο κάστρο, η οποία εγκαταλείφθηκε πιθανόν κατά την Α' Ενετοκρατία ²⁶⁴. Μάλιστα, για τον έλεγχο της αρχικής διόδου, είχε διαμορφωθεί στα ΒΑ του οχυρού μία κατασκευή (ψηλός, συμπαγής τοίχος), η οποία εκκινούσε από την αντίστοιχη γωνία και απέληγε σε κυκλικό πύργο, που κατά τον Andrews αποτελεί κτίσμα του 13^{ου} αιώνα, πιθανότατα μετά την εκδίωξη των Φράγκων ²⁶⁵. Μία δεύτερη, μικρότερη πύλη βρισκόταν στα δυτικά.

Στο εσωτερικό της Ακρόπολης σώζονται σήμερα διάσπαρτα κατάλοιπα οικοδομημάτων, εκ των οποίων περισσότερο διακριτά είναι τα κατάλοιπα κτίσματος, που σώζει κάποια τμήματα υπόγειας δεξαμενής. Επιπλέον, σύμφωνα με παρατήρηση της Καλλιγά, στην ανατολική γωνία του φρουρίου εντοπίζονται ίχνη καταλοίπων μεγάλης αίθουσας, που εκτείνεται από το σημείο της εισόδου μέχρι τον βόρειο τοίχο. Όπως η ίδια υποστήριξε, θα μπορούσαν να συσχετισθούν με την κατοικία του Φράγκου φεουδάρχη ή να συνδεθούν με τους Παλαιολόγους ²⁶⁶. Δυστυχώς όμως οποιαδήποτε ερμηνεία καθίσταται δύσκολη και αμφίβολη.

Αμέσως ανατολικά της Ακρόπολης εκτείνεται η Επάνω Πόλη ή Γουλάς, η οποία καλύπτει μία έκταση 120 περίπου στρεμμάτων. Η περιοχή αυτή άρχισε να αναπτύσσεται λίγο αργότερα και λειτουργούσε ως χώρος διαμονής των αριστοκρατικών οικογενειών, κέντρο διοίκησης και στρατού. Στους κατοπινούς αιώνες φιλοξένησε επίσης τους διοικητές και κυβερνήτες των εκάστοτε κατακτητών ²⁶⁷.

Η σημερινή μορφή της οχύρωσης είναι αποτέλεσμα διαδοχικών επεμβάσεων και ανακατασκευών, που πραγματοποιήθηκαν στις περιόδους της Α' Τουρκοκρατίας και Β' Ενετοκρατίας, με αποτέλεσμα να μην διατηρείται η αρχική βυζαντινή του φάση, ενώ μόνον στο κατώτατο σημείο του τείχους της νότιας πλευράς φαίνεται να εντοπίζεται σήμερα η βυζαντινή οχύρωση, με μία πιθανότητα να ανάγεται και στους χρόνους της Φραγκοκρατίας ²⁶⁸. Επιπλέον, η

²⁶⁰ Κίγκα 1985, 110.

²⁶¹ Για την περιγραφή του φρουρίου βλ. Skagou 2002, 50.- Kevin 2006, 206 – 208.- Kalligas 2010, 110.

²⁶² Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 73 – 74, 86.

²⁶³ Kalligas 2010, 110.

²⁶⁴ Kalligas 2010, 110.

²⁶⁵ Andrews 2006, 207.

²⁶⁶ Kalligas 2010, 110.

²⁶⁷ Skagou 2002, 50.- Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 62, 72.

²⁶⁸ Andrews 2006, 209.

οχύρωση περιορίζεται στη νότια και σε τμήμα της βόρειας πλευράς του βράχου, που είναι τα περισσότερο ευπρόσβλητα σημεία.

Η πρόσβαση στο κάστρο γίνεται σήμερα από μία πύλη στη νότια πλευρά του βράχου, στην οποία οδηγεί ελικοειδής δρόμος (βόλτες), προστατευμένος από τείχος, που εκκινεί από την Κάτω Πόλη. Στο παρελθόν, όπως σημειώθηκε ήδη, υπήρχε και δεύτερη πύλη στη βόρεια πλευρά, πιθανόν η παλαιότερη χρονολογικά, η οποία καταργήθηκε κατά την περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας με την κατασκευή τείχους στο αντίστοιχο τμήμα του βράχου, που είναι γνωστό λόγω της απόχρωσης των δομικών του στοιχείων ως Mura Rossa (επισκευάστηκε κατά τη Β΄ Ενετοκρατία)²⁶⁹.

Στο εσωτερικό της Άνω Πόλης διατηρούνται ακόμη κτίσματα, σε ερειπιώδη όμως κατάσταση, τα οποία αφορούν κυρίως σε δημόσια κτήρια και ιδιωτικές οικίες. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν δεξαμενές, ένα οθωμανικό χαμάμ, κτήρια διοίκησης, ναοί και το συγκρότημα κτηρίων της πύλης²⁷⁰. Παρόλα ταύτα, το πιο επιβλητικό κτήριο θεωρείται έως σήμερα ο μεσοβυζαντινός ναός της Αγίας Σοφίας ή Παναγίας Οδηγήτριας, που είναι κτισμένη στη βορειοανατολική γωνία του βράχου. (Εικ. 28-31).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το Κάστρο της Μονεμβασίας είναι ένα δημιούργημα των βυζαντινών χρόνων, με επιπρόσθετες προσθήκες και ανακατασκευές στους μεταβυζαντινούς αιώνες, συγκεκριμένα στους χρόνους της Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας, ενώ η φραγκική φάση, σύμφωνα τουλάχιστον με τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν τεκμηριώνεται πουθενά. Εντούτοις, η συμπερίληψη του κάστρου στον κατάλογο των οχυρωματικών κατασκευών που αποδόθηκαν στους Φράγκους ή συσχετίστηκαν με αυτούς, υπαγορεύτηκε από τα ίδια τα ιστορικά συμφραζόμενα, έτσι όπως σκιαγραφούνται από τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών. Όπως έχει ήδη σημειωθεί παραπάνω, το Κάστρο της Μονεμβασίας αποτέλεσε έναν τόπο σκληρής διεκδίκησης από την πλευρά των Φράγκων, με την παράδοση του οποίου εδραιώθηκε η κυριαρχία των Φράγκων στη Λακωνία και, κατ' επέκταση, ολοκληρώθηκε ο κύκλος των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατάκτησης της Πελοποννήσου, η λεγόμενη «Κουγκέστα». Από την άλλη πλευρά, η παράδοση του περιώνυμου κάστρου στους Βυζαντινούς το 1262, έπειτα από τον διακανονισμό που έγινε ανάμεσα σε αυτούς και τους Φράγκους για την απελευθέρωση του αιχμαλώτου πρίγκιπα Βιλλεαρδουίνου, σηματοδοτεί την αρχή του τέλους για την φραγκική κυριαρχία. Κοντολογίς, το κάστρο υπήρξε συνεχώς στο επίκεντρο των ιστορικών εξελίξεων και περιπετειών που βίωσε η Λακωνία μετά το 1204 και μέχρι την εκδίωξη των Φράγκων από τα εδάφη της και, υπό αυτή την έννοια, μολονότι δεν σώζει ή δεν έχει κατάλοιπα αυτής της περιόδου, δεν μπορεί να παραλειφθεί από το δίκτυο των φραγκικών κάστρων της Πελοποννήσου.

2.2.4. Το Κάστρο του Μυστρά

«Σα μία αγιογραφία έλαμπε στο πρωινό φως, γεμάτη μαύρα κυπαρίσσια και ηλιοψημένες εκκλησιές και αόρατες γαλάζιες παρουσίες, ο Μυστράς. Μέσα από τα πλατάνια, τις μουριές και τις λυγαριές του Ευρώτα, τα μάτια στηλώνονται απάνω του και δε θέλουν πια να φύγουν. Ο ιερός αυτός λόφος, όπου γεννήθηκε η νέα Ελλάδα, έχει όλες τις φανερές και μυστικές γοητείες που μπορούν να μαυλίσουν την πιο δύσκολη και ατίθαση

²⁶⁹ Skagou 2002, 50 – 51.- Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 63.

²⁷⁰ Ευγενίδου – Καλαμαρά (επιμ.) 2010, 63.

ψυχή. Στις ρίζες του, φορτωμένα πράσινους ακόμα καρπούς, τα κλειστά περιβόλια και οι λεμονιές και οι πορτοκαλιές και τα νερά που τρέχουν κακαρίζοντας»

Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*²⁷¹

Το κάστρο του Μυζηθρά ή Μυστρά, δημιούργημα των νέων ιστορικών συγκυριών και συνθηκών που επικράτησαν στην Λακωνία μετά την άφιξη και εγκατάσταση των Φράγκων στα εδάφη της Πελοποννήσου, αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά δείγματα της δυτικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, ένα εξέχον προπύργιο απέναντι στις ανυπότακτες φυλές της περιοχής και φυσικά ένα σημαίνον κέντρο της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου, εφόσον συνδέθηκε εξ αρχής με μέλος του ηγεμονικού οίκου των Βιλλεαρδουίνων.

Κτισμένο στην κορυφή του ομώνυμου λόφου - πρόβουνου του Ταυγέτου, που βρίσκεται πάνω από τον σύγχρονο οικισμό του Μυστρά και σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων (περίπου 6 χλμ.) βορειοδυτικά της σύγχρονης Σπάρτης, κατέχει επίκαιρη θέση στον λακωνικό χώρο. Από το αποκομμένο και δυσπρόσιτο αυτό ορεινό ύψωμα²⁷², δέσποζε στην εύφορη λακωνική κοιλάδα του Ευρώτα, με τις εκτεταμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, και επόπτευε το πέρασμα που οδηγούσε προς τον απρόσιτο Ταυγέτο, καταλήγοντας στη Μεσσηνία (πέρασμα του Λαγκαδά) και φράζοντας έτσι με την παρουσία του τον «ζυγό του Μελιγγού» (Εικ. 32)²⁷³. Ταυτόχρονα, η θέση του προσέφερε ανεμπόδιστη θέα προς τον Πάρνωνα, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οποίου είναι κτισμένο το Κάστρο του Γερακίου.

Ο λόφος του Μυζηθρά ή Μυστρά φαίνεται να είχε προσελκύσει από νωρίς το ενδιαφέρον των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής, μολονότι μία τέτοια άποψη δεν ήταν μέχρι πρόσφατα ευρέως αποδεκτή. Στην κορυφή του λόφου προϋπήρχε ένα μικρό παρεκκλήσιο, το οποίο ήταν ίσως αφιερωμένο στον προφήτη Ηλία, ενώ σε αρκετά σημεία στις παρυφές του λόφου, εκεί όπου βρίσκεται ο υστεροβυζαντινός οικισμός, υπάρχουν ενδείξεις παλαιότερης ανθρώπινης δραστηριότητας, ίσως ήδη από την αρχαιότητα²⁷⁴. Για προγενέστερη κατοίκηση ή χρήση του χώρου συνηγορεί ίσως και η ονομασία «Μυστράς», η προέλευση της οποίας έχει προκαλέσει έντονους προβληματισμούς και έχει οδηγήσει στη διατύπωση διαφόρων απόψεων μέχρι σήμερα. Οι επικρατέστερες από αυτές καταλήγουν ότι αποτελεί τον συντετμημένο τύπο της αρχικής ονομασίας «Μυζηθράς», έτσι όπως αναφέρεται για πρώτη φορά στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, που είτε προέρχεται από το όνομα του τοπικού τυριού Μυζήθρα, αντίληψη που εκπορεύτηκε από το κωνικό σχήμα του λόφου, το οποίο παραπέμπει σε αυτό, είτε δηλώνει το όνομα ή το επάγγελμα κάποιου ιδιοκτήτη της περιοχής²⁷⁵. Εντούτοις, κατά τη νεότερη άποψη, που εκφράστηκε από τον Σίνο, ενδεχομένως η προέλευση του ονόματος «Μυστράς» (ετυμ. μύστρον, μυστρί;) συσχετίζεται με κάποια από τις δραστηριότητες ή τις εγκαταστάσεις που πιθανόν προϋπήρχαν

²⁷¹ Καζαντζάκης⁶ 1969, 276.

²⁷² Ο λόφος του Μυστρά είναι εντελώς απόκρημνος στα νότια και τα δυτικά, εφόσον απολήγει σε γκρεμό, με αποτέλεσμα να αποκόπτεται από την ορεινή γραμμή του Ταυγέτου. Η πρόσβαση σε αυτόν πραγματώνεται από τις άλλες πλευρές, οι οποίες, αν και προσπελάσιμες, δεν έχουν ήπιο ανάγλυφο: βλ. Χατζηδάκης 1987, 13.- Σίνος 2009, 80.

²⁷³ Χατζηδάκης 1987, 13.

²⁷⁴ Ράνσιμαν 1986, 35.- Σίνος (επιμ.) 2009, 11.

²⁷⁵ Για την ονομασία βλ. Ράνσιμαν 1986, 35.- Χατζηδάκης 1987, 15.

του κάστρου, όπως λ.χ. μπορεί να υποδηλώνει περιοχή που δραστηριοποιούνταν οικοδόμοι (από το λατινικό *mistrum*=μιστρί) ή να υπήρχαν εκεί λατομεία²⁷⁶.

Το Κάστρο του Μυστρά, έδρα της περιφέρειας της κοιλάδας του Ευρώτα, υπήρξε προσωπικό φέουδο του ηγεμόνα Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, πράγμα που σημαίνει ότι βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο του. Αναφορικά με το θέμα της ίδρυσης και τους λόγους που οδήγησαν στην καστροκτισία του, κύρια πηγή πληροφόρησης αποτελεί το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*²⁷⁷, σύμφωνα με το οποίο, αφού κατόρθωσε ο πρίγκιπας να καταλάβει έπειτα από σθεναρή πολιορκία το Κάστρο της Μονεμβασίας (1249), είχε ως πρώτη και κύρια φροντίδα του να εμπεδώσει την κυριαρχία της φραγκικής ηγεμονίας στο βόρειο και νοτιοδυτικό τμήμα της Λακωνικής, που παρέμενε ακόμη επισφαλής²⁷⁸. Τούτο οφειλόταν κυρίως, όπως έχει ήδη σημειωθεί, στην ύπαρξη των σλαβικών φύλων των Μελιγγών, που κατοικούσαν ήδη από τους μεταβατικούς αιώνες (7^{ος}-8^{ος} αι.) στις δυτικές υπώρειες του Ταυγέτου και οι οποίοι, με το ανυπότακτο πνεύμα τους και την προβολή συνεχούς και σθεναρούς αντίστασης μέχρι τότε, αποτελούσαν, εκτός από τροχοπέδη στα κατακτητικά σχέδια των Φράγκων, παράγοντα αποσταθεροποίησης της πολιτικής - στρατιωτικής ισχύς τους επί των λακωνικών εδαφών. Για να τους αντιμετωπίσει και να τους εξωθήσει σε παράδοση, ο Γουλιέλμος έκρινε σκόπιμο να ιδρύσει πλησίον τους ένα κάστρο, σε έναν από τους γειτονικούς λόφους του Ταυγέτου, το οποίο θα λειτουργούσε ως φόβητρο για τον περιορισμό των κινήσεών τους στους κάμπους, όπου εφοδιάζονταν, καθώς και ως προπύργιο άμυνας στην ευρύτερη περιοχή²⁷⁹. Έτσι, λοιπόν, αφού ο ίδιος αποδύθηκε σε μία προσωπική προσπάθεια αναζήτησης του κατάλληλου εκείνου τόπου, επέλεξε τον λόφο του Μυστρά για να τον οχυρώσει (1249/1250)²⁸⁰. Η σημασία της θέσης και ο ρόλος του Κάστρου του Μυστρά, το οποίο αποτέλεσε μέρος ενός δικτύου φρουρίων (Κάστρο Μαΐνης, Λεύτρο) με σκοπό τη στενότερη ακόμη περιφρούρηση των σλαβικών πληθυσμών, υπήρξαν καταλυτικά²⁸¹.

Ως αποτέλεσμα, οι Σλάβοι υπέκυψαν και αναγνώρισαν την κυριαρχία του Βιλλεαρδουίνου, ενώ ο τελευταίος τους εξασφάλισε ένα είδος ανεξαρτησίας και τη διατήρηση προηγούμενων προνομίων, με την υποχρέωση όμως να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία²⁸². Συνεπακόλουθα, η καθυπόταξή τους σήμανε την έναρξη μίας ειρηνικής περιόδου στην περιοχή της Λακεδαιμονίας, η οποία συμπίπτει εν πολλοίς με την περίοδο της μεγάλης ακμής και ευημερίας που γνώρισε το Πριγκιπάτο της Αχαΐας κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα²⁸³. Μάλιστα, την περίοδο εκείνη, η πεδιάδα της Λακεδαίμονας, και μάλιστα οι όχθες του ποταμού Ευρώτα είχαν μετατραπεί ξανά, έπειτα από πολλούς αιώνες, σε ένα ξακουστό πεδίο εκπαίδευσης Φράγκων ιπποτών, που συνέρρεαν από όλα τα μήκη και τα πλάτη του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και όχι μόνο²⁸⁴.

Ωστόσο, δεν έμελλε στον Γουλιέλμο να απολαύσει για πολύ καιρό το «λαμπρὸν κάστρον» και «μέγα δυναμάριν» του, το οποίο αποτελούσε ένα σημαντικό πολιτικό-στρατιωτικό κέντρο στην

²⁷⁶ Σίνος (επιμ.) 2009, 11, 22, υποσημ. 1.

²⁷⁷ Καλονάρος (εκδ.) 1940, 125, στ. 2985 – 3001.

²⁷⁸ Κορδώσης 1986, 154.- Miller³ 1997, 147.

²⁷⁹ Κορδώσης 1986, 154.- Miller³ 1997, 147.

²⁸⁰ «Κι ὅσον ἐγύρευεν καλά τὰ μέρη ἐκεῖνα ὅλα, ἤνρεν βουνὶ παράξενον, ἀπόκομμα εἰς ὄρος, ἀπάνω τῆς Λακεδαιμονίας κανένα μίλιν πλέον. Διατὶ τοῦ ἄρρεσεν πολλὰ νὰ ποιήσῃ δυναμάριν, ὤρισε, ἀπάνω στοῦ βουνὶ καὶ ἔχτισεν ἕνα κάστρον, καὶ Μυζηθρὰν τ' ὀνόμασεν, διατὶ τὸ ἐκράζαν οὕτως· λαμπρὸν κάστρον τὸ ἔποιε καὶ μέγα δυναμάριν»: βλ. Καλονάρος (εκδ.) 1940, 125, στ. 2985 – 2991.

²⁸¹ Κορδώσης 1986, 154, 181.- Miller³ 1997, 147 – 149.- Andrews 2006, 161.

²⁸² Κορδώσης 1986, 154 – 155.- Miller³ 1997, 149.

²⁸³ Δοανίδου 1989, 57.- Κοντογιάννης 2001 – 2002, 525.- Andrews 2006, 161.

²⁸⁴ Δοανίδου 1989, 57.- Miller³ 1997, 149.

αγαπημένη του Λακωνία (La Crémone). Το 1262, οι Φράγκοι, έπειτα από συμφωνία για την απελευθέρωση του αιχμάλωτου πρίγκιπα, παραχώρησαν στους Βυζαντινούς το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης, της Μονεμβασίας, το «*τρίτον και εύμορφώτερον τοῦ Μυζηθρᾶ τό κάστρον*»²⁸⁵, και, σύμφωνα με τον ιστορικό Παχυμέρη, το κάστρο του Γερακίου²⁸⁶. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κάστρο περιήλθε σταδιακά, όπως και τα υπόλοιπα φρούρια, στη βυζαντινή κεντρική διοίκηση, ενώ λίγο μετά ξεκίνησε ο εποικισμός των ανατολικών πλαγιών του λόφου, ακριβώς κάτω από το οχυρό²⁸⁷. Τούτο οφείλεται στις συχνές φραγκικές επιδρομές και λεηλασίες που ακολούθησαν σχεδόν αμέσως μετά από την απελευθέρωση του Βιλλεαρδουίνου, με σκοπό την ανακατάληψη των χαμένων κτήσεων στην κοιλάδα του Ευρώτα, και συνεχίστηκαν μέχρι το 1272, όπως προκύπτει από το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*²⁸⁸, δίχως όμως θετικά αποτελέσματα για τους Φράγκους²⁸⁹. Αυτό είχε ως συνέπεια, οι κάτοικοι της Λακεδαίμονος να εγκαταλείψουν οριστικά την πόλη τους και να καταφύγουν στον ασφαλή λόφο, που προστατευόταν από το κάστρο²⁹⁰. Έτσι, με αυτόν τον τρόπο, ο Μυστράς μετατράπηκε βαθμιαία, μέχρι τις αρχές του 14^{ου} αι., σε έναν σπουδαίο οικισμό, ο οποίος έμελλε να παίξει τα κατοπινά χρόνια καθοριστικό ρόλο στα πολιτικά/στρατιωτικά και πολιτιστικά πράγματα, ως πρωτεύουσα πλέον του Δεσποτάτου του Μορέως²⁹¹. Κατά την Οθωμανική (1460 – 1687, 1715 – 1821) και βραχύχρονη Βενετική κυριαρχία (1687 – 1715), συνεχίστηκε αδιάλειπτα η κατοίκησή του οικισμού, ενώ το κάστρο, μολονότι έχασε την πρότερη αξία του, φαίνεται ότι υπήρξε έδρα του στρατιωτικού διοικητή και της φρουράς²⁹². Μάλιστα, από τον 17^ο αι. και εξής, η περιοχή θα αποτελέσει πεδίο υποδοχής και εκδήλωσης ενδιαφέροντος διαφόρων ξένων περιηγητών, όπως λ.χ. οι Guillet και Coronelli, οι οποίοι κατά την επίσκεψή τους συγκέντρωσαν σημαντικές πληροφορίες για τον οικισμό, κατέγραψαν και σχεδίασαν τα μνημεία, συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στη γνώση μας γύρω από το θέμα αυτό²⁹³. Εντούτοις, την περίοδο των Ορλωφικών (1770), η καστροπολιτεία του Μυστρά λεηλατήθηκε αδυσώπητα από τα τουρκαλβανικά μισθοφορικά στρατεύματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πράξη που επαναλήφθηκε αργότερα, το 1825, από τα αιγυπτιακά στρατεύματα του Ιμπραήμ πασά, γεγονός που σηματοδότησε την προϊούσα παρακμή της²⁹⁴. Ευθύς μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο οικισμός άρχισε να συρρικνώνεται και να εγκαταλείπεται σταδιακά προς όφελος πλέον της νέας πόλης του Όθωνα, της Σπάρτης, που εγκαινιάστηκε το 1834²⁹⁵. Παρόλα ταύτα, το οριστικό τέλος του οικισμού του Μυστρά επήλθε στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, όταν οι λιγιστοί πλέον κάτοικοι αναγκάστηκαν έπειτα από την κήρυξη της περιοχής ως αρχαιολογικού χώρου (1937) να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και

²⁸⁵ Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 4331.

²⁸⁶ Χατζηδάκης 1987, 15.- Σίνος (επιμ.) 2009, 12.

²⁸⁷ Σίνος (επιμ.) 2009, 12.- Σίνος 2013, 11.

²⁸⁸ Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 8680.

²⁸⁹ Ευθύς μετά την επιστροφή του Βιλλεαρδουίνου στην Πελοπόννησο, ξεκίνησε μία νέα, πολυετής περίοδος εχθροπραξιών μεταξύ των Φράγκων και των Βυζαντινών, με αμφίροπα αποτελέσματα και για τις δύο πλευρές. Ωστόσο, διαφαίνεται από τις πληροφορίες της κύριας πηγής, ότι από το 1272 και εξής, όσον αφορά τη Λακωνία, οι Βυζαντινοί είχαν διασφαλίσει την κυριαρχία τους στην περιοχή, ενώ ο Βιλλεαρδουίνος παραιτήθηκε από την ιδέα επανάκτησής της: βλ. Μαρίνου 2002, 19 – 20 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁹⁰ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 69.- Μαρίνου 2002, 19 – 20.- Σίνος (επιμ.) 2009, 12, 79.- Σίνος 2013, 11 – 12.

²⁹¹ Καρποδίνη 1985, 86 - 87.- Διαμάντη 2012, 15 – 16.- Σίνος 2013, 12.

²⁹² Καρποδίνη 1985, 88.- Runciman.1986, 137- 155.

²⁹³ Πέρρα 2017, 345 – 346.

²⁹⁴ Καρποδίνη 1985, 88.- Runciman 1986, 154 – 155.- Σπηλιοπούλου – Ξέστερνου 2014, 356.

²⁹⁵ Runciman 1986, 171.- Σίνος (επιμ.) 2009, 22.

να εκκενώσουν τον λόφο²⁹⁶. Τις τελευταίες αυτές στιγμές της ζωής της Καστροπολιτείας του Μυστρά, που αποτέλεσε σημαντική κοιτίδα πνεύματος και πολιτισμού στο διάβα των μεσαιωνικών χρόνων, αποτυπώνουν στα κείμενά τους σημαντικοί Έλληνες συγγραφείς και λογοτέχνες που επισκέφτηκαν τον λόφο, όπως ο Κώστας Ουράνης, ο Φώτης Κόντογλου, ο Καζαντζάκης, συμβάλλοντας έτσι με τον τρόπο τους στη διατήρηση της πρόσφατης ιστορικής μνήμης²⁹⁷.

Το κάστρο²⁹⁸, κτισμένο στη βραχώδη, στενή κορυφή του λόφου, σε υψόμετρο 621 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, διατηρείται σε καλή κατάσταση, ειδικά μετά τις αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον χώρο. Στη σημερινή μορφή του έχει επίμηκες πολυγωνικό σχήμα (από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά), που προκύπτει κατά κύριο λόγο από την πορεία του εδάφους, είναι σχετικά μικρών διαστάσεων και η οχύρωσή του συνίσταται σε δύο ξεχωριστούς οχυρωματικούς περιβόλους – έναν εξωτερικό και έναν εσωτερικό –, οι οποίοι διατάσσονται σε διαφορετικά υψομετρικά επίπεδα²⁹⁹ (**Εικ. 33**). Ο εσωτερικός περίβολος προστατεύει την ακρόπολη που φιλοξενούσε την κατοικία του πρίγκιπα ή του Βυζαντινού διοικητή και τις αντίστοιχες δομές στη συνέχεια, ενώ ο εξωτερικός περίβολος περικλείει εγκαταστάσεις που πιθανόν προορίζονταν για τη φρουρά³⁰⁰.

Πιο αναλυτικά, ο εσωτερικός περίβολος περιτρέπει το νοτιοδυτικό τμήμα της κορυφής, το οποίο αποτελεί, εκτός από το υψηλότερο υψομετρικά σημείο του ορεινού όγκου, και το πλέον απροσπέλαστο, εφόσον στα δυτικά και στα νότια, από την πλευρά που βλέπει προς τον Ταΰγετο, απολήγει σε γκρεμό (**Εικ. 34**)³⁰¹. Ο περίβολος, ο οποίος σώζεται σήμερα στη μεγαλύτερη έκτασή του, έχει ακανόνιστη σχεδόν μορφή, εφόσον η χάραξή του ακολουθεί το ανάγλυφο του βραχώδους εδάφους. Η κορυφή των τειχών επιστέφεται από οδοντωτές επάλξεις και περιδρομο, ο οποίος σώζεται σχεδόν σε όλο το ανάπτυγμά του. Η ισχυρή αμυντική γραμμή απολήγει στα δυτικά σε κυκλικό προμαχώνα, από όπου καθίσταται δυνατή η εποπτεία των δυτικών πλαγιών του Ταΰγету, στα δε νοτιοανατολικά σε ένα σχετικά μεγάλων διαστάσεων κτήριο – πύργο (donjon), το οποίο αποτελούσε το σημείο αιχμής του κάστρου, αφενός επειδή φιλοξενούσε τον ιδιοκτήτη ή διοικητή του κάστρου, και αφετέρου επειδή υπήρξε πύργος – παρατηρητήριο και το τελευταίο καταφύγιο άμυνας³⁰². Ο πύργος, ο οποίος σώζεται σε σημαντικό ύψος αλλά όχι σε όλη του την έκταση, σχηματίζει στην κάτοψη τετράπλευρο ακανόνιστο σχήμα, που απολήγει στα νοτιοανατολικά σε κυκλική προεξοχή³⁰³. Αποτελούνταν από δύο ορόφους, ενώ στη βάση του υπάρχει υπόγεια θολωτή κινστέρνα, θεμελιωμένη στον φυσικό βράχο. Εσωτερικά ο πύργος έφερε εστίες, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ήταν χώρος διαμονής³⁰⁴. Πλησίον του πύργου, τέλος, υπήρχαν ανοικτός υπαίθριος χώρος, συμπληρωματικά κτίσματα (θολοσκεπή κτήρια, κατάλοιπα τοίχων) και δύο ναοί, εκ των οποίων ο ένας τοποθετείται πιθανόν στην εποχή των Φράγκων και εξυπηρετούσε τις ανάγκες των ενοίκων, ενώ ο άλλος φαίνεται να ανήκει σε προγενέστερη φάση και ήταν ίσως αφιερωμένος στον προφήτη Ηλία (**Εικ. 35-37**). Ως προς τη λειτουργία των

²⁹⁶ Σπηλιοπούλου 2017, 237, υποσημ. 22.- Σπηλιοπούλου – Ξέστερνου 2014, 356.

²⁹⁷ Πέρρα 2017, 347 – 351.- Σπηλιοπούλου 2017, 236 – 241.

²⁹⁸ Για την περιγραφή του κάστρου βλ.. Καρποδίνη-Δημητριάδη 1985, 90- 97.- Χατζηδάκης 1987, 123.- Andrews 2006, 170 κ.ε.- Σίνος (επιμ.) 2009, 80 – 88.

²⁹⁹ Χατζηδάκης 1987, 123.- Σίνος (επιμ.) 2009, 80.

³⁰⁰ Σίνος (επιμ.) 2009, 85.

³⁰¹ Χατζηδάκης 1987, 13.- Σίνος (επιμ.) 2009, 80 – 81.

³⁰² Andrews, 2006, 171, 174.- Σίνος (επιμ.) 2009, 81.

³⁰³ Κατά τον K. Andrews (2006, 174), το donjon δέχτηκε αρκετές επεμβάσεις και τροποποιήσεις από τους Τούρκους κατόχους.

³⁰⁴ Σίνος (επιμ.) 2009, 81.

υπολοίπων χώρων, τα δεδομένα δεν επαρκούν πάντα για να αποσαφηνίσουν την εικόνα. Εν τούτοις, για κάποιους από αυτούς, όπως τα θολοσκεπή κτήρια, πληροφορούμαστε από μεταγενέστερες αρχαιακές μαρτυρίες (αρχείο Grimani, τοπογραφικό Vasieur) ότι χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι πυριτιδαποθήκης³⁰⁵.

Η πρόσβαση στο άνω τμήμα γινόταν μέσω πύλης που ήταν διευθετημένη στα βορειοανατολικά³⁰⁶. Μέσω αυτής επικοινωνούσε με το σαφώς χαμηλότερο τμήμα του κάστρου, που εκτείνεται αμέσως βόρεια και νότια και περικλείεται από τον εξωτερικό περίβολο. Η πορεία του περιβόλου είναι σύμφωνη με το ανάγλυφο του εδάφους, ενώ ενισχύεται με πύργο στρογγυλής κάτοψης, που εδράζεται σε τμήμα μεγάλης θολωτής κιστέρνας, και πύλη, προστατευμένη επίσης από έναν μεγάλο πύργο, που βρίσκεται στα βορειοδυτικά. Η τελευταία αποτελεί και την κεντρική είσοδο του κάστρου³⁰⁷. Το τείχος φέρει αμυντικές θυρίδες και επιστέφεται από περιδρομο και επάλξεις, που σώζονται σε μεγάλο μέρος. Στο εσωτερικό του περιβόλου, εντοπίζεται σημαντικός αριθμός κτισμάτων, για τα περισσότερα από τα οποία δεν έχουν εξακριβωθεί οι λειτουργίες και οι χρήσεις. Κατά την άποψη του αρχαιολόγου Μανώλη Χατζηδάκη και του Andrews, τα οικιστικά αυτά κατάλοιπα ανάγονται μάλλον στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, άγνωστο όμως πότε ακριβώς³⁰⁸ (Εικ. 38-39). Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει η παρουσία κιστέρνας και κατάλοιπα οικιών, που πιθανότατα ανήκαν στην φρουρά του κάστρου.

Το κάστρο, μολονότι χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα κατά τους επόμενους αιώνες, έχει διατηρήσει σε σημαντικό βαθμό τη φράγκικη μορφή του. Η Γεωργία Μαρίνου, επικεφαλής του έργου αναστήλωσης των μνημείων του Μυστρά, επιβεβαιώνει την άποψη προγενέστερων μελετητών του κάστρου, όπως οι Bon και Andrews³⁰⁹, ότι το άνω τμήμα του κάστρου ανήκει στον αρχικό πυρήνα και ότι έχει υποστεί συγκεκριμένες επεμβάσεις, που περιορίζονται κυρίως σε μετασκευές και επιδιορθώσεις³¹⁰. Εντούτοις, επισημαίνει ότι το κάτω τμήμα αποτελεί μάλλον μία επέκταση των κατοπινών χρόνων, ευθύς αμέσως μετά από την εκδίωξη των Φράγκων, άποψη φυσικά που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με ό,τι πιστευόταν έως σήμερα³¹¹. Παρόλα ταύτα, φαίνεται ότι το κάστρο του Βιλλεαρδουίνου ακολουθεί εν πολλοίς τις αρχές της φράγκικης οχυρωματικής, έτσι όπως αποκρυσταλλώθηκε στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται δηλαδή για ένα ορεινό κάστρο, με απλή τυπολογία και κατασκευή.

Χαμηλότερα, στις πλαγιές του λόφου, δεν γνωρίζουμε εάν εκτεινόταν κάποιος οικισμός. Ωστόσο, κτίσμα του συγκροτήματος του μεταγενέστερου βυζαντινού παλατιού που βρίσκεται στην συνοικία της καστροπολιτείας, την Άνω Χώρα, και χωροθετείται σε οριζόντιο πλάτωμα, έχει αποδοθεί, αν και με αρκετές επιφυλάξεις, στους Φράγκους³¹². Συγκεκριμένα είναι κτισμένο στην απόληξη ενός έντονα κεκλιμένου βράχου και αποτελεί το τελευταίο προς τα νοτιοανατολικά κτίσμα της βορειοανατολικής πτέρυγας του παλατιού (Εικ. 40-41). Είναι μονόχωρο διώροφο κτήριο, που στεγαζόταν με δίκλινη ξύλινη στέγη και ενισχυόταν με τετράγωνο πύργο στα βόρεια³¹³. Μορφολογικά φέρει εξ ολοκλήρου δυτικά στοιχεία, ενώ ο

³⁰⁵ Σίνος (επιμ.) 2009, 80 - 81, 88.

³⁰⁶ Κατά τον Andrews (2006, 171), η πύλη φέρει κοινά χαρακτηριστικά με εκείνη του κάστρου του Χλουμουτζίου, του κατεχοχίν συμβόλου των Φράγκων κατακτητών.

³⁰⁷ Σίνος (επιμ.) 2009, 84.

³⁰⁸ Χατζηδάκης 1987, 123.- Andrews 2006, 172.

³⁰⁹ Bon 1969, 639 - 641.- Andrews 2009, 173 - 174.

³¹⁰ Andrews 2006, 174.

³¹¹ Σίνος (επιμ.) 2009, 84.

³¹² Βλ. Ορλάνδος 2000, 24 - 38.- Σίνος (επιμ.) 2009, 337 - 339.

³¹³ Σίνος (επιμ.) 2009, 337.

τύπος του παραπέμπει σε «μεσαιωνικό παλάτι»³¹⁴. Ας σημειωθεί ότι ο αρχαιολόγος Αναστάσιος Ορλάνδος έχει υποστηρίξει πως το εν λόγω κτίσμα φέρει αρκετές ομοιότητες, τόσο ως προς την εσωτερική διάταξη όσο και ως προς τη διαμόρφωσή του, με τις αίθουσες του ηγεμονικού φραγκικού κάστρου του Χλουμουτζίου³¹⁵ στην Ηλεία.

2.2.5. Το Κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης ή Παλαιάς Μαΐνης

Το κάστρο της *Μαΐνης* ή *Μεγάλης Μαΐνης* ή ακόμη *Παλαιάς Μαΐνης* (γαλλ. *Grant Maigne, Grand Magne*) μνημονεύεται για πρώτη φορά στην ελληνική και γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*³¹⁶. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που προσφέρουν, η ίδρυση του κάστρου τοποθετείται χρονικά λίγο αργότερα της ανέγερσης του Κάστρου του Μυστρά (1249), με κύρια αποστολή του την περιφρούρηση, ως μέρους βέβαια ενός αμυντικού δικτύου κάστρων (Μυστράς, Λεύκτρο), των ανυπότακτων Σλάβων του «ζυγού των Μελιγγών», οι οποίοι, όπως σαφώς υπογραμμίζει, το *Χρονικόν* «...δεν σέβονται ἀφέντη»³¹⁷. Επιπλέον, όπως μαρτυρεί η ίδια πάντα πηγή, ο πρίγκιπας της Αχαΐας Γουλιέλμος Βιλεαρδουίνος ανέλαβε προσωπικά την κατασκευή του. Ειδικότερα, αφού συμβουλευτήκε τους ντόπιους υποτελείς του και αναζήτησε τα μέρη εκείνα αμέσως δυτικά του Πασσαβά, δηλαδή της περιοχής της Μαΐνης³¹⁸, που θα εξυπηρετούσαν στο έπακρον τον παραπάνω σκοπό, επέλεξε «*σπήλαιον (= βραχώδης, απότομος βράχος) φοβερὸν εἰς ἀκριοτήρι ἀπάνω*»³¹⁹ για να κτίσει το κάστρο του, το οποίο αποκάλεσε με το ίδιο όνομα³²⁰. Εντούτοις, καμία άλλη πληροφόρηση δεν προκύπτει ως προς τις συνθήκες ανέγερσης και, κυρίως, ως προς τον ακριβή γεωγραφικό προσδιορισμό της θέσης του εν λόγω κάστρου, μολονότι υπήρξε ένα ιδιαίτερα σημαντικό κέντρο από άποψη στρατηγικής και στρατιωτικής σημασίας, που η παρουσία του εξασφάλισε την κάμψη και την υποταγή των σλαβικών πληθυσμών, που κατοικούσαν στη δυτική πλευρά του Ταυγέτου³²¹, αλλά και του ντόπιου στοιχείου, παρότι δεν αναφέρεται στις πηγές³²². Ως εκ τούτου, ένας έντονος προβληματισμός προέκυψε στο πέρασμα των χρόνων αναφορικά με την ταύτιση της θέσης, καθιστώντας οποιαδήποτε προσπάθεια ιδιαίτερα δύσκολη αλλά αμφίβολη. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι γνωστό ότι το κάστρο παρέμεινε υπό τον έλεγχο των Φράγκων για σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς, το 1262, επανήλθε στον βυζαντινό έλεγχο μαζί με τα υπόλοιπα κάστρα της Λακωνίας..

Το ζήτημα της εξακρίβωσης της θέσης και κατ' επέκταση της ταύτισης του κάστρου με κάποιον από τις υπάρχουσες οχυρωματικές εγκαταστάσεις της χερσονήσου του Ταινάρου, προσήλκυσε από νωρίς το επιστημονικό ενδιαφέρον διάφορων ερευνητών - μελετητών, με

³¹⁴ Σίνος (επιμ.) 2009, 337 – 338.

³¹⁵ Ορλάνδος 2000, 33.

³¹⁶ Καλονάρος (εκδ.) 1940, 125 – 126, στ. 2993 – 3005.- Περδικούλιας 2018, 77, υποσημ.12, 368, υποσημ. 830.

³¹⁷ Wagstaff 1991, 141.- Κατσαφάδος 1992, 157 – 159.

³¹⁸ Η ονομασία *Μαΐνη* απαντάται για πρώτη φορά σε πηγή της μεσοβυζαντινής περιόδου, στην οποία μνημονεύεται η επισκοπή της Μαΐνης, υπαγόμενη στη Μητρόπολη της Κορίνθου: βλ. Κονιδάρης 1951, 655.- Περδικούλιας 2018, 368, υποσημ. 830.

³¹⁹ Καλονάρος (εκδ.) 1940, 126, στ. 3005. Βλ. επίσης Κορδώσης 1989, 77.

³²⁰ Wagstaff 1991, 141 – 142.

³²¹ Κουγέας 1951, 12.

³²² Κατσαφάδος 1992, 158 – 159.

αποτέλεσμα να έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα διάφορες απόψεις περί της χωροθέτησής του³²³. Η διαφορά αυτή των απόψεων έγκειται κυρίως στο γεγονός της φειδωλής και αμφιλεγόμενης πληροφόρησης των πηγών, συγχρόνων και μεταγενεστέρων, στην έλλειψη αρχιτεκτονικής και ανασκαφικής τεκμηρίωσης, αλλά και στην προσπάθεια των εκάστοτε ερευνητών- μελετητών να αναδείξουν κάποιο από τα κριτήρια επιλογής των Φράγκων για τη θέση ανέγερσης του κάστρου³²⁴. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι πολλοί στήριζαν οποιαδήποτε προσπάθεια ταύτισης του κάστρου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τοπογραφικό χαρακτηρισμό «ακρωτήριο» και άλλοτε στο κριτήριο αναζήτησης καίριων θέσεων, που δεσπόζουν σε νευραλγικά περάσματα, όπως τα περάσματα του Ταυγέτου και της Μάνης, για τον έλεγχο της περιοχής από τους Σλάβους. Κάποιοι άλλοι πάλι χρησιμοποίησαν ως εφαλτήριο για τη διατύπωση οποιασδήποτε υπόθεσης, την ύπαρξη ενός προγενέστερου κάστρου στην περιοχή, γνωστού επίσης ως κάστρου της Μαΐνης, το οποίο αναφέρει μεν το κείμενο του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν (10^{ος} αι.)*³²⁵, αλλά δεν μνημονεύεται πουθενά στο Χρονικό³²⁶. Σε κάθε πάντως περίπτωση το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης χωροθετείται στην περιοχή της σημερινής λακωνικής Μάνης, ενώ το όνομά της οφείλεται πιθανόν στην προσπάθεια διάκρισής του από μία άλλη εγκατάσταση ή κάστρο στην περιοχή πλησίον της Καλαμάτας, γνωστή σε μεταγενέστερους χρόνους ως Μικρομάνη³²⁷.

Ακολουθώντας θα παρουσιάσουμε τα κάστρα που ταυτίζονται με τη φραγκική Μαΐνη και βρίσκονται α) στο Κάστρο στο Τηγάνι του Μεζάπου στη Μέσα Μάνη, β) στο Κάστρο της Κελεφάς, γ) στο Πόρτο Κάγιο και δ) στο Κάβο Γκρόσο, στη θέση Άνω Πούλα (Εικ. 42).

2.2.5.1. Το Κάστρο στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης

Η μικρή χερσόνησος Τηγάνι βρίσκεται απέναντι από τον παραλιακό οικισμό Μεζάπο, στον ομώνυμο όρμο της Μέσα Μάνης. Συνίσταται από μία ασβεστολιθική γλώσσα, σε σχήμα τηγανιού, στην οποία οφείλει πιθανόν την ονομασία της (Εικ. 43-44)³²⁸. Πιο συγκεκριμένα, διακρίνεται από έναν στενό λαιμό που συνδέει τη χερσονησίδα με την λακωνική ακτή, ενώ απολήγει σε στρογγυλό έξαρμα, γνωστό με το τοπωνύμιο Κεφάλι³²⁹. Στην κορυφή του ακραίου

³²³ Επιγραμματικά αναφέρουμε εδώ ότι οι Άγγλοι αρχαιολόγοι Helen Waterhouse και Rope Hope Simpson (1961, 122 - 124) το ταυτίζουν με το βυζαντινό Κάστρο της Μαΐνης, στη χερσόνησο Τηγάνι της Μέσα Μάνης, ενώ ο Πέτρος Καλονάρος (1940, στ. 3004 - 3039) το τοποθετεί στο ακρωτήριο Θυρίδες (Κάβο Γρόσο) στη θέση Άνω Πούλα, πάνω από το χωριό Κηπούλα. Μια άλλη θέση θεωρήθηκε το κάστρο του Πόρτο Κάγιο (Traquair 1905 - 1906). Τέλος, ο Ανδρέας Κριεζής (1963, 308 - 316) και ο John Malcolm Wagstaff (1991, 142 - 148) υποστήριξαν ότι το Κάστρο της Κελεφάς ήταν αυτό που έκτισε ο Βιλλεαρδουίνος. Βλ. επίσης Wagstaff 1991, 142 - 148.- Κατσαφάδος 1992, 253 - 286. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι το ζήτημα της ταύτισης κάστρων αποτελεί ένα γενικευμένο πρόβλημα στην Πελοπόννησο: βλ. σχ. Κορδώσης 1989, 66 - 68.

³²⁴ Wagstaff 1991, 142 - 143.- Κατσαφάδος 1992, 160.- Περδικούλιας 2018, 368 υποσημ. 830.

³²⁵ Γκιολές 2008, 74 - 75.

³²⁶ Στην ελληνική παραλλαγή του Χρονικού δεν αναφέρεται η ύπαρξη προγενέστερου κάστρου, παρά μνημονεύεται μόνο η ονομασία Μαΐνη, που εμφανίζεται ως όνομα επισκοπής ήδη από τον 10^ο αιώνα, αλλά και ως τοπωνύμιο της γεωγραφικής περιοχής που εκτείνεται δυτικά του Πασσαβά, βλ. Wagstaff 1991, 142 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

³²⁷ Wagstaff 1991, 142.

³²⁸ Δρανδάκης 1964, 122. Υπάρχει επίσης η εκδοχή ότι η ονομασία της χερσονήσου συνδέεται με τη χρήση του χώρου ως αλατότοπου. Συγκεκριμένα, η ονομασία προέρχεται από τις εγκαταστάσεις παραγωγής αλατιού που εκτείνονται στο λαιμό της χερσονησίδας, το χαμηλότερο υψομετρικά τμήμα της, και οι οποίες είναι γνωστές ως τηγάνια. Για το θέμα της ονομασίας γενικότερα βλ. ενδεικτικά Γκιολές 2008, 61 και υποσημ. 1 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

³²⁹ Για τη μορφολογία και τα τοπωνύμια της περιοχής βλ. Σαΐτας 2002, 157 - 158.

αυτού σημείου (υψόμετρο περίπου 45 μ. από τη στάθμη της θάλασσας), δεσπόζουν ακόμη σήμερα τα κατάλοιπα του ερειπωμένου κάστρου, που μαρτυρούν, όχι πάντα με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, την μακραίωνη ιστορία της ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο.

Η φύσει οχυρή θέση του απόκρημνου και απροσπέλαστου από τη θάλασσα βραχώδους όγκου, σε συνάρτηση με την καίρια του θέση, εφόσον από το ύψωμα αυτό προσφέρεται η δυνατότητα κατόπτευσης της ευρύτερης περιοχής αλλά και ο έλεγχος των θαλάσσιων οδών και περασμάτων προς το Ταίναρο, αποτέλεσαν βασικά κριτήρια για την οχύρωση του ακρωτηρίου, ήδη από νωρίς.

Για την ιστορία του κάστρου στο Τηγάνι, οι γνώσεις μας βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε έρευνες επιφανείας και σε ανασκαφές περιορισμένης κλίμακας³³⁰, εφόσον οι γραπτές πηγές δεν υπάρχουν. Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα αυτά, που ας σημειωθεί εδώ δεν έχουν οδηγήσει σε οριστικά συμπεράσματα, η σημερινή μορφή του κάστρου δεν αποτελεί ένα κατασκευαστικό σύνολο μίας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, αλλά είναι αποτέλεσμα αλληπάλληλων επεμβάσεων, επισκευών και επεκτάσεων που χρονολογούνται σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις των βυζαντινών χρόνων³³¹. Η παλαιότερη φάση οχύρωσης του ακρωτηρίου τοποθετείται γύρω στα 500 μ.Χ, αν και δεν αποκλείεται – η άποψη βέβαια αυτή δεν γίνεται ιδιαίτερα αποδεκτή σήμερα – το κάστρο να εδράζεται στα ερείπια προϊστορικών οχυρώσεων, που ταυτίζονται με την αρχαία ομηρική Μέσση³³². Πιο συγκεκριμένα, από την ανασκαφική διερεύνηση της τρίκλιτης βασιλικής εντός του οχυρού προκύπτει ότι εδώ υπήρχε ένας σημαντικός οχυρωμένος οικισμός, που διαμορφώθηκε βάσει της προταθείσας άποψης των ανασκαφικών στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (6^{ος} αιώνας), και έπειτα από ένα μεγάλο διάστημα εγκατάλειψής του, ξαναχρησιμοποιήθηκε από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα ή τα τέλη του 10^{ου} / αρχές 11^{ου} αιώνα - κατά τη νεότερη άποψη³³³ - ως τον καιρό της Τουρκοκρατίας³³⁴. Η σημασία μάλιστα των ευρημάτων που φανερώνουν στενές επαφές του οικισμού με τα υπόλοιπα κέντρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οδήγησε τους ανασκαφείς και εν συνεχεία άλλους ερευνητές στην ταύτισή του με το βυζαντινό κάστρο της Μαΐνης, την έδρα δηλαδή της βυζαντινής διοίκησης και φρουράς στην περιοχή της Μάνης³³⁵. Για τη χρήση του χώρου κατά τη βραχύχρονη φραγκική περίοδο, οποιαδήποτε άποψη στηρίζεται κυρίως σε υποθέσεις, εφόσον, μέχρι στιγμής, τα δεδομένα από την εξέταση των οικοδομικών καταλοίπων του κάστρου δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά. Βέβαια οι Jean Buchon και Jean Longnon είχαν διακρίνει φραγκικά ίχνη στα κατάλοιπα των τειχών, υποστηρίζοντας ότι αυτό ήταν το κάστρο του Βιλλεαρδουίνου, άποψη που συμμερίστηκαν επίσης οι Άγγλοι αρχαιολόγοι Helen Waterhouse

³³⁰ Κατά τα έτη 1964 – 1965 και 1977 – 1984 το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό την εποπτεία του Καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη και των συνεργατών του, διενήργησε συστηματική ανασκαφική διερεύνηση στον χώρο, και συγκεκριμένα στην περιοχή της βασιλικής που εκτείνεται εντός του κάστρου. Για τις ανασκαφικές εργασίες και τα ευρήματα βλ. Δρανδάκης 2009, 57- 86, 327 – 337, 507 – 521, 523 – 538, 733 – 743, 745 – 754 (αναδημοσιευμένες ανασκαφικές εκθέσεις).

³³¹ Γκιολές - Δαμούλος 2012, 192 – 193.

³³² Waterhouse – Simpson 1961, 122.

³³³ Κατόπιν επανεξέτασης των τοιχοποιιών της τρίκλιτης βασιλικής, της κάτοψης και των γλυπτών μαρμάρινων μελών, η Α. Μέξια προτείνει τη χρονολόγηση της αρχικής οικοδομικής φάσης της βασιλικής στο β' μισό του 10^{ου} ή στις αρχές του 11^{ου} αιώνα και όχι στα τέλη του 7^{ου} αιώνα, όπως είχαν υποστηρίξει στο παρελθόν οι ανασκαφείς του ναού, Καθηγητής Ν. Β. Δρανδάκης, και Ν. Γκιολές, προχωρώντας μάλιστα στη σύνδεση της ανέγερσής του με την προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να αναδιοργανώσει τη διοίκηση της Πελοποννήσου με την ίδρυση του θέματος Ελλάδος. Ως εκ τούτου, μετατίθεται και η χρονολογία επαναχρησιμοποίησης του κάστρου, βλ. αναλυτικότερα Μέξια 2015, 57 – 62.

³³⁴ Γκιολές 2008, 62 – 75.

³³⁵ Γκιολές 2008, 61, 74 – 77 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

και Rope Hope Simpson³³⁶. Εντούτοις, με την ταύτιση αυτή διαφώνησαν πλήρως ο Ιωάννης Σφηκόπουλος και ο Πέτρος Καλονάρος, μολονότι ο τελευταίος άφησε ανοικτό το ενδεχόμενο να επισκευάστηκε το κάστρο από τον Βιλλεαρδουίνο³³⁷, ενώ ο Βον υπήρξε μάλλον αρνητικός, καθώς παρατηρεί ότι πρόκειται για απομεινάρια οικισμού και όχι φρουρίου³³⁸. Σε κάθε πάντως περίπτωση, κάποιες ιστορικές ειδήσεις επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι Φράγκοι χρησιμοποίησαν τις υπάρχουσες οχυρώσεις στο Τηγάνι ή, όπως υποστήριξε ο Καθηγητής Μιχαήλ Κορδώσης, εγκαταστάθηκε, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό, κάποια φιλολατινική παράταξη ντόπιων³³⁹. Περιορισμένη πάντως χρήση του κάστρου φαίνεται ότι γινόταν μέχρι και την πρώτη Τουρκοκρατία, οπότε και εγκαταλείφθηκε³⁴⁰.

Η οχύρωση του οικισμού³⁴¹, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας ανάγεται κατά τον αρχαιολόγο - ανασκαφέα Νικόλαο Γκιολέ στην πρώτη φάση κατοίκησης του ακρωτηρίου, περιορίζεται μόνο στη νότια ευπρόσβλητη πλευρά του ευρύχωρου πλατώματος του βραχώδους εξάρματος, όπου γίνεται η δια ξηράς προσέγγισή του (**Εικ. 45**). Το τείχος, προσαρμοσμένο στη φυσική διαμόρφωση του φρυδιού του βράχου και ενισχυμένο με τρεις πύργους, εκκινεί από τη ΝΑ γωνία του πλατώματος και καταλήγει στα ΝΔ, εκεί όπου ο βράχος πέφτει κατακόρυφα, διαμορφώνοντας έτσι μία τεθλασμένη αμυντική γραμμή. Προς ενίσχυση μάλιστα της τεχνητής και φυσικής προστασίας του βράχου, διαμορφώθηκε αργότερα (πιθανόν κατά τον 12^ο αιώνα), σε μικρή απόσταση από το νοτιοανατολικό σκέλος του τείχους, προτείχισμα από ξερολιθιά, καθώς και δεύτερη μεγαλιθική κατασκευή, αποτελούμενη από τρεις πύργους, η οποία έφραζε το βορειοδυτικό τμήμα του λαιμού της χερσονησίδας³⁴².

Η μοναδική είσοδος στο κάστρο βρίσκεται στην νοτιοανατολική γωνία του εξάρματος, στην οποία οδηγεί λαξευμένη στο βράχο κλίμακα, και προστατεύεται από γωνιώδη πύργο, ορθογώνιας κάτοψης (**Εικ. 46**). Στο εσωτερικό του, μέσα στην πυκνή βλάστηση και σε διάσπαρτους σωρούς από οικοδομικό υλικό, διατηρούνται πολλά κατάλοιπα κατασκευών και κτιρίων που χρονολογούνται σε διάφορες ιστορικές φάσεις, από τα βυζαντινά χρόνια έως την Τουρκοκρατία, ενώ η ταύτισή τους δεν είναι πάντα εύκολη (**Εικ. 47-49**). Στην πλειονότητά τους πάντως φαίνεται να αποτελούν κατάλοιπα του βυζαντινού οχυρωμένου οικισμού. Συγκεκριμένα υπάρχουν ερείπια οικιών, που φιλοξενούσαν τη φρουρά με τις οικογένειες του, υπολείμματα επιμελημένων δεξαμενών για τη συλλογή νερού, και κατάλοιπα νεκροταφείου. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η τρίκλιτη βασιλική στο νοτιοανατολικό τμήμα του πλατώματος, η χρονολόγηση της οποίας έχει οδηγήσει, όπως είδαμε, στη διατύπωση διαφορετικών απόψεων (**Εικ. 50**). Αν και δεν είναι σαφές μέχρι πότε παρέμεινε σε λειτουργία, τεκμηριώνεται ανασκαφικά ότι ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε για την εγκατάσταση κατοίκων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η ύπαρξη της βασιλικής, καθώς και τα πλούσια ευρήματα που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή της, υπήρξαν καθοριστικά για τη διατύπωση της άποψης

³³⁶ Βλ. Waterhouse – Simpson 1961, 122.- Σφηκόπουλος 1968, 385, με παλαιότερες αναφορές.

³³⁷ Σφηκόπουλος 1968, 385. Ο Καλονάρος (1940, στ. 3004 – 3039), μολονότι τοποθέτησε το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης στο ακρωτήριο Θυρίδες στη θέση Άνω Πούλα, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο να επισκευάστηκε το Κάστρο στο Τηγάνι από τον Βιλλεαρδουίνο, καθώς διέκρινε φραγκικά ίχνη.

³³⁸ Wagstaff 1991, 144.- Κατσαφάδος 1992, 253 – 286

³³⁹ Κορδώσης 1986, 180.- Περδικούλιας 2018, 368, υποσημ. 830.

³⁴⁰ Δρανδάκης - Γκιολές 1983, 265.

³⁴¹ Για την περιγραφή του κάστρου βλ. κυρίως Γκιολές - Δαμούλος 2012, 192 – 193 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁴² Σύμφωνα με τον Ν. Γκιολέ, η κατασκευή των τειχών αυτών θα πρέπει μάλλον να συνδεθεί με την προσπάθεια της δυναστείας των Κομνηνών να αναδιοργανώσουν την άμυνα των οικισμών και λιμένων της αυτοκρατορίας, καθώς και τις θαλάσσιες επικοινωνίες, εξαιτίας της εμφάνισης νέων απειλών και κινδύνων από τη Δύση, βλ. Γκιολές - Δαμούλος 2012, 190 - 193.

ότι εδώ υπήρχε το κάστρο της Μαΐνης³⁴³, το διοικητικό κέντρο της περιοχής, ενώ η αρχαιολόγος Αγγελική Μέξια προτείνει ως ενδεχόμενο, αν και με κάποια επιφύλαξη, την ταύτισή της με την έδρα της ομώνυμης επισκοπής³⁴⁴.

2.2.5.2. Το Κάστρο της Κελεφάς στη Μέσα Μάνη

Το Κάστρο της Κελεφάς³⁴⁵ βρίσκεται πάνω από τον όρμο του Οιτύλου, στη θέση Κοτρωνάκια σύμφωνα με την τοπική παράδοση, και δεσπόζει του λιμανιού και της ευρύτερης περιοχής³⁴⁶. Σύμφωνα με τις πηγές, η κατασκευή του δρομολογήθηκε από την οθωμανική διοίκηση και χρονολογείται το 1670³⁴⁷. Με τη μετάβαση της περιοχής στην ενετική κυριαρχία, το κάστρο βρέθηκε υπό ενετική διοίκηση (1685), ενώ επέστρεψε στους αρχικούς του κυρίους το 1715, με τη δεύτερη κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους³⁴⁸.

Η κάτοψη του κάστρου αποκαλύπτει ότι επρόκειτο για ένα τραπεζιόσχημο οικοδόμημα, περίπου 19,7 στρεμμάτων³⁴⁹, με τέσσερις γωνιαίους πύργους, έναν πλευρικό και δύο εισόδους, μία στη βορειοανατολική πλευρά και μία στη νοτιοανατολική (κεντρική πύλη), οι οποίες προστατεύονταν επίσης από πύργους (Εικ. 51, 52). Όσον αφορά τους πύργους, ελάχιστοι σώζονται σήμερα. Στο εξωτερικό νοτιοδυτικό τείχος του κάστρου, εντοπίστηκε ο προμαχώνας, που έχει ημικυκλικό σχήμα και αποτελείται από καμαροσκέπαστους χώρους. Τα υλικά κατασκευής του κάστρου ήταν οι κατάλληλα τοποθετημένοι λίθοι και οι πλίνθοι, ώστε να προσδίδουν στο κάστρο την ανάλογη αίγλη. Τέλος, στη βορειοανατολική πλευρά του κάστρου βρίσκεται ένα κτίσμα που οι ντόπιοι αποκαλούν Εκκλησιάκι, χωρίς όμως να υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι εκεί τελούνταν θρησκευτικές τελετές. Όσον αφορά το εσωτερικό του κάστρου, σύμφωνα με τις πηγές, στεγαζόταν η αποθήκη εξοπλισμού, δηλαδή ένα μακρόστενο και μεγάλο κτήριο με γωνιόλιθους και πώρινα πλαίσια ανοιγμάτων, που μαρτυρούν την προσοχή που είχε δοθεί από τους κατασκευαστές³⁵⁰.

Όπως σημειώθηκε, η σημερινή μορφή του κάστρου ανάγεται στους χρόνους της Α΄ Τουρκοκρατίας (1460 – 1685). Ωστόσο, κατά τον Wagstaff³⁵¹, δεν μπορεί να αποκλειστεί η άποψη ότι το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης βρισκόταν εκεί που χωροθετείται σήμερα το Κάστρο της Κελεφάς, καθώς ο χώρος συγκεντρώνει σχεδόν όλα εκείνα τα στοιχεία που περιγράφονται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, με κύριο χαρακτηριστικό την καίρια θέση του λόφου επί του νευραλγικού περάσματος που συνέδεε την επικράτεια των Μελιγγών με τη Λακεδαίμονα και τη Μάνη (πέρασμα Μυλολάγκαδου). Το κάστρο βρίσκεται συγκεκριμένα πλησίον του δυτικού άκρου του περάσματος, την άλλη άκρη του οποίου προστάτευε το Κάστρο του Πασσαβά. Στο πλαίσιο αυτό, στηριζόμενος σε είδηση που προέρχεται από τον Τούρκο περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, θεωρεί πιθανή την υπόθεση ότι το Κάστρο της Κελεφάς δεν ανεγέρθηκε *ex nihilo* από τους Τούρκους, αλλά αποτελεί πιθανόν ανακατασκευή στα θεμέλια παλαιότερου οχυρού ή,

³⁴³ Για την αναλυτική περιγραφή των ευρημάτων στο Κάστρο βλ. Δρανδάκης 2009, 57- 86, 327 – 337, 507 – 521, 523 – 538, 733 – 743, 745 – 754.

³⁴⁴ Μέξια 2015, 61 – 21.

³⁴⁵ Kriasis 1963, 314.

³⁴⁶ Κατσουγκράκη 2004, 128.

³⁴⁷ Σημαντικό έγγραφο για τη χρονολόγησή του είχε συμπεριλάβει η Δασκαλάκη στο βιβλίο της, βλ. Δασκαλάκη 1923, 90-91.

³⁴⁸ Kriasis 1963, 308.- Κατσουγκράκη 2004, 128.- Αρβανιτόπουλος 2008, 71.

³⁴⁹ Αρβανιτόπουλος 2008, 71.

³⁵⁰ Κατσουγκράκη 129-130.

³⁵¹ Wagstaff 1991, 146 – 148.

ακόμη και προϊόν συντηρήσεων. Από την άλλη πλευρά, εξίσου πιθανή θεωρεί την περίπτωση ότι το προϋπάρχον κάστρο είχε καταστραφεί πολύ νωρίτερα, και συγκεκριμένα, όταν ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος διέταξε την καταστροφή φρουρίων στην περιοχή της Μάνης (1415), σε μια προσπάθεια εξουδετέρωσης των επαναστατικών κινήσεων, που είχαν εκδηλωθεί από το ντόπιο στοιχείο, αλλά και στο πλαίσιο αναδιοργάνωσης της εσωτερικής κατάστασης του Δεσποτάτου του Μορέως³⁵². Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως την ίδια άποψη περί της χωροθέτησης του κάστρου της Μαΐνης στην Κελεφά ασπάστηκε και ο Κριεζής³⁵³.

2.2.5.3. Το Κάστρο του Πόρτο Κάγιο

«Είναι μεγάλο λιμάνι που βλέπει στα ανατολικά(...) Επειδή βρίσκεται στη μύτη της χερσονήσου της Μάνης μέσα στη Μεσόγειο, φαίνεται από τριακόσια μίλια. Είναι κτισμένο πάνω σ' ένα ύψωμα που φτάνει τον ουρανό. (...) Το λιμάνι φαίνεται καθαρά από την Κρήτη και τα νησιά των Κυθήρων».

Εβλιγιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668 – 1671)*³⁵⁴

Το Κάστρο του Πόρτο Κάγιο ή Κάστρο του Αχιλλείου (**Εικ. 53-55**) βρίσκεται στο ακρότατο σημείο της χερσονήσου του Ταινάρου, στον οικισμό Αχιλλείο, και είναι κτισμένο σε βραχώδες ύψωμα που δεσπόζει του μικρού όρμου, γνωστού ως Πόρτο Κάγιο («Λιμάνι των ορτυκιών»)³⁵⁵. Η ιστορία του κάστρου δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή, καθώς δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, ενώ η πρώτη γραπτή μνεία σε αυτό ανάγεται στους χρόνους της Ενετοκρατίας, στην οποία αναφέρεται ως Κάστρο της Μαΐνης³⁵⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τις γραπτές πηγές, το κάστρο κατασκευάστηκε λίγα χρόνια πριν το 1570 από τους Οθωμανούς, με σκοπό τον έλεγχο των χερσαίων και θαλασσιών περασμάτων. Στο εγγύς όμως μέλλον το κάστρο κατακτήθηκε από τους Ενετούς (1570)³⁵⁷, οι οποίοι, μη δυνάμενοι να διατηρήσουν δυνάμεις σε αυτό, το κατέστρεψαν κατά την αποχώρησή τους. Κατά τον Τσικνάκη, η καταστροφή του φρουρίου «αποτελέσε το πρελούδιο για την ενεργότερη συμμετοχή των κατοίκων της Μάνης στις πολεμικές επιχειρήσεις του Τέταρτου Βενετοτουρκικού Πολέμου (1570-1573)³⁵⁸. Στους κατοπινούς πάλι αιώνες μαθαίνουμε ότι, κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1787-1792, ο συνταγματάρχης Λάμπρος Κατσώνης το χρησιμοποίησε ως ορμητήριο για επιδρομές κατά των εχθρικών δυνάμεων, ανακατασκευάζοντας το φρούριο³⁵⁹.

³⁵² Ο Χρυσολωράς αναφέρει την κατάλυση των φρουρίων της Λακωνικής, κατόπιν διαταγής του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου. Σύμφωνα με τον Σπ. Λάμπρο, τα φρούρια αυτά αφορούσαν του μανιάτικους πύργους, ενώ ο Σ. Κουγέας υποστηρίζει ότι πρόκειται για τα κάστρα της Μαΐνης, του Λεούτρου και του Πασσαβά., βλ. Κουγέας 1951, 31 – 32.- Wagstaff 1991, 147.- Περδικούλιας 2018, 375, υποσημ. 840.

³⁵³ Kriesis 1963, 308 – 316.

³⁵⁴ Τσελεμπί 1994, 285.

³⁵⁵ Τσελεμπί 1994, 337, υποσημ. 110.

³⁵⁶ Καλαμαρά, - Ρουμελιώτης (επιμ.) 2004, 71.

³⁵⁷ Traquair 1905 – 1906, 276.- Καλαμαρά – Ρουμελιώτης (επιμ.), 71.

³⁵⁸ Τσικνάκης 2012, 447-463.

³⁵⁹ Καλαμαρά - Ρουμελιώτης (επιμ.), 2004, 71.

Η κάτοψη του κάστρου³⁶⁰ παρέπεμπε σε ορθογώνιο οικοδόμημα, που κάλυπτε μία έκταση περίπου πέντε στρεμμάτων. Το τείχος που το περιέβαλλε και το οποίο φέρει μία επιμελημένη όψη, έφτανε τα επτά μέτρα στο ύψος, ενώ το πάχος του άγγιζε περίπου τα τρία μέτρα. Από τους πέντε πύργους που είχαν κτιστεί αρχικά, δεν σώθηκε κανείς. Γνωρίζουμε ωστόσο, ότι οι τέσσερις εξ' αυτών ήταν ορθογώνιοι και ένας μόνον κυκλικός. Η είσοδος του εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά, ενώ το υλικό που χρησιμοποιήθηκε ήταν ακατέργαστοι λίθοι που συνδέονταν μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί η ιστορία του κάστρου. Σε τούτο συντείνει βέβαια τόσο η απώλεια ενός σημαντικού μέρους του κάστρου όσο και η αδυναμία τεκμηρίωσης των καταλοίπων, μολονότι δεν έχει γίνει με συστηματικό τρόπο³⁶¹. Πολλοί ωστόσο μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι το κάστρο κτίστηκε αρχικά από τους Φράγκους και ότι επίσης αποτελεί το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα μέλη της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά είχαν υποστηρίξει ότι το κάστρο του Βιλλεαρδουίνου βρισκόταν στον μικρό αυτό Κόλπο, μία αντίληψη που υπαγορεύτηκε από τη γειτνίασή του με το φυσικό λιμάνι Γιστέρνες στο ακρωτήριο Ταίναρο (Πόρτο Στέρνες), το οποίο ταύτιζαν με την περιοχή της βυζαντινής Γιστέρνας, που αναφέρεται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*³⁶². Επιπλέον, ο Άγγλος περιηγητής Leake, στηριζόμενος στην ονομασία του οχυρού ως κάστρου της Μάνης, θεώρησε ότι όντως εδώ βρισκόταν η Μεγάλη Μαΐνη³⁶³, ενώ ο Σκωτσέζος αρχιτέκτονας Traquair, που επισκέφτηκε το κάστρο στις αρχές του αιώνα, φάνηκε να ασπάζεται μεν την άποψη αυτή, αλλά επεσήμανε ότι δεν διέκρινε φράγκικα στοιχεία, αφήνοντας ίσως να εννοηθεί ότι η οθωμανική κατασκευή ανεγέρθηκε στα θεμέλια του φραγκικού κάστρου³⁶⁴.

2.2.5.4. Το κάστρο της Άνω Πούλας (Κάβο Γκρόσο)

Το Κάστρο της Άνω Πούλας βρίσκεται στο ακρωτήριο Θυρίδες, πάνω από το χωριό Κηπούλα, σε σχετικά κοντινή απόσταση με το Κάστρο στο Τηγάνι. Χωροθετείται σε ένα απόκρημνο βραχώδες οροπέδιο, από όπου η εποπτεία του χώρου είναι διευρυμένη, ενώ έχει οπτική επαφή και με το Κάστρο στο Τηγάνι (Εικ. 56)³⁶⁵. Για το Κάστρο της Άνω Πούλας, το οποίο είναι κτισμένο στον χώρο της αρχαίας Ιππόλας, οι πληροφορίες που διαθέτει η έρευνα είναι ελλιπείς, καθότι δεν σώζονται γραπτές μαρτυρίες³⁶⁶. Κατά συνέπεια, η ακριβής χρονολόγηση του κάστρου δεν είναι γνωστή, όπως γνωστός δεν είναι και ο λόγος που το κάστρο σήμερα δεν έχει διατηρηθεί σε καθόλου καλή κατάσταση. Σύμφωνα με τον Πετρίδη και τον Καλονάρο, εδώ βρισκόταν το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης³⁶⁷, ενώ ο Bon επισημαίνει τη στρατηγικής σημασίας θέση του κάστρου, καθώς κατοπτρεύει την ακτογραμμή της Μάνης και την ενδοχώρα της, από την Αρεόπολη έως τον Γερολιμένα³⁶⁸. Ωστόσο, μέχρι στιγμής οποιαδήποτε υπόθεση παραμένει ακόμη αμφίβολη.

³⁶⁰ Η κάτοψη και τα περιγράμματα του κάστρου είναι γνωστά από την τοπογράφηση του V. Coronelli, βλ. Traquair 1905 – 1906, 276. Για την περιγραφή του κάστρου βλ. Traquair 1905 – 1906, 276.- Κατσαφάδος 1992, 244.

³⁶¹ Καλαμαρά - Ρουμελιώτης (επιμ.) 2004, 71.

³⁶² Κατσαφάδος 1996, 127.

³⁶³ Κατσαφάδος 1992, 262.

³⁶⁴ Traquair 1905 – 1906, 276.

³⁶⁵ Κατσαφάδος 1992, 177.

³⁶⁶ Κατσαφάδος 1992, 177.

³⁶⁷ Πετρίδης 1872, 154.- Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 3004 – 3039.- Κατσαφάδος 1992, 253.

³⁶⁸ Bon 1969, 502 – 504.

Ως προς τα εξωτερικά διακριτά του χαρακτηριστικά, το κάστρο³⁶⁹ περιβαλλόταν από εγκάρσιο τείχος σε μήκος περίπου 400 μέτρων, ενώ στη δυτική πλευρά η φυσική απόληξη στη θάλασσα έκανε περιττή την οχύρωσή του. Κατά μήκος του τείχους υπάρχουν ενδείξεις για πολεμίστρες, χωρίς πάλι να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι εξυπηρετούσαν αυτό το σκοπό (Εικ. 57-59). Επίσης, διακρίνεται η μικρή πύλη και οι τέσσερις τετράγωνοι πύργοι που το πλαισίωναν, σύμφωνα με ένα χαρακτηριστικό που αποτυπώνει το τείχος³⁷⁰.

Οι υποθέσεις γύρω από την καταστροφή του τείνουν στην υιοθέτηση της άποψης ότι μέρος του κάστρου γκρεμίστηκε από τους Μανιάτες προς το τέλος του 15^{ου} αι. Οι λόγοι που τους ώθησαν να προβούν σε αυτή την πράξη, κυρίως όσον αφορά την ανατολική πλευρά του κάστρου, συσχετίζονται με την επιθυμία τους να το καταστήσουν ανεπαρκές οχυρό, ακόμη και στην όψη³⁷¹.

2.2.6. Το Κάστρο του Χελμού

Το οχυρό Κάστρο του Χελμού βρίσκεται σε μία ιδιαίτερα στρατηγική θέση, ουσιαστικά στα σύνορα Αρκαδίας – Λακωνίας, στην ευρύτερη περιοχή του ποταμού Ευρώτα. Το όνομα τούτο το οφείλει στο όρος Χελμός, στην κορυφή του οποίου χωροθετείται. Το τοπωνύμιο αυτό απαντάται για πρώτη φορά στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*³⁷², ενώ μέχρι τότε η περιοχή αποκαλούνταν «Αθήναιον»³⁷³.

Στα βυζαντινά χρόνια η περιοχή του Χελμού απέκτησε ιδιαίτερη στρατηγική αξία μετά τη Δ΄ Σταυροφορία (1204), αποτελώντας για μεγάλο διάστημα πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των Φράγκων σταυροφόρων και των βυζαντινών δυνάμεων για τον έλεγχο της. Σε πρώτη φάση, η περιοχή της Λακεδαιμονίας μαζί με τον Χελμό, παρέμειναν υπό την εξουσία του τοπικού άρχοντα Λέοντα Χαμαρέτου. Εντούτοις, περί το 1212, η γύρω περιοχή πέρασε σε συνδυασμό με τη νότια Αρκαδία στην δικαιοδοσία του οίκου των Βιλλεαρδουίνων³⁷⁴, ενώ τα κατοπινά χρόνια, στα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα (1248), οχυρώθηκε ο λόφος του Χελμού³⁷⁵. Από το σημείο αυτό και μέχρι την παράδοση του στους Βυζαντινούς, περί τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, ο Χελμός αποτέλεσε κομβικό σημείο αποφασιστικής σημασίας, αφενός επειδή ήλεγχε την περιοχή του Ευρώτα και αφετέρου επειδή βρισκόταν πάνω στο πέρασμα που οδηγούσε προς τον Μυστρά και τη δυτική Αρκαδία³⁷⁶.

Στα 1263, έναν χρόνο μετά την παράδοση του Μυστρά, έχουμε τη πρώτη βυζαντινή αναφορά στο Κάστρο του Χελμού, όταν βυζαντινά στρατεύματα από τον Μυστρά πέρασαν από την περιοχή στον δρόμο για το οχυρό της Βελιγοστής³⁷⁷. Από τότε και στο εξής, η βυζαντινή στρατηγική θα εστιάζει στην επέκταση της επιρροής της στην περιοχή του Χελμού και στη νότια Αρκαδία σε μία προσπάθεια να υπερισχύσει των Φράγκων. Στην ουσία, ο Χελμός λειτουργούσε ως δίοδος για την κυρίευση σημαντικών οχυρών της Βορείου Λακεδαιμόνος και της νοτίου Αρκαδίας, όπως το Νίκλι (Τεγέα). Έτσι εξηγείται το περιστατικό του 1272 ή 1296,

³⁶⁹ Για την περιγραφή του κάστρου βλ. Κατσαφάδος 1992, 398- 449. «Κάστρο της Άνω Πούλας», ανακτήθηκε από: <<https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=poula>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/2/2019].

³⁷⁰ Κατσαφάδος 1996, 135 - 136.

³⁷¹ Κατσαφάδος 1996, 135-136.

³⁷² Καλονάρος (εκδ.) 1940, στ. 4664, 6718.

³⁷³ Σουχλέρης 2012, 110.

³⁷⁴ Σουχλέρης 2010, 35.

³⁷⁵ ΑΔ 63 (2008), Χρονικά Β΄ 1, 383.

³⁷⁶ Σουχλέρης 2011, 446 – 447.

³⁷⁷ Σουχλέρης 2011, 446.

όταν ο Ιωάννης ντε Νιβελέ, φρούραρχος του Νικλίου, λεηλάτησε την περιοχή του Χελμού³⁷⁸. Από την εποχή που οι Βυζαντινοί οχύρωσαν τον Χελμό (σίγουρα πριν το 1296), η περιοχή εντάχθηκε πλήρως στη βυζαντινή διοικητική μηχανή³⁷⁹.

Η θέση του φράγκικου οχυρού βρίσκεται στην κορυφή του πλατώματος του λόφου και συνυπάρχει μαζί με τα κατάλοιπα αρχαίου ελληνοιστικού οχυρού, το οποίο δέσποζε στην περιοχή και περιέβαλλε όλο το πλάτωμα (Εικ. 60-62)³⁸⁰. Αλλωστε, η σημασία της είχε διαφανεί από την αρχαιότητα, οπότε και επόπτευε το πέρασμα από τη Μεγαλόπολη προς τη Σπάρτη. Έτσι, όποιος κατείχε το οχυρό του Χελμού, ουσιαστικά ήλεγχε μία αρκετά εκτεταμένη περιοχή. Το οχυρό, που σώζεται μέχρι σήμερα, ενσωματώνει στοιχεία της προγενέστερης οχύρωσης, αν και η έκταση που περιλαμβάνει είναι κατά πολύ μικρότερη. Συνίσταται από έναν εξωτερικό περίβολο που αποτελεί μέρος του αρχαίου τείχους (περίμετρος 1.955,65 μ.) και έναν εσωτερικό (φράγκικο οχυρό), το οποίο ενισχυόταν από 6 προστατευτικούς πυργίσκους – πέντε κυκλικούς και έναν τετράγωνο –, δύο εκ των οποίων ήταν ελληνοιστικοί και μετασκευάστηκαν³⁸¹. Ο εσωτερικός περίβολος (περίμετρος 345,38 μ.) οδηγούσε στην Ακρόπολη του οχυρού, στο εσωτερικό της οποίας διακρίνονται ακόμη κατάλοιπα δεξαμενής³⁸².

³⁷⁸ Σουχλέρης 2011, 447.- Σουχλέρης 2013, 35-40.

³⁷⁹ Σουχλέρης 2010, 36.- Σουχλέρης 2011, 447.

³⁸⁰ *ΑΔ* 63 (2008), Χρονικά Β' 1, 382.

³⁸¹ Bon 1969, τόμ. 2, πίν. 162.- Σουχλέρης 2012, 111.

³⁸² Σφηκόπουλος 1968, 245-246.- *ΑΔ* 63 (2008), Χρονικά Β' 1, 382.- Σουχλέρης 2011, 447.

Κεφάλαιο 3. Η διαχείριση των φράγγικων κάστρων: προστασία, εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης

3.1. Το Κάστρο του Πασσαβά

Το Κάστρο του Πασσαβά προστατεύεται με βασιλικό διάταγμα από το 1922 ως κηρυγμένο προέχον βυζαντινό μνημείο (Β.Δ. 25.2.1922, ΦΕΚ 28/Α/26.2.1922)³⁸³. Δυστυχώς, μέχρι στιγμής, δεν έχει προχωρήσει κάποιο ειδικό μέτρο περαιτέρω προστασίας τόσο του μνημείου όσο και του περιβάλλοντος χώρου του, προκειμένου να αποτραπεί οποιαδήποτε κακόβουλη ενέργεια εις βάρος των μεσαιωνικών αρχαιοτήτων και του συνανήκοντος φυσικού περιβάλλοντος.

Σήμερα το κάστρο εμφανίζει μέτρια κατάσταση διατήρησης, καθώς δεν αξιοποιήθηκε ποτέ ξανά από την ημερομηνία εγκατάλειψής του. Μολονότι δε σώζει σημαντικό μέρος των τειχών και κατά πολύ λιγότερο των κτισμάτων στο εσωτερικό του λόγω καταστροφών, παρουσιάζει προβλήματα φθοράς³⁸⁴. Βέβαια, ως σημειωθεί ότι δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής κάποια μελέτη περιγραφής της υφιστάμενης κατάστασης, που να προσφέρει μία συνολική εικόνα των προβλημάτων. Επιπλέον η έντονη βλάστηση που καλύπτει όλη την περιοχή του κάστρου, εκτός ότι δεν επιτρέπει την εύκολη πρόσβαση σε αυτό, δεν βοηθάει επίσης κανέναν να αντιληφθεί την έκταση και τον όγκο του μνημειακού συνόλου. Για τον ίδιο λόγο δυσχεραίνεται και η πρόσβαση στο κάστρο, η οποία πραγματοποιείται από έναν χωμάτινο, κατάφυτο από χαμηλούς θάμνους, δρόμο, που εκκινεί από τον περιφερειακό δρόμο Γυθείου – Αρεόπολης³⁸⁵. Βέβαια στο παρελθόν πραγματοποιήθηκαν από την 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων καθαρισμοί και κάποιες σημειακές επεμβάσεις (διαμορφώσεις, φράξιμο υδατοδεξαμενών), κυρίως για λόγους προστασίας των επισκεπτών, ωστόσο, θα πρέπει να λάβουν πιο συστηματική μορφή, προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα οποιοσδήποτε κίνδυνος, αλλά να είναι και ο χώρος έως ένα βαθμό πιο ευπρεπής και επισκέψιμος³⁸⁶.

3.2. Το Κάστρο του Γερακίου

Το Κάστρο του Γερακίου αποτέλεσε έναν χώρο που δέχτηκε από νωρίς τη μέριμνα και το ενδιαφέρον της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Αναλυτικότερα, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και εξής, πραγματοποιήθηκε μία σειρά ποικίλων επεμβάσεων³⁸⁷, που αφορούσαν σε εργασίες καθαρισμού, σωστικές αναστηλώσεις – αν και μεμονωμένες –, κτισμάτων, κυρίως ναών και δευτερευόντως κοσμικών κτηρίων, συντηρήσεις τοιχογραφιών και οχυρώσεων, εργασίες

³⁸³ «Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας», ανακτήθηκε από: http://listedmonuments.culture.gr/result_declarations.php [Ημερομηνία πρόσβασης 28/10/2018].

³⁸⁴ «Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

³⁸⁵ Κατσουγκράκη 2004, 131.

³⁸⁶ «Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].- ΑΔ 68 (2013), Χρονικά Β' 1, 78.

³⁸⁷ Για τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον χώρο του κάστρου του Γερακίου από τη δεκαετία του 1970 και εξής, βλ. ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 192 – 193.- ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, 296 – 297.- ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, 230.- ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, 414 – 418.- ΑΔ 36 (1981), Χρονικά Β' 1, 135 – 137 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).- ΑΔ 37 (1982), Χρονικά Β' 1, 122.- ΑΔ 43 (1988), Χρονικά Β' 1, 116 – 119.- ΑΔ 50 (1995), Χρονικά Β' 1, 153, 158 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).- ΑΔ 51 (1996), Χρονικά Β' 1, 153.- ΑΔ 52 (1997), Χρονικά Β' 1, 214.- ΑΔ 54 (1999), Χρονικά Β' 1, 197.

ευπρεπισμού και διάνοιξη δρόμων. Ως φυσικό επακόλουθο των ενεργειών αυτών ήταν η καλή κατάσταση διατήρησης ενός μεγάλου μέρους του οικιστικού συνόλου μέχρι σήμερα. Επιπλέον, το 2000 θεσμοθετήθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού ζώνες απόλυτης προστασίας (Ζώνη Α') και περιφερειακής προστασίας (Ζώνη Β') του αρχαιολογικού χώρου του κάστρου του Γερακίου – προστατευμένου από το 1921 με βασιλικό διάταγμα (ΦΕΚ 68/Α/26 – 4 – 1921) και ακολούθως, το 1971, με υπουργική απόφαση (ΦΕΚ 910/Β/12 – 11 – 1971) –, καθώς και όροι χρήσης και δόμησης, με σκοπό την περαιτέρω προστασία των αρχαιοτήτων και του άμεσου περιβάλλοντος χώρου (ΦΕΚ 1171/Β/22 – 9 – 2000)³⁸⁸.

Υπό αυτούς τους όρους, ήταν φυσικό οι μετέπειτα αρμόδιοι φορείς διαχείρισης του αρχαιολογικού χώρου να θεωρούν ως λογική συνέχεια τον σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός οργανωμένου πλέον σχεδίου για τη συντήρηση, αποκατάσταση και εν τέλει ανάδειξη του συνόλου των μνημείων, που ως τελικό σκοπό θα είχε την ολοκληρωμένη προστασία τους. Επιπρόσθετα, αντιλαμβανόμενοι τις λειτουργίες και τους διδακτικούς – εκπαιδευτικούς σκοπούς που πρέπει να επιτελεί ένας αρχαιολογικός χώρος, αλλά και τη δυναμική που έχει για τουριστική ανάπτυξη, έκριναν αναγκαία τη δημιουργία και απόδοση ενός αναγνώσιμου και επισκέψιμου χώρου στο κοινό³⁸⁹. Έτσι, μετά την σύνταξη των απαραίτητων μελετών³⁹⁰, η υλοποίηση του φιλόδοξου αυτού σχεδίου κατέστη δυνατή μόλις το 2011, με την ένταξή του στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτικής Ελλάδας – Πελοποννήσου – Ιονίων Νήσων 2007-2013» του Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013, ενώ το έργο, με τίτλο «Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του Αρχαιολογικού Χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων», εκτελέστηκε με αυτεπιστασία από την ΕΦ.Α.ΛΑΚ (τέως 5η Ε.Β.Α). Αντικείμενο του έργου, το οποίο διήρκησε τέσσερα περίπου χρόνια, αποτέλεσαν τα κοσμικά κτήρια του υστεροβυζαντινού οικισμού και η Ακρόπολη του Γερακίου, η οποία δεν είχε ποτέ διερευνηθεί μέχρι τότε συστηματικά και με τεκμηριωμένο τρόπο³⁹¹.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης της μεσαιωνικής Ακρόπολης, πραγματοποιήθηκαν ποικίλες παρεμβάσεις, οι οποίες έγιναν με κύριο γνώμονα τις υπάρχουσες διεθνείς συμβάσεις και κανόνες που αφορούν την προστασία και ανάδειξη της αρχαιολογικής κληρονομιάς³⁹². Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από μία διεπιστημονική ομάδα (αρχαιολόγοι, πολιτικοί μηχανικοί, αρχιτέκτονες, συντηρητές), η οποία είχε ως απώτερο στόχο την ήπια επέμβαση, προκειμένου να διατηρηθεί η αυθεντικότητα των μνημείων. Έτσι, εκτελέστηκαν στον χώρο επισκευές – συντηρήσεις, αναστηλωτικές εργασίες, καθαρισμοί και αποχρωματώσεις με συστηματικό τρόπο, που συνιστούν εν πολλοίς, όπως προαναφέρθηκε, και τις πρώτες συστηματικές διερευνητικές εργασίες στον χώρο³⁹³.

³⁸⁸ «Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας», ανακτήθηκε από: http://listedmonuments.culture.gr/result_declarations.php [Ημερομηνία πρόσβασης 28/10/2018].- «Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>.> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

³⁸⁹ Λαμπρινουδάκης 2008,

³⁹⁰ Ελευθερίου – Χαραλάμπους – Ανδρουλιδάκη κ.ά 2008, 24- 54.

³⁹¹ Ελευθερίου 2017, 62 – 63.- Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση)

³⁹² Βλ. σχ. Λαμπρινουδάκης 2008, 153, 162.

³⁹³ Με την έναρξη του έργου έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί από τη βλάστηση, απομάκρυνση και διευθέτηση εγκαταλελειμμένου οικοδομικού υλικού και ανασκαφική διερεύνηση σε κτίσματα εντός του κάστρου, που είχαν ως στόχο την τεκμηρίωση και την ανάδειξη του περιγράμματος και των όψεών τους κατά το μέγιστο δυνατό βαθμό. Κατόπιν ακολούθησαν στερεωτικές επεμβάσεις, αρμολογήματα, συμπληρώσεις σε φθαρμένα σημεία και συντηρήσεις των τοιχοποιιών και των κονιαμάτων τους, όπου σώζονταν αυτά. Εν συνεχεία πραγματοποιήθηκε συντήρηση και αποκατάσταση των τειχών της οχύρωσης, έχοντας ως βάση τα στοιχεία που προέκυπταν από την

Μετά την υλοποίηση των παραπάνω εργασιών, βασική μέριμνα αποτέλεσε επίσης η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, ούτως ώστε να μετατραπεί η περιοχή σε έναν επισκέψιμο και οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο. Ωστόσο, κύριο ζητούμενο αποτέλεσε εξ αρχής η δημιουργία έργων υποδομής και εξυπηρέτησης κοινού, που δεν θα αλλοιώνουν το αρχαιολογικό και φυσικό τοπίο αλλά θα συνυπάρχουν με αυτό. Έτσι, στο πλαίσιο των εργασιών αυτών, που εναρμονίζονται με τις σύγχρονες αντιλήψεις περί ανάδειξης και διαχείρισης ενός αρχαιολογικού χώρου, κατασκευάστηκαν αρχικά επάνω στην παλαιά χάραξη του δρόμου που οδηγούσε στην ακρόπολη λιθόστρωτο κλιμακωτό μονοπάτι, ενώ επιπλέον διαδρομές διαμορφώθηκαν και στην υπόλοιπη έκταση του οικισμού, με επιπρόσθετο σκοπό να εξυπηρετήσουν ομάδες ατόμων με αναπηρία, που αδυνατούν να έχουν πρόσβαση στο κάστρο. Ακολούθως διαμορφώθηκαν χώροι στάσης – θέασης, από όπου καθίσταται δυνατή η εποπτεία του ευρύτερου ειδυλλιακού αγροτικού τοπίου της περιοχής. Στις επεμβάσεις αυτές συγκαταλέγονται επίσης η τοποθέτηση δίγλωσσης σήμανσης και πινακίδων ενημέρωσης με επεξηγηματικό υλικό για την ιστορία του κάστρου και του οικισμού, καθώς και η έκδοση έντυπων φυλλαδίων, που διανέμονται εντός του αρχαιολογικού χώρου³⁹⁴.

Επιπλέον, για τη μέγιστη δυνατή εξυπηρέτηση των επισκεπτών, κατασκευάστηκε μικρό κτήριο στην είσοδο του προφυλαγμένου με περίφραξη αρχαιολογικού χώρου, που φιλοξενεί φυλάκιο, εκδοτήριο εισιτηρίων, πωλητήριο, χώρο πληροφόρησης και εκδηλώσεων, αναψυκτήριο και χώρους υγιεινής. Στον ίδιο χώρο έχει εγκατασταθεί επίσης μεγάλη οθόνη που προβάλλει ενημερωτική βιντεοπροβολή για την ιστορία του κάστρου και τον οικισμό, καθώς και αρχιτεκτονική μακέτα. Ο χώρος γύρω από το κτήριο υποδοχής εμπλουτίζεται επίσης με επιμέρους υποδομές (μικρό αμφιθέατρο, πάγκοι ανάπαυσης και χώροι σκίασης) και χώρους πρασίνου³⁹⁵.

Τέλος, όσον αφορά στις υποδομές πρόσβασης προς τον αρχαιολογικό χώρο, η αρχαιολογική υπηρεσία προχώρησε σε συνεργασία με τον Δήμο στη βελτίωση και διαπλάτυνση του υφιστάμενου αγροτικού δρόμου που εκκινεί από τον σύγχρονο οικισμό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας των επισκεπτών καθώς και τη δυνατότητα πρόσβασης οργανωμένων ομάδων³⁹⁶.

3.3. Το Κάστρο της Μονεμβασίας

Το Κάστρο της Μονεμβασίας, καθώς και ολόκληρη η περιοχή της βραχονησίδας, προστατεύεται θεσμικά από το 1921 και εξής ως κηρυγμένο προέχον βυζαντινό μνημείο (ΦΕΚ 68/Α/26-4-1921), αρχαιολογικός χώρος και ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 473/Β/2-2-1962, ΦΕΚ 666/Β/23-9-1970), τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και ιστορικός τόπος (ΦΕΚ 910/Β/12-11-1971)³⁹⁷.

τεκμηρίωση. Για τις εργασίες βλ. Ελευθερίου – Μαρδά - Στυψιανού (επιμ.) 2015, 28 – 32.- Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση).

³⁹⁴ Ελευθερίου – Μαρδά-Στυψιανού (επιμ.) 2015, 31.- Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση).

³⁹⁵ Ελευθερίου – Μαρδά-Στυψιανού (επιμ.) 2015, 32.- Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση).

³⁹⁶ Ελευθερίου 2019 (υπό δημοσίευση).

³⁹⁷ «Βοσκάκη, Γιαμαλίδη, Δόβα κ.ά., 2016, 47, 118, ανακτήθηκε από: <[https://www.academia.edu/29805599/%CE%9C%CE%BF%CE%BD%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%AC_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%86%CE%BD%CF%89_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%82](https://www.academia.edu/29805599/%CE%9C%CE%BF%CE%BD%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%AC_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%86%CE%BD%CF%89_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%82>)>

Σχετικά με την κατάσταση διατήρησης του κάστρου, η εικόνα ήταν μέχρι το πρόσφατο παρελθόν αρκετά επιβαρυνμένη, καθότι τμήματα της οχύρωσης και, κυρίως πολλά κτίσματα στο εσωτερικό του βρίσκονταν σε κακή έως ερειπιώδη κατάσταση που ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων φυσικών διεργασιών (έκθεση των μνημείων στις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή, λόγω της γειτνίασης με τη θάλασσα, φυσική φθορά των υλικών), αλλά και εξαιτίας ανθρωπογενών παρεμβάσεων, όπως για παράδειγμα η συστηματική λιθορπαγή για την κάλυψη νέων οικιστικών αναγκών και η χρήση του χώρου ως βοσκοτόπου μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960³⁹⁸. Παρά την μεγάλη προσπάθεια αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων για τη διάσωσή τους από την περαιτέρω φθορά, αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό. Λόγω της έκτασης και του μεγέθους του κάστρου, του προβλήματος της πρόσβασης σε πολλά μνημεία, της μεταφοράς υλικών, της έλλειψης πόρων και μέσων κ.ά, οποιαδήποτε δράση, από τις αρχές του 1960 και μέχρι τα τέλη περίπου του 20^{ου} αιώνα, ήταν βραχύβια και περιοριζόταν αναγκαστικά σε επεμβάσεις και ενέργειες μικρής κλίμακας, όπως ο καθαρισμός κάποιων μνημείων και του περιβάλλοντος χώρου από την πυκνή αυτοφυή βλάστηση³⁹⁹, εργασίες σωστικού, αναστηλωτικού χαρακτήρα σε τμήματα της οχύρωσης⁴⁰⁰ και σε επιλεγμένα μνημεία⁴⁰¹ ή σε εργασίες αποκατάστασης τμημάτων του οδικού δικτύου⁴⁰².

Εντούτοις, η κατάσταση αυτή άλλαξε στα τέλη του 20^{ου} και εξής, καθώς τα νέα ευρωπαϊκά συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα (Β', Γ' ΚΠΣ και ΕΣΠΑ) πρόσφεραν τη δυνατότητα και τις προϋποθέσεις για την ουσιαστικότερη προστασία των μνημείων και την προώθηση έργων μεγάλης κλίμακας. Κατά συνέπεια, η υπηρεσία, μέσα από την αξιοποίηση των προγραμμάτων αυτών, κατόρθωσε να υλοποιήσει ένα μεγαλόπνοο εν συγκρίσει με τα παρελθόντα έτη σχέδιο επέμβασης, που αφορούσε ένα εκτεταμένο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου. Στόχος ήταν φυσικά η προστασία και η διαφύλαξη των μνημείων της Μονεμβασίας, αλλά και η δημιουργία ενός επισκέψιμου και αναγνώσιμου ιστορικού – αρχαιολογικού χώρου, όπου θα μπορεί ο επισκέπτης να κατανοήσει τον αρχαιολογικό πλούτο και την ιστορία του τόπου. Έτσι, από το 2013 έως το 2015 το Υπουργείο Πολιτισμού σε συνεργασία με την ΕΦ.Α.ΛΑΚ (τέως 5η Ε.Β.Α) προχώρησε στην εκτέλεση του έργου με τίτλο «Ανάδειξη περιοχής Ναού Αγίας Σοφίας και Κεντρικής Πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας», το οποίο εντάχθηκε στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα χρηματοδότησης ΕΣΠΑ 2007-2013⁴⁰³. Ας σημειωθεί εδώ ότι είχαν προηγηθεί δύο

[Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].- «Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας», ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/result_declarations.php> [Ημερομηνία πρόσβασης 28/10/2018].

³⁹⁸ Καλλιγιάς - Καλλιγιά 2006, 13.- Σκάγκου (επιμ.) 2015, 27.

³⁹⁹ ΑΔ 51 (1996), Χρονικά Β'1, 51, 174.- ΑΔ 53 (1998), Χρονικά Β'1, 190.

⁴⁰⁰ Κατά τα έτη 1969 και 1972 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης τμημάτων των τειχών του Άνω Κάστρου: βλ. ΑΔ 24 (1969), Χρονικά Β'1, 171 – 172 και ΑΔ 27 (1972), Χρονικά Β'1, 302 – 303. Η αρχαιολογική υπηρεσία προχώρησε κατά τα έτη 1995 – 1996 στην αποκατάσταση τμήματος του νότιου τείχους της Άνω Πόλης, χρονολογούμενου επί Β' Τουρκοκρατίας. Για τις εργασίες βλ. ΑΔ 50 (1995), Χρονικά Β'1, 156-157.- ΑΔ 51 (1996), Χρονικά Β'1, 152.

⁴⁰¹ ΑΔ 53 (1998), Χρονικά Β'1, 190.- ΑΔ 55 (2000), Χρονικά Β'1, 245-246, 268.

⁴⁰² Βλ. σχ. «Βοσκάκη, Γιαμαλίδη, Δόβα κ.ά., 2016, 47, 118, ανακτήθηκε από: <<https://www.academia.edu/29805599/%CE%9C%CE%BF%CE%BD%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%AC%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CF%82%CF%84%CE%B7%CF%82%CE%86%CE%BD%CF%89%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%82>> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

⁴⁰³ Σκάγκου (επιμ.) 2015, 1 – 38.

υποέργα (2002 – 2007) στο πλαίσιο χρηματοδότησης του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, τα οποία αφορούσαν σε εργασίες ευπρεπισμού της Άνω Πόλης, μικρής κλίμακας διερευνήσεις, καθαρισμούς, αλλά και σε ήπιες επεμβάσεις διαμόρφωσης ή διάνοιξης του παλαιού οδικού δικτύου, σχεδιασμού δικτύου περιήγησης στον αρχαιολογικό χώρο και σήμανσης⁴⁰⁴.

Αντικείμενο του έργου⁴⁰⁵ εδώ αποτέλεσε η διερεύνηση, αποκάλυψη, συντήρηση και ανάδειξη μίας μεγάλης έκτασης της Άνω Πόλης, στην οποία περιλαμβάνονται το κτηριακό συγκρότημα της κεντρικής πύλης (νότια πλευρά), ανώνυμος ναός υστεροβυζαντινών χρόνων, δύο οικίες και το οδικό δίκτυο που συνδέει την πύλη με τον ναό της Αγίας Σοφίας. Ουσιαστικά, στην περιοχή αυτή πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης του κτηριακού συνόλου, αλλά και ανασκαφικές εργασίες, οι οποίες είχαν ως σκοπό την περαιτέρω αποκάλυψη οικιστικών λειψάνων, την αποσαφήνιση των λειτουργιών τους αλλά και την χρονολόγησή τους. Τα πορίσματα της έρευνας ήταν πλούσια, ενώ ταυτόχρονα τεκμηρίωσαν την μακράιωνη χρήση του χώρου από το ελληνικό γηγενές στοιχείο έως και τους νεώτερους χρόνους. Η αρχαιολογική έρευνα επεκτάθηκε επίσης στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων, εντοπίζοντας ένα δίκτυο δώδεκα λιθόστρωτων δρόμων, αποδιδόμενο σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Το δίκτυο αυτό, αφού συντηρήθηκε και συμπληρώθηκε, εντάχθηκε στις διαδρομές περιήγησης των επισκεπτών στα μνημεία.

Ο σχεδιασμός του έργου ολοκληρώθηκε με τη διαμόρφωση του συγκροτήματος της πύλης, μετά την αποκατάστασή του, σε χώρο υποδοχής και ενημέρωσης των επισκεπτών, την τοποθέτηση δίγλωσσης σήμανσης των μνημείων και ενημερωτικών πινακίδων για την τεκμηρίωση της ιστορίας και λειτουργίας του κάστρου. Έτσι, ένα σημαντικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, που ήταν για ολόκληρες δεκαετίες απρόσιτο, εντάχθηκε στη ζωή των ανθρώπων.

3.4. Το Κάστρο του Μυστρά

Το Κάστρο του Μυστρά αποτελεί στο σύνολό του ένα κηρυγμένο βυζαντινό μνημείο και έναν αρχαιολογικό χώρο, που προστατεύεται θεσμικά από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, ήδη από το 1921, πολύ πριν εγκαταλειφθεί οριστικά η Καστροπολιτεία του Μυστρά, χαρακτηρίστηκε ως προέχον βυζαντινό μνημείο (ΒΔ 19-4-1921 – ΦΕΚ 68/Α/26-4-1921), ενώ αρκετά χρόνια αργότερα κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος (1937), για να αρχίσει να απαλλοτριώνεται μετά το 1950 και να πραγματοποιηθεί η οριστική εκκένωση της περί το 1955⁴⁰⁶. Κατόπιν λήφθηκαν και περαιτέρω μέτρα από το ελληνικό κράτος, με σκοπό όχι μόνο την ουσιαστικότερη προστασία των αρχαιοτήτων του Μυστρά, αλλά και του άμεσου περιβάλλοντος χώρου του, με αποτέλεσμα να δεσπόζει σήμερα το μεσαιωνικό αυτό σύνολο

⁴⁰⁴ Βλ. Βοσκάκη, Γιαμαλίδη, Δόβα κ.ά., 2016, 86, 87, ανακτήθηκε από: <https://www.academia.edu/29805599/%CE%9C%CE%BF%CE%BD%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%AC_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%86%CE%BD%CF%89_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%82> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

⁴⁰⁵ Για τις εργασίες βλ. Σκάγκου (επιμ.) 2015, 1 – 38.

⁴⁰⁶ Σπηλιοπούλου – Ξέστερνου 2014, 356.- Σπηλιοπούλου 2017, 237, υποσημ. 22. Βλ. επίσης ενδεικτικά «Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

μέσα σε ένα φυσικό περιβάλλον εξαιρετικής ομορφιάς⁴⁰⁷. Τέλος, ας σημειωθεί εδώ ότι το 1989 εγγράφηκε ο Μυστράς στον κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Unesco ως πολιτιστικό αγαθό και μνημείο εξέχουσας σημασίας⁴⁰⁸. Είναι επομένως αντιληπτό ότι η αξία του μνημειακού συνόλου υπαγόρευσε κατά κάποιον τρόπο την μέριμνα για προστασία και φροντίδα του από πολύ νωρίς.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Μυστράς αποτελεί σήμερα έναν οργανωμένο και επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, που είναι αποτέλεσμα μίας επί μακρόν προσπάθειας προστασίας και διάσωσής του, τόσο από την πλευρά της επιστημονικής κοινότητας, διεθνούς και εγχώριας αρχικά, όπως Γάλλων επιστημόνων και της «έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας», όσο και από την πλευρά της τέως Επιμελητείας του Μυστρά, από το έτος 1978 Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης και νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (ΕΦΑ.ΛΑΚ), αργότερα. Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εξής, με την πολύτιμη συμβολή και δράση επιστημόνων όπως ο Gabriel Millet, ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου, ο Ορλάνδος κ.ά., πραγματοποιήθηκαν στην καστροπολιτεία του Μυστρά σημαντικές εργασίες και επεμβάσεις σωστικού κυρίως χαρακτήρα, που αφορούσαν σε αναστηλωτικά έργα (κυρίως στις εκκλησίες του οικισμού), στερεώσεις, συντηρήσεις τοιχογραφιών, καθαρισμούς του περιβάλλοντος χώρου, φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση, ανακόπτοντας την φύσει νομοτελειακή πορεία ενός ημιερειπωμένου και ερημωμένου τόπου και προσφέροντας νέα σημαντικά στοιχεία για την ιστορία των μνημείων⁴⁰⁹. Οι εργασίες αυτές συνεχίστηκαν και κατά τις επόμενες δεκαετίες κυρίως από την αρμόδια Υπηρεσία του ΥΠΠΟ (τ. Επιμελητεία και διάδοχη Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης), οι οποίες συμπεριέλαβαν επίσης εργασίες διαμόρφωσης και ευπρεπισμού, λόγω της μεγάλης επισκεψιμότητας του χώρου⁴¹⁰.

Ωστόσο, οι προσπάθειες αυτές επρόκειτο να εντατικοποιηθούν και να λάβουν πιο συστηματική μορφή στα κατοπινά χρόνια και, συγκεκριμένα, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, όταν η καστροπολιτεία εντάχθηκε στο έργο «Αναστήλωση Μνημείων Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά», που υλοποιήθηκε από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά⁴¹¹. Το έργο αυτό, που πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα καθηγητή Στέφανου Σίνου, τη συνεργασία της αρμόδιας Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και την αρωγή πολλών επιστημόνων, αποσκοπούσε πρωτίστως στη διάσωση και προστασία του αρχαιολογικού χώρου στο σύνολό του, αλλά και στη μετατροπή των μνημείων σε επιτόπια, εν πολλοίς υπαίθρια μουσεία⁴¹². Απώτερος επίσης στόχος ήταν ο εκσυγχρονισμός των υφιστάμενων υποδομών

⁴⁰⁷ Από το 1986 και εξής, ορίστηκαν και επαναπροσδιορίστηκαν ζώνες απόλυτης προστασίας (Ζώνη Α') και περιφερειακής προστασίας (Ζώνη Β'), καθώς και όροι χρήσης και δόμησης με υπουργικές αποφάσεις ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/19536/561/12-1-/1988, ΦΕΚ775/Β/26-10-1988, ΥΠΠΟ/ ΑΡΧ/Β1/Φ30/46604/881/17-10-1991, ΦΕΚ1060/Β/31-12/1991, ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/24700/744/9-5-2001, ΦΕΚ626/Β/25-5-2001, ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/562/49/20-12-2006, ΦΕΚ13/ΑΑΡ/22-1-2007. Βλ. σχ. «Διαρκής κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος», ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=16190>, [Ημερομηνία πρόσβασης 28/10/2018].

⁴⁰⁸ Σίνος (επιμ.) 2009, 29.- Σπηλιοπούλου – Ξέστερνου 2014, 356.

⁴⁰⁹ Σίνος (επιμ.) 2009, 8, 23 – 26.

⁴¹⁰ Για αναλυτικές εκθέσεις των εργασιών βλ. ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 105.- ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 203.- ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, 168 – 171.- ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 192.- ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, 300 – 302.- ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, 240 – 242 (διάνοιξη δρόμων και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, συντηρήσεις στις εκκλησίες).- ΑΔ 30 (1975), Χρονικά Β' 1, 124 – 125.- ΑΔ 31 (1976), Χρονικά Β' 1, 116 -118 (τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων, εργασίες συντήρησης και στερέωσης μνημείων του υστεροβυζαντινού οικισμού).- ΑΔ 36 (1981), Χρονικά Β' 1, 135 – 137, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.- ΑΔ 43 (1988), Χρονικά Β' 1, 116 – 119.

⁴¹¹ Σίνος (επιμ.) 2009, 27.

⁴¹² Σίνος (επιμ.) 2009, 8, 27 – 28.

εξυπηρέτησης του κοινού και η ενίσχυση της τουριστικής κίνησης, με κύριο όμως ζητούμενο την προστασία και διατήρηση της αυθεντικότητας του χώρου. Συνεκδοχικά θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στο διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά και η πρώτη συστηματική έρευνα στον Μυστρά και μάλιστα στο φράγκικο φρούριο, που θα περιγράψουμε ακολούθως⁴¹³.

Το έργο «Αναστήλωση Μνημείων Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά» ξεκίνησε από το 1984 και ολοκληρώθηκε το 2015. Στο πλαίσιο των εργασιών στο κάστρο⁴¹⁴, που διήρκησαν πάνω από δέκα χρόνια (1989 – 2000), διενεργήθηκαν επεμβάσεις, όπως αποψιλώσεις και καθαρισμοί σε όλη την έκταση που περικλείεται από τους περιβόλους, εντοπίζοντας έτσι κτίσματα που δεν ήταν ορατά, και εκτεταμένοι καθαρισμοί των όψεων και κατά μήκος των τειχών, που συνέβαλαν σημαντικά στην αποσαφήνιση των περιγραμμάτων, κατόπιν της χρήσης και των λειτουργιών κάποιων κτισμάτων και, κατ' επέκταση, στη δυνατότητα, όπου ήταν επιτρεπτό, προσδιορισμού της χρονολόγησής τους. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν σωστικές επεμβάσεις μεγάλης έκτασης, που αφορούσαν σε εργασίες στερέωσης, αρμολογημάτων, συμπλήρωσης και μερικής ανάκτησης, κατά περίπτωση, και της τοιχοποιίας τόσο των κτισμάτων όσο και των τειχών του κάστρου.

Το 1999 – 2000, μετά από την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης, έγινε κατασκευή εγκαταστάσεων ηλεκτροδότησης, υδροδότησης και αποχέτευσης, ενώ για την καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των επισκεπτών ακολούθησε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του κάστρου και της πρόσβασης σε αυτό. Συγκεκριμένα, συμπληρώθηκε, στερεώθηκε και ανακατασκευάστηκε, όπου ήταν κατεστραμμένο, το παλαιό λιθόστρωτο μονοπάτι (καλντερίμι), που οδηγεί από τον χώρο στάθμευσης των οχημάτων στην Άνω Πύλη του Μυστρά και ακολούθως στο κάστρο, ενώ για την περαιτέρω προστασία του προστέθηκαν στηθαία ή διαμορφώθηκαν αναλημματικά τοιχία⁴¹⁵. Επίσης τοποθετήθηκαν σημάνσεις στο κάστρο καθώς και ενημερωτικές πινακίδες, με την απαραίτητη πάντοτε πληροφόρηση αναφορικά με την ιστορία και χρήση του χώρου και των επιμέρους κτισμάτων, που αντλείται κυρίως από τις αρχαικές και περιηγητικές πηγές των προηγούμενων αιώνων, ενώ, για την ορθότερη κατανόηση της λειτουργίας των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου εν γένει, εκδόθηκε τετράγλωσσο ενημερωτικό φυλλάδιο⁴¹⁶. Τέλος, τοποθετήθηκαν κάδοι απορριμμάτων, ανακαινίστηκε το φυλάκιο – κέντρο ενημέρωσης – εκδοτήριο της Άνω Πύλης, διαμορφώθηκαν προθήκες για την τοποθέτηση των προς πώληση ειδών (αρχαιολογικοί οδηγοί, χάρτες, επιστημονικά δοκίμια, κ.ά) και τοποθετήθηκε αναψυκτήριο (αυτόματος πωλητής)⁴¹⁷.

Τα τελευταία χρόνια, στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά προωθείται και οργανώνεται από τους αρμόδιους φορείς ένα πλούσιο πρόγραμμα πολιτιστικών εκδηλώσεων και εκπαιδευτικών δράσεων, που έχουν ως στόχο την ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του κοινού αναφορικά με την ιστορία και τις αξίες του μεσαιωνικού οικιστικού συνόλου, αλλά και την ψυχαγωγία του. Ειδικότερα, κάτω από αυτό το πρίσμα, διοργανώνονται συναυλίες, κατά τους θερινούς μήνες, εκπαιδευτικές ξεναγήσεις και μορφωτικά προγράμματα, καθώς και περιοδικές εκθέσεις που φιλοξενούνται συνήθως στη μουσειακή εγκατάσταση που υπάρχει σε παρακείμενο κτίσμα, πλησίον της Μητρόπολης. Ενδεικτικά, αναφέρουμε εδώ την περιοδική έκθεση που διοργανώθηκε το 2013 από την τέως 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν ΕΦΑΛΑΚ) και

⁴¹³ Για προγενέστερες επεμβάσεις στο φραγκικό κάστρο βλ. *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά Β'1, 122.

⁴¹⁴ *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β'1, 153.- *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 151.- *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά Β' 1, 187.- *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά Β' 1, 197.- Σίνος (επιμ.) 2009, 85 – 87.

⁴¹⁵ *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 241. Σίνος (επιμ.) 2009, 87.

⁴¹⁶ *ΑΔ* 60 (2005), Χρονικά Β' 1, 277.

⁴¹⁷ *ΑΔ* 60 (2005), Χρονικά Β' 1, 276.

φέρει τον τίτλο «Ο Μυστράς μέσα από την έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή Ανοικοδομήσεως Μιλτιάδη Μυλωνά, του έτους 1949. Γύρω από την οργάνωση του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά». Επρόκειτο για μία έκθεση που είχε ως στόχο να αναδείξει πτυχές της ιστορίας της Καστροπολιτείας στις αρχές της δεκαετίας του 1950⁴¹⁸.

3.5. Το Κάστρο στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης

Το Κάστρο στο Τηγάνι αποτελεί σήμερα έναν αρχαιολογικό χώρο που προστατεύεται νομικά από το 1970⁴¹⁹. Ωστόσο, πέραν από τις μικρής κλίμακας ανασκαφικές διερευνήσεις, δεν έχει πραγματοποιηθεί κάποιου άλλου είδους επέμβαση στον χώρο. Ως αποτέλεσμα, όσον αφορά στην κατάσταση διατήρησής του, είναι αρκετά επιβαρυνμένη, διότι πολλά τμήματα της οχύρωσης που αποτελεί το χαρακτηριστικό αναγνωριστικό στοιχείο της θέσης, έχουν υποστεί σημαντικές φθορές ή έχουν καταρρεύσει⁴²⁰. Ως προς τα κτίσματα, κάποια διατηρούνται στο ύψος της θεμελίωσης, ενώ κάποια άλλα δεν είναι ευδιάκριτα. Καταληκτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εικόνα που προσφέρει ο οχυρωμένος οικισμός στον περιστασιακό επισκέπτη δεν είναι ιδιαίτερα κατατοπιστική. Επιπλέον ο χώρος, εξαιτίας του δυσπρόσιτου και ανώμαλου του εδάφους, είναι σχετικά δύσκολα προσβάσιμος.

3.6. Το Κάστρο της Κελεφάς στη Μέσα Μάνη

Το Κάστρο της Κελεφάς αποτελεί επίσης ένα κηρυγμένο μνημείο ήδη από το 1922 (κηρυγμένο ως προέχον μνημείο)⁴²¹, ενώ αργότερα θεσμοθετήθηκαν από το κράτος ζώνες προστασίας. Η κατάσταση διατήρησής του είναι καλή, γεγονός που οφείλεται σε παρελθούσες εργασίες συντήρησης⁴²². Παρά ταύτα, ο χώρος δεν έχει τύχει περαιτέρω προστασίας και ανάδειξης.

3.7. Το Κάστρο του Πόρτο Κάγιο

Το Κάστρο στο Πόρτο Κάγιο ή κάστρο του Αχιλλείου προστατεύεται θεσμικά από το 1982 και είναι κηρυγμένο ως αρχαίο μνημείο (ΥΑ ΥΠΠΕ/Β1/Φ30/2524/560/5-5-1982, ΦΕΚ 320/Β/2-6-1982)⁴²³. Αντιστοίχως προστατεύεται και ο παραδοσιακός οικισμός που εκτείνεται εντός του. Σήμερα το κάστρο σώζει μόνο το τείχος, το οποίο διατηρείται σε μέτρια κατάσταση.

⁴¹⁸ Σπηλιοπούλου 2017, 237, υποσημ. 22.

⁴¹⁹ Υ.Α. 29568/67/8.4.1970 ΦΕΚ 267/Β/16.4.1970. Για το θέμα βλ. «Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας», ανακτήθηκε από: <<http://listedmonuments.culture.gr/monument.php?code=11788>> [Ημερομηνία πρόσβασης 28/10/2018].

⁴²⁰ «Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

⁴²¹ ΒΔ25-2-1922,ΦΕΚ28/Α/26-2-1922ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/20186/487/8-7-1988, ΦΕΚ 609/Β/24-8-1988

⁴²² «Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

⁴²³ «Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας», ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=10870> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

3.8. Το Κάστρο της Άνω Πούλας (Κάβο Γκρόσο)

Για το μνημείο εκκρεμούν ακόμη θεσμικά μέτρα προστασίας, ενώ η κατάσταση διατήρησής του κυμαίνεται από μέτρια έως κακή. Τα περισσότερα κατάλοιπα σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση, ενώ η πρόσβαση καθίσταται δύσκολη.

3.9. Το Κάστρο του Χελμού

Ο λόφος του Χελμού, μολονότι μια απομονωμένη περιοχή που βρίσκεται στα όρια των νομών Λακωνίας και Αρκαδίας, αποτέλεσε το επίκεντρο του ενδιαφέροντος διαφόρων μελετητών, ερευνητών και αρμόδιων υπηρεσιών⁴²⁴. Ένας από τους πρώτους ερευνητές που ασχολήθηκε εν γένει με τις οχυρώσεις του λόφου ήταν ο Άγγλος William Loring, ο οποίος κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του (1895), προχώρησε στην τοπογραφική αποτύπωση των οχυρώσεων. Στη συνέχεια ακολούθησε ο Γάλλος αρχαιολόγος Bon (1969), ο οποίος, ενδιαφερόμενος για την καταγραφή των μεσαιωνικών καταλοίπων στην Πελοπόννησο, ασχολήθηκε επισταμένως με τη μελέτη και σχεδίαση των μεσαιωνικών οχυρώσεων του Χελμού⁴²⁵, ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα το επιστημονικό του ενδιαφέρον εκδήλωσε επίσης ο ιστορικός και αρχαιολόγος Παναγιώτης Βελισσαρίου⁴²⁶. Το διάστημα αυτό (1987) διενεργήθηκαν και οι πρώτοι καθαρισμοί του χώρου, οι οποίοι επαναλήφθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα από τις αρμόδιες αρχαιολογικές υπηρεσίες (Ε΄ ΕΠΚΑ, ΛΘ΄ ΕΠΚΑ), προσφέροντας νέα στοιχεία για την τοπογραφία του χώρου⁴²⁷.

Η σημερινή κατάσταση διατήρησης του Κάστρου του Χελμού είναι σχετικά καλή. Σώζει ένα σημαντικό τμήμα της οχύρωσης (ελληνιστική, φράγκικη), η οποία είναι ορατή σε ολόκληρη την έκτασή της λόγω των διαδοχικών καθαρισμών που διενεργήθηκαν κυρίως κατά τα τελευταία έτη. Ωστόσο, όσον αφορά το επίπεδο ανάδειξης του χώρου, έχουν να γίνουν πολλά ακόμη, προκειμένου να καταστεί ένας επισκέψιμος αρχαιολογικό χώρο. Παρότι δε η αρχαιολογική υπηρεσία Αρκαδίας σε συνεργασία με τον τότε Δήμο Φαλαισίας είχαν μεθοδεύσει κατά τα έτη 2008 – 2009 την εκπόνηση μελετών για τη συνολική ανάδειξη των οχυρώσεων, καθώς και την διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, εντούτοις οι εργασίες περιορίστηκαν σε μία μικρή έκταση, που περιελάμβανε την ανάδειξη του τείχους του κεντρικού, ελληνιστικού οχυρού, τη χάραξη διαδρομών και την τοποθέτηση επεξηγηματικών πινακίδων και πινακίδων σήμανσης⁴²⁸. Όσον αφορά τέλος την πρόσβαση προς το κάστρο, αυτή πραγματοποιείται μέσω χωμάτινου δρόμου.

⁴²⁴ ΑΔ 63 (2008), Β΄1 382 – 383.- ΑΔ 64 (2009), Β΄1 341.- Σουχλέρης 2012, 110 – 112.

⁴²⁵ Bon 1969, τόμ. 1, 517 – 518: τόμ. 2, πίν. 161 – 163.

⁴²⁶ Σουχλέρης 2012, 110.

⁴²⁷ Στο πλαίσιο των καθαρισμών πραγματοποιήθηκε επίσης τοπογραφική αποτύπωση των οχυρώσεων, βλ. ΑΔ 63 (2008), Β΄1 382 – 383.- ΑΔ 64 (2009), Β΄1 341.

⁴²⁸ ΑΔ 64 (2009), Β΄1 341.- Σουχλέρης 2012, 111 - 112.

Κεφάλαιο 4. Προτάσεις περαιτέρω προβολής και διαχείρισης των φράγκικων κάστρων της Λακωνίας

4.1. Εισαγωγή

Στα προηγούμενα κεφάλαια προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε την ιστορία και την εικόνα της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας μέσω των διαθέσιμων ιστορικών πηγών και των υλικών της καταλοίπων, των κάστρων. Μολονότι οι πληροφορίες είναι φειδωλές και τα αρχαιολογικά τεκμήρια δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί, εντούτοις η συνολική θεώρηση της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου επιτρέπει τη σκιαγράφηση όψεων της νέας κατάστασης που επικρατεί στον χώρο. Από την άλλη πλευρά, προσπαθήσαμε να αποκτήσουμε μία συνολική εικόνα αναφορικά με την προστασία των ίδιων των μνημείων, διαπιστώνοντας ότι απομένουν πολλά ακόμα να γίνουν προς αυτή την κατεύθυνση, τόσο σε επίπεδο νομικής προστασίας όσο και σε επίπεδο έρευνας. Βέβαια, είναι αλήθεια ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ένα έντονο ενδιαφέρον εκ μέρους των ερευνητών του ελλαδικού χώρου για τη μελέτη και ανάδειξη του δυτικού μεσαιωνικού παρελθόντος και των μνημείων του, που μέχρι πρόσφατα ήταν στραμμένο πρωτίστως στα αρχαία και στα βυζαντινά μνημεία. Αυτό εκδηλώνεται στην πράξη με τα μεγάλα έργα αποκατάστασης που έχουν πραγματοποιηθεί σε ορισμένα από τα δυτικά μεσαιωνικά μνημεία στη Λακωνία. Στο κεφάλαιο αυτό θα επικεντρωθούμε στην προσπάθεια αναζήτησης τρόπων που θα συντελέσουν στην προβολή αυτού του λιγότερου γνωστού τμήματος της ιστορίας της Λακωνίας αλλά και στην ευρύτερη γνωριμία του με τους ντόπιους και τους επισκέπτες, έχοντας ως κύρια συνισταμένη την περαιτέρω προστασία και διαχείριση των κάστρων.

4.2. Η αξιοποίηση του μνημειακού αποθέματος της φραγκικής Λακωνίας μέσω του πολιτιστικού τουρισμού

Αποσκοπώντας στην αναζήτηση τρόπων προβολής και προώθησης της γνώσης στο ευρύτερο κοινό της εν λόγω ιστορικής περιόδου της Λακωνίας, αλλά και στην αξιοποίηση των τοπικών υλικών της καταλοίπων, θα εξετάσουμε εδώ πρακτικές και στρατηγικές που μπορούν να εξασφαλίσουν την επιτυχία της προταθείσας επιδίωξης. Με αφετηρία λοιπόν τη σκέψη αυτή, θα επικεντρωθούμε στην ανάλυση των δυνατοτήτων του πολιτιστικού ή πολιτισμικού τουρισμού, ο οποίος αποτελεί σήμερα ένα πολυδιάστατο φαινόμενο με ιδιαίτερη δυναμική και απήχηση σε διεθνές επίπεδο.

Ο όρος πολιτιστικός τουρισμός απαντά μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, συγκεκριμένα από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και εξής, παρότι εκδηλώσεις αυτού του είδους «τουρισμού» συναντάμε ήδη στην αρχαιότητα, όπως για παράδειγμα στα χρόνια των Ρωμαίων, όπου ευγενείς μετακινούνταν κατά διαστήματα στην επικράτεια του αρχαίου κόσμου, προκειμένου να γνωρίσουν τους εκάστοτε πολιτισμούς, αλλά και αργότερα, από τους πρώιμους μεσαιωνικούς χρόνους και εξής, όταν χιλιάδες προσκυνητές ταξίδευαν στους Αγίους Τόπους, ή αργότερα, στους νεότερους χρόνους, όταν αριστοκράτες, ενδιαφερόμενοι για την αναβίωση της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, επισκέπτονταν αρχικά τη Ρώμη και στη συνέχεια και τον ελλαδικό χώρο. Τα αίτια ωστόσο που οδήγησαν στην «αναβίωση», ανάπτυξη και διάδοση του πολιτιστικού τουρισμού στη σύγχρονη εποχή θα πρέπει να αναζητηθούν στις σημαντικές αλλαγές που συντελέστηκαν από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και εξής στον τρόπο ζωής του

σύγχρονου ανθρώπου, καθώς και στις κοινωνικο-οικονομικές δομές εν γένει. Μάλιστα, οι μεταβολές αυτές μπορούν να συνοψιστούν στη βελτίωση του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου των ανθρώπων, αλλά και στη δυνατότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους σε ταξίδια, που σε συνδυασμό με τα τεχνολογικά επιτεύγματα στον χώρο των διεθνών συγκοινωνιακών μεταφορών, επέφεραν αφενός τη γιγάντωση του μαζικού τουρισμού και αφετέρου την ολοένα αυξανόμενη επιθυμία εκ μέρους των δυνητικών επισκεπτών για προσωπική καλλιέργεια αλλά και προς αναζήτηση τόπων-προορισμών με πολιτιστικό και φυσικό πλούτο. Κατά συνέπεια, οι νέες αυτές εξελίξεις επέβαλαν επιτακτικά την ανάγκη επαναπροσδιορισμού του τουριστικού προϊόντος και, κατ' επέκταση του περιεχομένου του τουριστικού κλάδου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τον προσανατολισμό σε πιο ποιοτικές και ήπιες μορφές τουρισμού, όπως ο πολιτιστικός τουρισμός, που θα ήταν συμβατές με την προστασία της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, ενώ ταυτόχρονα θα έδιναν διέξοδο στο πρόβλημα της μαζικής τουριστικής ανάπτυξης, η οποία συν τω χρόνω λάμβανε ανησυχητικές διαστάσεις⁴²⁹. Απέναντι στο ζήτημα αυτό, αποφασιστικής σημασίας ρόλο έπαιξε η Χάρτα του Πολιτιστικού Τουρισμού (1976, Βρυξέλλες), προϊόν εμπειρογνομώνων και ειδικών οργανισμών - κυβερνητικών και μη - , που καθόρισε το πλαίσιο και έθεσε τις βάσεις για τη σωστή ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού⁴³⁰. Μάλιστα, αρκετές δεκαετίες αργότερα, συγκεκριμένα το 1999, η Χάρτα θα υιοθετηθεί από τον διεθνή φορέα ICOMOS (Διεθνές Συμβούλιο για την Προστασία Μνημείων και Τόπων), μολονότι αναθεωρημένη, ώστε να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες για την επίτευξη μίας αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, η οποία θα σέβεται και θα προστατεύει την ακεραιότητα και αυθεντικότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει⁴³¹.

Είναι αλήθεια ότι τις τελευταίες δεκαετίες έχουν γίνει πολλές προσπάθειες εκ μέρους των επιστημόνων και των διεθνών οργανισμών να προσδώσουν στον πολιτιστικό τουρισμό έναν ορισμό που να διατυπώνει με σαφήνεια και με λεπτομερή τρόπο το περιεχόμενό του. Βέβαια το εγχείρημα αυτό έχει αποδειχτεί δύσκολο στην πράξη, γεγονός που καταφαίνεται μέχρι στιγμής από την ύπαρξη πολλών θεωρήσεων. Μάλιστα, η δυσκολία αυτή έχει αποδοθεί από τους ειδικούς στις ποικίλες και διαφορετικές δυνατότητες που προσφέρει το συγκεκριμένο είδος τουρισμού, καθώς αξιοποιεί ένα ευρύ φάσμα υλικών ή άυλων πολιτιστικών και φυσικών αγαθών, αλλά και στις πολυδιάστατες επιδράσεις που μπορεί να επιφέρει στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα⁴³². Μόλα ταύτα, ένας από τους πλέον ευρέως γνωστούς ορισμούς, που έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα, αποδίδεται στον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (WTO 1985), ο οποίος, ορμώμενος από το στοιχείο εκείνο που παρακινεί τους τουρίστες να ταξιδέψουν σε μία χώρα, δηλαδή την επιθυμία για γνωριμία και επαφή με έναν άλλο πολιτισμό και την πολιτιστική του παρακαταθήκη, προσπάθησε να προσεγγίσει σφαιρικά

⁴²⁹ βλ. Μπούρας 1974, 46.- Κοκκώσης - Τσάρτας - Γκρίμπα 2011, 29- 30.- Κόνσολα 2013, 5.- Αυγερινού-Κολώνια 2017, 165 – 166.- Παπαδοπούλου 2018, 136. – Μητούλα – Καλδής 2018, 16 – 17, 108 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴³⁰ Αυγερινού-Κολώνια 2017, 165 – 166.- Παπαδοπούλου 2018, 135 – 136.

⁴³¹ Η Χάρτα αυτή αναθεωρήθηκε τον Οκτώβριο του 1999 από τον διεθνή φορέα ICOMOS (Διεθνές Συμβούλιο για την Προστασία Μνημείων και Τόπων), προκειμένου να περιστείλει τις αρνητικές επιπτώσεις (φθορές, εμπόρευματοποίηση, υποβάθμιση ή αλλοίωση της αυθεντικότητας κ.ά.) του πολιτιστικού τουρισμού στα μνημεία και στους πολιτιστικούς πόρους εν γένει, στο πλαίσιο μιας αειφόρου αντίληψης: βλ. Αυγερινού-Κολώνια 2017, 165 – 166.- Παπαδοπούλου 2018, 135 – 136. Για τις αρχές της Χάρτας Πολιτιστικού Τουρισμού του ICOMOS (International Cultural Tourism Charter) βλ. την ιστοσελίδα του ICOMOS <https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/2019].

⁴³² Χαζάπη – Σδράλη 2006, 541, ανακτήθηκε από: <<http://www.agro.auth.gr/etagro/ENOTHTA5>> [Ημερομηνία πρόσβασης 15/6/2019].- Γκαντούνα 2013, 24.- Μητούλα – Καλδής 2018, 108.

το περιεχόμενο του πολιτιστικού τουρισμού. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν, με την έννοια «πολιτιστικός τουρισμός» νοείται μία μορφή του τουριστικού κλάδου, η οποία απευθύνεται σε ανθρώπους που «μετακινούνται για πολιτιστικούς σκοπούς» και που καλύπτει ένα σύνολο συναφών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της ανάπτυξής της, όπως επισκέψεις σε μνημεία, από αρχαία έως νεότερα, αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία, σε χώρους του σύγχρονου πολιτισμού, λ.χ. γκαλερί, κινηματογράφος, θέατρο, μελέτη της φύσης, αλλά και συμμετοχή του επισκέπτη σε γιορτές, εκδηλώσεις διαφόρου τύπου και δράσεις, όπως για παράδειγμα δραστηριότητες εκπαιδευτικού τύπου, καλλιτεχνικά ή θρησκευτικά δρώμενα, φεστιβάλ και συναυλίες, καθώς και σε κάθε τι που συσχετίζεται με τη λαϊκή παράδοση και τη ζώσα πολιτιστική κληρονομιά εν γένει⁴³³. Πρόκειται δηλαδή για ένα είδος τουρισμού, που περιλαμβάνει με την ευρεία έννοια επισκέψεις σε όλους εκείνους τους πολιτιστικούς και φυσικούς πόρους, που στο σύνολό τους διαμορφώνουν τον χαρακτήρα και την ταυτότητα ενός τόπου, ενώ απευθύνεται κυρίως σε κοινό που είναι πιο ευεπίφορο σε πρόσληψη νέας γνώσης και εμπειρίας και σε αναζήτηση του διαφορετικού⁴³⁴.

Άλλες, πάλι, θεωρήσεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς, λειτουργούν συμπληρωματικά στον παραπάνω ορισμό ή αναδεικνύουν μίαν άλλη διάσταση του πολιτιστικού τουρισμού. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο προσδιορισμού του περιεχομένου του πολιτιστικού πολιτισμού, η Ντόρα Κόνσολα επισημαίνει εμφαντικά τον ρόλο του ως μέσου για την προστασία και προβολή των πολιτιστικών πόρων, υλικών και άυλων, μίας περιοχής – προορισμού, εφόσον αποτελούν τα καθ' αυτό πεδία εκδήλωσης του ενδιαφέροντος του τουρίστα, μέσα από τα οποία μπορεί να ικανοποιήσει τη βασική επιθυμία του για απόκτηση γνώσης, εμπειρίας και κατανόησης σε θέματα που αφορούν την ταυτότητα και τον τρόπο ζωής ενός τόπου⁴³⁵. Στο πλαίσιο μάλιστα αυτό, διαμορφώνονται διάφοροι τρόποι και μέσα, ώστε να συνεισφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση, όπως διοργάνωση σεμιναρίων, εκπαιδευτικών δράσεων, καλλιτεχνικών εκδηλώσεων κ.ά. Από την άλλη πλευρά ο πολιτιστικός τουρισμός προάγει το πολιτιστικό επίπεδο του ντόπιου στοιχείου, την τόνωση της ιδιαιτερότητας της περιοχής και της αυτοσυνειδησίας των κατοίκων. Οι τελευταίοι, μέσα από την αλληλεπίδρασή τους με τους τουρίστες και την πολιτιστική διαχείριση της ντόπιας κληρονομιάς, αποκτούν τα κατάλληλα ερείσματα, ώστε να κινητοποιηθούν για τη διασφάλιση του πολιτιστικού τους κεφαλαίου, αλλά και για την εξασφάλιση της εξέλιξης της παράδοσής τους⁴³⁶. Επιπλέον, όπως διατείνεται η Σοφία Αυγερινού-Κολώνια, ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να λειτουργήσει θετικά στην εξέλιξη μίας περιοχής, εφόσον μέσω αυτού επιτυγχάνεται η αναχαίτιση των αρνητικών, ακόμη και καταστροφικών επιδράσεων, της μαζικής τουριστικής δραστηριότητας στο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, και κατ' επέκταση στη διαφύλαξη της ακεραιότητάς του⁴³⁷. Μάλιστα, ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση του περιβάλλοντος σε αστικά και περιφερειακά κέντρα, με τη δημιουργία ή αναβάθμιση νέων υποδομών, την επανάχρηση

⁴³³ Κόνσολα 2013, 2, ανακτήθηκε από: <http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/51_konsola_ersagr13.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].- Μητούλα – Καλδής 2018, 108.

⁴³⁴ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130.- Πούλιος - Τουλούπα 2015, 103 – 105.- Αυγερινού 2017, 167 - 168.- Μητούλα – Καλδής 2018, 17. Ως προς την τυπολογία του κοινού του πολιτιστικού τουρισμού, έχουν διακριθεί κάποιες επιμέρους κατηγορίες που αφορούν το μέγεθος των πολιτιστικών κινήτρων και της αναζητούμενης εμπειρίας του κάθε επισκέπτη, παραμέτρους που τους κατατάσσουν σε τουρίστες ειδικών ενδιαφερόντων και σε πολιτιστικούς τουρίστες εν γένει, βλ. Μακρηγιώργου 2016, 46.- Μητούλα – Καλδής 2018, 111.

⁴³⁵ Χαζάπη – Σδράλη 2006, 542.- Γκαντούνα 2013, 24.

⁴³⁶ Χαζάπη – Σδράλη 2006, 542.

⁴³⁷ Αυγερινού-Κολώνια 1995, 105.

παλαιών χώρων, τις παρεμβάσεις σε μνημεία και χώρους πολιτισμού κ.ά.⁴³⁸. Τέλος, κάποιες άλλες προσεγγίσεις επικεντρώνουν την προσοχή τους καθαρά στην οικονομική διάσταση του πολιτιστικού τουρισμού, δηλαδή στα οφέλη που έχει τη δυνατότητα να αποφέρει στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής μέσα από την προσέλκυση επιφανών τουριστών ή ξένων επενδύσεων. Πράγματι, είναι κοινώς αποδεκτό ότι ο πολιτιστικός τουρισμός είναι σε θέση να ανοίξει τον δρόμο για ποικίλες ευκαιρίες σε πολλούς οικονομικούς τομείς μιας περιοχής, ιδίως σε αυτές με πλούσιο πολιτιστικό κεφάλαιο. Βέβαια, η οπτική αυτή ενέχει κινδύνους για την προστασία των πολιτιστικών πόρων, καθώς αγνοεί πολλές φορές οποιαδήποτε προσπάθεια για τη διατήρησή τους. Κατά αυτόν τον τρόπο, πολλές φορές οι πολιτιστικοί πόροι γίνονται έρμαιο αδυσώπητης εκμετάλλευσης και εμπορευματοποίησης, η οποία αλλοιώνει τον ιδιαίτερό τους χαρακτήρα⁴³⁹.

Από όσα ειπώθηκαν παραπάνω, φαίνεται ότι ο πολιτιστικός τουρισμός αφορά ένα ευρύτερο πλέγμα σχέσεων, εμπειριών, δραστηριοτήτων και τουριστικών υπηρεσιών, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και ο σύγχρονος πολιτισμός, τα δύο δηλαδή συνθετικά στοιχεία της πολιτιστικής ταυτότητας ενός τόπου. Σε αυτό το πλαίσιο, τα μνημεία, τα μουσεία, οι αρχαιολογικοί χώροι, οι χώροι δημιουργίας σύγχρονου πολιτισμού κ.ά., που προβάλλονται μέσω αυτού του είδους τουρισμού, γίνονται σταθεροί πόλοι έλξης για τουρίστες και ντόπιους, καθώς και χώροι εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας και ανακάλυψης. Παράλληλα, όμως, μετατρέπονται και σε βασικούς πυλώνες της τοπικής οικονομικής ανάπτυξης. Μάλιστα, μέσα από αυτό τον αναπτυξιακό κύκλο, οι πόροι τυγχάνουν ιδιαίτερης προστασίας, με στόχο αφενός τη διατήρησή τους και αφετέρου την εξασφάλιση οικονομικών και άλλων ωφελειών για την περιοχή. Αυτή όμως η εικόνα δεν έχει μόνο τη θετική της διάσταση. Έχει διαπιστωθεί μέσα από πολλά παραδείγματα ότι πολλές φορές δίνεται προτεραιότητα στην οικονομική διάσταση του πολιτιστικού τουρισμού, η οποία μπορεί να έχει ιδιαίτερα βλαπτικές συνέπειες για τα ίδια τα μνημεία. Παραδείγματος χάριν, πολλοί αρχαιολογικοί χώροι δεν μπορούν να υποδεχτούν τον υπέρμετρο αριθμό επισκεπτών, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια. Γύρω πάλι από τα ζητήματα προστασίας του πολιτισμικού πλούτου υπάρχουν συχνά αντιθετικές απόψεις μεταξύ των παραγόντων που δραστηριοποιούνται γύρω από τα μνημεία⁴⁴⁰.

4.2.1. Ο πολιτιστικός τουρισμός ως μοχλός βιώσιμης ανάπτυξης της ελληνικής περιφέρειας

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ότι ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της διεθνούς κοινότητας, ενώ ο ρόλος τους στη χάραξη τοπικών, περιφερειακών και εθνικών πολιτικών και στρατηγικών για την επίτευξη μίας βιώσιμης ανάπτυξης έχει ενισχυθεί ιδιαίτερα. Στο πλαίσιο αυτό, αποφασιστικής σημασίας ήταν η συμβολή του Διεθνούς Οργανισμού της Unesco, που πρώτος διαπίστωσε τις αναπτυξιακές διαστάσεις του πολιτιστικού κεφαλαίου μίας χώρας, ενώ καθοριστικά ήταν τα αποτελέσματα της Παγκόσμιας Διάσκεψης Κορυφής στο Γιοχάνεσμπουργκ (2002) και της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ (2011),

⁴³⁸ Χαζάπη – Σδράλη 2006, 542 – 543.- Κόνσολα 2013, 4 – 5.

⁴³⁹ Χαζάπη – Σδράλη 2006, 541.- Γκαντούνα 2013, 25.- Κόνσολα 2013, 5.

⁴⁴⁰ Κόνσολα 2013, 2 – 5.

που αναγνώρισαν τον πολιτισμό ως έναν από τους «πυλώνες» της αειφόρου ανάπτυξης⁴⁴¹. Ως εκ τούτου, ο πολιτισμός και η πολιτισμική κληρονομιά αποκτούν ανεκτίμητη αξία στην εκάστοτε περιοχή που τα έχει στη διάθεσή της, καθώς αποτελούν μεταξύ άλλων εχέγγυο για την πραγμάτωση μίας αειφόρου ανάπτυξης σε όλους τους τομείς⁴⁴².

Κάτω από τους όρους αυτούς, η σχέση του τουρισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς επανεξετάζεται και επαναπροσδιορίζεται, με κύριο πλέον ζητούμενο την εξισορρόπηση της τουριστικής οικονομικής ανάπτυξης με την προστασία της πολιτιστικής αυθεντικότητας και ποικιλομορφίας κάθε τόπου-προορισμού στη βάση μίας συνετής διαχείρισης των πόρων της για τη διατήρησή τους εις στο διηνεκές⁴⁴³. Στο πλαίσιο αυτό, προβάλλει πλέον πιο έντονα η ανάγκη ανάπτυξης εναλλακτικών ή ήπιων μορφών τουρισμού, που θα εναρμονίζονται με το σύγχρονο αίτημα για μία αειφόρο ανάπτυξη⁴⁴⁴. Στη νέα αυτή λοιπόν συνθήκη, ο πολιτιστικός τουρισμός αποκτά βαρύνουσα σημασία και διττό ρόλο. Από τη μία πλευρά λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας στην ανάπτυξη του φαινομένου του μαζικού τουρισμού και των συνεπαγομένων καταστροφικών συνεπειών του στις περιοχές που διαθέτουν φυσικό και πολιτιστικό πλούτο⁴⁴⁵, και από την άλλη πλευρά προτείνεται ως λύση στην εξισορρόπηση της δυναμικής που δημιουργείται μεταξύ του ευάλωτου περιβάλλοντος και της σύγχρονης τουριστικής βιομηχανίας⁴⁴⁶.

Αναλυτικότερα, στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης, ο πολιτιστικός τουρισμός αναδεικνύεται σε παράγοντα αποφασιστικής σημασίας, καθώς μπορεί να έχει θετικές επιδράσεις και αποτελέσματα σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής μίας περιοχής. Με δεδομένο ότι έχει ως σκοπό να προβάλλει και να αναδείξει τα συγκριτικά πολιτιστικά και φυσικά πλεονεκτήματα μίας περιοχής, μπορεί να λειτουργήσει καταρχάς ως εφελκυστήριον για την ουσιαστική προστασία και διατήρηση των ευάλωτων πόρων της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, ούτως ώστε να γίνει δυνατή η απόδοσή τους στις επερχόμενες γενεές⁴⁴⁷. Ειδικότερα, τούτο επιτυγχάνεται με τη συμβολή του στην ενημέρωση των επισκεπτών και των πολιτών σχετικά με τη σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και των αξιών από τις οποίες εμφορείται, καθώς επίσης και με την προσφορά του στην πολιτιστική καλλιέργεια των κατοίκων⁴⁴⁸. Στην πράξη πάλι εκφράζεται τόσο με την ενεργό συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στα πολιτιστικά πράγματα, η οποία θεωρείται επιβεβλημένη για να υπάρχει ένα άρτιο αποτέλεσμα, όσο και με την ανάληψη πρωτοβουλιών και μέτρων, είτε από την πλευρά του κράτους είτε από τους αρμόδιους φορείς, για την περαιτέρω προστασία και αξιοποίηση των μνημείων και των χώρων πολιτισμού, δηλαδή τα σημεία ενδιαφέροντος του πολιτιστικού επισκέπτη⁴⁴⁹. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι στους τρόπους αξιοποίησης του πολιτιστικού αποθέματος μπορούν να συμπεριληφθούν η προστασία, συντήρηση, αποκατάσταση και

⁴⁴¹ Αυγερινού-Κολώνια 2017, 165. Για την αναγνώριση της σημασίας του πολιτισμού και των αξιών του στην επίτευξη της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης με όρους αειφορίας βλ. ενδεικτικά Κουρή 2010, 324, 327 – 329. Για τον ορισμό και τους «πυλώνες» της αειφόρου ανάπτυξης βλ. Πούλιος 2015, 16 – 17.

⁴⁴² Μητούλα – Καλδής 2018, 16.

⁴⁴³ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 131.- Κουρή 2010, 324.- Αυγερινού-Κολώνια 2017, 166.

⁴⁴⁴ Μακρηγιώργου 2016, 58.

⁴⁴⁵ Μακρηγιώργου 2016, 57 – 56.- Αυγερινού-Κολώνια 2017, 165.

⁴⁴⁶ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 131.

⁴⁴⁷ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130 – 131.

⁴⁴⁸ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130 – 131.- Αυγερινού-Κολώνια 2017, 166.

⁴⁴⁹ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130 - 131.- Κουρή 2010, 328.- Αυγερινού-Κολώνια 2017, 166, 171.

ανάδειξη των αρχαιολογικών και ιστορικών καταλοίπων, η αναβίωση χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς και η διοργάνωση πολιτιστικών δράσεων και εκδηλώσεων⁴⁵⁰.

Παράλληλα με την προστασία και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, ο αειφόρος πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, ευνοώντας ουσιαστικά την ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο και σε περιοχές λιγότερο ανεπτυγμένες⁴⁵¹. Γενικότερα, η προβολή της φυσιογνωμίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ξεχωριστής ταυτότητας ενός τόπου, που έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη μίας περιοχής ως ελκυστικού τουριστικού προορισμού, μπορεί να συμβάλει στην οικονομική αναζωογόνησή του. Τούτο επιτυγχάνεται κυρίως μέσα από ανάπτυξη ενός τουρισμού ετήσιας διάρκειας, την προσέλκυση επισκεπτών με κάποια οικονομική επιφάνεια και τη συνεχή εισαγωγή οικονομικών πόρων⁴⁵². Από την άλλη πλευρά, αυτά τα οικονομικά οφέλη μπορούν με τη σειρά τους να προσφέρουν τα εχέγγυα για την εξασφάλιση της οικονομικής ενίσχυσης της προστασίας των ίδιων των μνημείων, ενώ ταυτόχρονα δύναται να διαμορφώσουν τις συνθήκες εκείνες για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και πολιτιστικών ή τουριστικών επιχειρήσεων, όπως για παράδειγμα βιοτεχνίες αναμνηστικών ή άλλων τουριστικών ειδών, ή ακόμη και την αναβίωση παλαιότερων επαγγελμάτων⁴⁵³. Σε κοινωνική διάσταση πάλι, ο αειφόρος πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να συνεισφέρει στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής της τοπικής κοινωνίας και του χώρου, καθώς και στην κοινωνική συνοχή⁴⁵⁴. Βέβαια για να καταστεί εφικτή οποιαδήποτε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση, επιβάλλεται η συνεργασία και σύμπραξη όλων των φορέων. Σε αντίθετη περίπτωση, τα αποτελέσματα δεν θα είναι θετικά, ενώ μπορούν να αποβούν και μοιραία για την τύχη και βιωσιμότητα των πολιτιστικών πόρων (εμπορευματοποίηση, καταστροφές μνημείων, αλλοίωση της αυθεντικότητάς τους κ.α.)⁴⁵⁵.

Σήμερα ο πολιτιστικός τουρισμός κερδίζει συνεχώς το προβάδισμα έναντι των άλλων μορφών του τουριστικού κλάδου, εξαιτίας των πολλαπλών ωφελειών και ευκαιριών που μπορεί να αποδώσει σε μία σύγχρονη τοπική ή περιφερειακή κοινωνία⁴⁵⁶. Μάλιστα, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ότι πολλές χώρες και ιδίως αυτές που αποτελούν τουριστικούς προορισμούς αυξημένης ζήτησης θέτουν ως προτεραιότητα στην χάραξη της πολιτιστικής τους πολιτικής την ανάδειξη νέων περιοχών με διαφορετική πολιτιστική ταυτότητα και την ένταξή τους στο πλέγμα των δραστηριοτήτων του πολιτιστικού πολιτισμού⁴⁵⁷. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και η Ελλάδα, η οποία θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ήταν για πολλές δεκαετίες - έως και σήμερα σχεδόν - στραμμένη στο μαζικό πρότυπο τουρισμού «ήλιος και θάλασσα»⁴⁵⁸, μολονότι διαθέτει ένα μοναδικό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι άλλων περιοχών, εξαιτίας της πλούσιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς της⁴⁵⁹. Κατόπιν τούτου, όλες οι χώρες έχουν προβεί σε νέους σχεδιασμούς προγραμμάτων και δράσεων, με στόχο τη διαμόρφωση και ανάδειξη των

⁴⁵⁰ Κουρή 2010, 325, 327 – 328.- Κόνσολα 2013, 2, 5.

⁴⁵¹ Η ενίσχυση της τοπικής περιφερειακής ανάπτυξης υπογορεύτηκε πρωτίστως από την ανάγκη προστασίας και διατήρησης εις το διηνεκές των πολιτιστικών αγαθών, την αποσυμφόρηση της επιβάρυνσης στους δημοφιλείς προορισμούς, καθώς και από την αντίληψη μίας δικαιότερης κατανομής των ωφελειών του πολιτιστικού τουρισμού: βλ. Κουρή 2010, 328.- Κόνσολα 2013, 4-5. Πούλιος 2015, 103 – 105.

⁴⁵² Κόνσολα 2013, 2 - 3. - Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 578.- Μητούλα – Καλδής 2018, 16, 108.

⁴⁵³ Κουρή 2010, 328.- Πούλιος – Τουλούπα 2015, 103 – 111.- Μήτουλα 2018, 109.

⁴⁵⁴ Κουρή 2010, 327 - 328.- Μητούλα – Καλδής 2018, 109.

⁴⁵⁵ Πούλιος – Τουλούπα 2015, 103 – 111.- Μήτουλα 2018, 109.

⁴⁵⁶ Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 578.- Μητούλα – Καλδής 2018, 16. Για τα πλεονεκτήματα που προσφέρει ο πολιτιστικός τουρισμός συγκεντρωτικά, βλ. Κόνσολα. 2013, 3.

⁴⁵⁷ Κόνσολα 2013, 2.

⁴⁵⁸ Πούλιος – Τουλούπα 2015, 106 – 107.- Μακρηγιώργου 2016, 57.- Παπαδοπούλου 2018, 135.

⁴⁵⁹ Πούλιος – Τουλούπα 2015, 106 – 108.

κέντρων και των περιφερειών σε πόλους έλξης νέων επισκεπτών, με κύριο πάντα γνώμονα την αξιοποίηση του πολιτιστικού πλούτου, που αποτελεί την ταυτότητα του τόπου⁴⁶⁰.

Συμπληρώνοντας τα όσα έχουν ειπωθεί έως τώρα, η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού συνδέεται στενά με την πολιτιστική κληρονομιά, με την τελευταία να ανάγεται σε υπέρτατη αξία για τις περιοχές που τη διαθέτουν, δεδομένου του έντονα αναπτυσσόμενου ανταγωνιστικού κλίματος που επικρατεί στη διεθνή τουριστική αγορά και του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος⁴⁶¹. Στο πλαίσιο λοιπόν της αξιοποίησής της έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια πολλά εργαλεία και μέσα διαχείρισής της, εκτός από αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω (π.χ. συντήρηση, αποκατάσταση, ανάδειξη κ.ά.), συμβάλλοντας έτσι στην περαιτέρω προστασία, προώθηση, καθώς και τη διάδοσή της⁴⁶². Μεταξύ αυτών, σημειώνονται οι νέες τεχνολογίες, οι οποίες έχουν γίνει ιδιαίτερα προσφιλείς στους χώρους του τουρισμού και του πολιτισμού, ενώ αποτελεί πλέον κοινή πρακτική η χρήση τους στα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους ή μνημεία⁴⁶³. Βασική αποστολή τους είναι η ενίσχυση και διάχυση της πληροφορίας αναφορικά με την πολιτιστική κληρονομιά και η βελτίωση της ερμηνείας των πόρων της, με σκοπό την καλύτερη ενημέρωση και την αναβάθμιση της εμπειρίας των επισκεπτών των χώρων⁴⁶⁴. Παράλληλα δε, προσφέρουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε ομάδες ανθρώπων που θεωρούνται ευπαθείς. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι στα μέσα αυτά συγκαταλέγονται ψηφιακά περίπτερα, ιστοσελίδες, ηλεκτρονικοί χάρτες, ψηφιακές οθόνες, κινητές συσκευές ξενάγησης κ.ά.⁴⁶⁵. Επίσης, για την αξιοποίηση των πολιτιστικών πόρων, έχουν αναπτυχθεί δράσεις, όπως η δικτύωση πόρων μίας περιοχής ή μίας γεωγραφικής ενότητας, που μπορεί να αφορά στη σύνδεση μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, που βρίσκονται διάσπαρτα στην ύπαιθρο ή και στον αστικό ιστό (πολιτιστικές διαδρομές). Ουσιαστικά πρόκειται για ένα εργαλείο ανάδειξης των πολιτιστικών πόρων μίας περιοχής ως συνόλου, εντάσσοντάς τα σε οργανικές θεματικές ενότητες, που προβάλλουν την ιστορία και τον πολιτισμό μίας περιοχής⁴⁶⁶. Παραδείγματα τέτοιων δράσεων απαντούν αρκετά συχνά τα τελευταία χρόνια στον ελλαδικό χώρο, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τις πολιτιστικές διαδρομές της «Κίνησης Πολιτών Διάζωμα»⁴⁶⁷, το Δίκτυο «Κάστρων Περίπλους»⁴⁶⁸, το Δίκτυο «Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες»⁴⁶⁹ κ.ά., ενώ στον ευρωπαϊκό χώρο εν γένει, εφαρμόζεται με πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρώπης ένα ευρύ πρόγραμμα υπερτοπικών πολιτιστικών διαδρομών (Cultural Routes of the Council of Europe), με διάφορους θεματικούς άξονες⁴⁷⁰, που έχουν ως κύρια αποστολή τους τη διακρατική συνεργασία, αλλά και την προβολή του κοινού ευρωπαϊκού παρελθόντος και της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας⁴⁷¹.

⁴⁶⁰ Μητούλα – Καλδής 2018, 17 – 18.

⁴⁶¹ Κόνσολα 2013, 2.

⁴⁶² Κόνσολα 2013, 5 – 9.

⁴⁶³ Μακρηγιώργου 2016, 69.

⁴⁶⁴ Μακρηγιώργου 2016, 69 - 70.

⁴⁶⁵ Κόνσολα 2013, 5 – 7. – Μακρηγιώργου 2016, 69 – 70.

⁴⁶⁶ Κόνσολα 2013, 7- 8.- Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 578. - Μητούλα - Καλδής 2018, 111.

⁴⁶⁷ «Διάζωμα, Πολιτιστικές Διαδρομές», ανακτήθηκε από: <<http://www.diazoma.gr/cultural-routes/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

⁴⁶⁸ Για το πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους» βλ. Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικο 2002, 61 – 62.

⁴⁶⁹ Για το πρόγραμμα «Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες» βλ. Triposkoyfi – Tsitouri (ed.) 2002.

⁴⁷⁰ «Cultural Routes of the Council of Europe», ανακτήθηκε από: <<https://www.coe.int/en/web/cultural-routes>> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

⁴⁷¹ Κόνσολα 2013, 8.- Μητούλα – Καλδής 2018, 114.

4.2.2. Σχεδιασμός προτάσεων αξιοποίησης του μνημειακού αποθέματος της φραγκικής Λακωνίας μέσω του πολιτιστικού τουρισμού

Στο πλαίσιο που σκιαγραφήθηκε, αναζητώντας τρόπους για την προβολή της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας και αξιοποίησης των μνημείων της, ο πολιτιστικός τουρισμός αναδεικνύεται ως η πλέον συμβατή λύση και το κατεξοχήν εργαλείο για την προβολή της φραγκοκρατούμενης Λακωνίας, ενώ μέσω αυτού μπορούν να διαμορφωθούν εκείνες οι προϋποθέσεις που μπορούν να συμβάλουν στην ουσιαστική προστασία και διαχείριση των κάστρων. Για την διατύπωση ωστόσο πιο στοχευμένων προτάσεων αναφορικά με τα παραπάνω θέματα, κρίνεται εδώ απαραίτητο να εξετάσουμε περαιτέρω την υπάρχουσα κατάσταση. Για το λόγο αυτό προχωρήσαμε σε μία ανάλυση S.W.O.T, μέσω της οποίας εξετάζονται βασικές παράμετροι, όπως η προσβασιμότητα/διασύνδεση, οι υποδομές, η επισκεψιμότητα των μνημείων, αλλά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής⁴⁷².

Από τα δεδομένα της ανάλυσης αυτής προκύπτει ότι στα ισχυρά σημεία εντάσσεται η γεωγραφική θέση του Νομού Λακωνίας. Μολονότι βρίσκεται στο νότιο άκρο της Πελοποννήσου, απέχει μόλις τρεις ώρες από την Αθήνα, ενώ την πρόσβαση σε αυτόν εξασφαλίζει ο νέος αυτοκινητόδρομος Κορίνθου – Τρίπολης – Καλαμάτας και Λεύκτρου - Σπάρτης. Επίσης το εσωτερικό οδικό δίκτυο συνεχώς αναβαθμίζεται (διάνοιξη δρόμου Γεράκι – Πόρος, Σκούρα – Πυρρί, Γύθειο – Αρεόπολη), διευκολύνοντας την προσπέλαση σε πολλές περιοχές, αλλά και στα ίδια τα μνημεία (Γεράκι, Μυστράς, Πασσαβάς, Μονεμβάσια, Κάστρο Χελμού). Αναφορικά με τα κάστρα, βρίσκονται σε περιοχές που διακρίνονται για τον πολιτιστικό τους πλούτο (π.χ. κάστρο Λακεδαίμονος, προϊστορικός και βυζαντινός οικισμός Γερακίου, Παλαιομονάστηρο Βρονταμά), ενώ στην πλειονότητά τους γειτνιάζουν με μεγάλους οικισμούς, κάποιοι εκ των οποίων αποτελούν σημαντικούς τουριστικούς προορισμούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι πλησίον του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά βρίσκεται ο ομώνυμος παραδοσιακός διατηρητέος οικισμός, ο οποίος, λόγω της προσέλευσης τουριστών καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, διαθέτει αρκετές υποδομές εξυπηρέτησης, όπως ξενοδοχεία, εστιατόρια και καφετέριες. Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν για το Κάστρο του Γερακίου, της Μονεμβασίας, του Πασσαβά και της Κελεφάς, καθώς βρίσκονται σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από αναπτυγμένες περιοχές που σημειώνουν είτε μικρή είτε μεγάλη επισκεψιμότητα (παραδοσιακός οικισμός Γερακίου, Νέα Μονεμβάσια, Γύθειο, Νέο Οίτυλο – Λιμένι).

Επιπλέον, η περιοχή της Λακωνίας διακρίνεται για τις φυσικές ομορφιές της και την πλούσια βιοποικιλότητα. Μάλιστα, κάποιες περιοχές έχουν ενταχθεί στο δίκτυο Natura ως περιοχές ιδιαίτερου κάλλους. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι ολόκληρη η περιοχή της χερσονήσου του Ταινάρου έχει υπαχθεί σε καθεστώς προστασίας (Natura 2000). Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι η Μάνη αποτελεί επίσης έναν τόπο με πλούσιο ιστορικό πολιτισμικό κεφάλαιο, στο οποίο προσγράφονται επίσης το κάστρο στο Τηγάρι, το Κάστρο της Κελεφάς, ο Πασσαβάς, και είναι γεγονός ότι έχει αποτελέσει τις τελευταίες δεκαετίες πόλο έλξης πολλών επισκεπτών⁴⁷³.

⁴⁷² Πρβλ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), 2008, 13.- Γρηγορακάκης 2011, 248 – 252.- Γκαντούνα 2013, 90 – 91.- Λάππα 2016, 473 – 479.

⁴⁷³ «Δίκτυα Πολιτιστικών Διαδρομών Μάνης», ανακτήθηκε από : <https://www.archaiologia.gr/blog/2013/12/09/%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%87%CE%B5%CE%AF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE/> [Ημερομηνία πρόσβασης 15/5/2019].

Ξεχωριστής επίσης ομορφιάς είναι οι παράκτιες περιοχές, όπως η Μονεμβασιά, καθώς επίσης και τα πεδινά τμήματα της Λακωνίας που εκτείνονται ανάμεσα στους ορεινούς όγκους του Πάρωνα και του Ταυγέτου, και φτάνουν μέχρι τον μυχό του Λακωνικού κόλπου. Οι εκτάσεις αυτές είναι κατάσπαρτες από πορτοκαλιές (Σκάλα Λακωνίας, Σπάρτη) και ελαιόδεντρα, που αναδεικνύουν με τον πιο εναργή τρόπο τον έντονα αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής. Άλλωστε, το ιδιαίτερο φυσικό τοπίο της Λακωνίας εξύμνησαν πολλοί συγγραφείς και λογοτέχνες που επισκέφτηκαν την περιοχή, με προεξάρχουσα μορφή τον Νίκο Καζαντζάκη, ο οποίος, γοητευμένος από τις αντιθέσεις και τις εναλλαγές του, πάντοτε σε συνδυασμό με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα που αναδίδει ο ιστορικός τούτος τόπος, αφιέρωσε πολλές γραμμές στις ταξιδιωτικές του περιγραφές⁴⁷⁴. Ιδιαίτερης ομορφιάς είναι επίσης οι οικισμοί και κάποιες πόλεις της Λακωνίας, με έμφαση στην πόλη της Σπάρτης, την πρωτεύουσα του νομού, που είναι κτισμένη στην εύφορη κοιλάδα του ποταμού Ευρώτα. Η θέση της μάλιστα ταυτίζεται με την πόλη των αρχαίων και βυζαντινών χρόνων, με σήμα κατατεθέν την ακρόπολη της Αρχαίας Σπάρτης και της μετέπειτα Βυζαντινής Λακεδαιμονίας, που κατέκτησαν οι Φράγκοι ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας, σηματοδοτώντας, με την ίδρυση του Μυστρά, το τέλος της μακραίωνης ιστορίας της πόλης.

Σχετικά με τις αδυναμίες που εντοπίζονται στην περιοχή της Λακωνίας, μία από αυτές είναι η περιορισμένη τουριστική προβολή του νομού, και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του. Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού είναι ότι η Λακωνία δεν αποτελεί προτεραιότητα στις επιλογές των τουριστών, ενώ οποιαδήποτε τουριστική κίνηση, τους θερινούς μήνες κατά κύριο λόγο, σημειώνεται κυρίως σε περιοχές όπως ο Μυστράς ή η Μονεμβασιά. Ελλιπής ή αποσπασματική είναι επίσης η προβολή του συνόλου των κάστρων της Λακωνίας, δεδομένου ότι δεν υπάρχει μέχρι στιγμής ένας ολοκληρωμένος σχεδιασμός προβολής και προώθησής τους. Αντίθετα, οποιαδήποτε πληροφόρηση προκύπτει κυρίως μέσα από ενημερωτικά έντυπα που αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις μνημείων (Μυστράς, Γεράκι, Μονεμβασιά), σποραδικές δημοσιεύσεις σε εφημερίδες, καθώς και αναρτήσεις σε τοπικές ιστοσελίδες των δήμων⁴⁷⁵, πράγμα που συντείνει στην αποσπασματική εικόνα και την ελλιπή ενημέρωση των επισκεπτών γύρω από αυτά. Κατά συνέπεια, μολονότι τα κάστρα του Μυστρά⁴⁷⁶ και της Μονεμβασιάς⁴⁷⁷ αποτελούν σημαντικούς πόλους έλξης επισκεπτών, τα υπόλοιπα κάστρα, ακόμη και αν έχουν ελεύθερη είσοδο, φαίνεται να σημειώνουν χαμηλή έως και μηδαμινή επισκεψιμότητα, συμπεριλαμβανομένου και του ήδη διαμορφωμένου αρχαιολογικού χώρου της Καστροπολιτείας του Γερακίου⁴⁷⁸. Σε τούτο βέβαια συντείνει και η μέτρια κατάσταση διατήρησης πολλών εξ αυτών, όπως τα κάστρα στο Τηγάνι και στο Πόρτο Κάγιο, τα οποία, όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν χαίρουν μέχρι στιγμής της ίδιας μεταχείρισης με τους υπόλοιπους ήδη διαμορφωμένους χώρους. Στο σημείο αυτό αξίζει να θίξουμε ξανά, ως βασική αδυναμία, ότι η ανασκαφική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση ενός σημαντικού μέρους του συνόλου των κάστρων είναι ελλιπής ή ανύπαρκτη, ενώ, ταυτόχρονα, για κάποια από αυτά εκκρεμεί ακόμη η θεσμική τους προστασία,

⁴⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Σπηλιοπούλου 2011, 181, 199 υποσημ. 148.

⁴⁷⁵ Βλ. σχ. «Δήμος Ανατολικής Μάνης», ανακτήθηκε από: <<http://www.anatolikimani.gov.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2019].- «Δήμος Σπάρτης», ανακτήθηκε από: <<http://sparti.gov.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2019].- «Πολιτιστικός Σύλλογος Γερονθρών», ανακτήθηκε από: <<http://politistikosgeron.blogspot.com/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2019].

⁴⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά «Δελτίο τύπου. Κίνηση μουσείων και αρχαιολογικών χώρων (Νοέμβριος 2018). ΕΛΣΤΑΤ», ανακτήθηκε από: <http://www.statistics.gr/documents/20181/0186c494-37b5-427e-8259-a289fedc9fc1> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/6/2019].

⁴⁷⁷ Πάντου – Σπηλιοπούλου 2019 (υπό δημοσίευση).

⁴⁷⁸ Πάντου – Σπηλιοπούλου 2019 (υπό δημοσίευση).

γεγονός που λειτουργεί ως τροχοπέδη τόσο στην προώθηση της έρευνας και την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων όσο και σε οποιαδήποτε προσπάθεια ανάδειξής τους. Στα αδύναμα σημεία θα μπορούσαμε πιθανόν να εντάξουμε και την χωρική διασπορά των μνημείων, τα οποία είναι διασκορπισμένα στην επικράτεια του νομού, πολλές φορές σε απομονωμένες θέσεις (π.χ. κάστρο στο Τηγάνι, κάστρο Χελμού), με συνέπεια την αύξηση της δυσκολίας πρόσβασής τους.

Επιπλέον, η έλλειψη σήμανσης σε αρκετά μνημεία και δρόμους, καθώς και η περιορισμένη τοποθέτηση πινακίδων ενημέρωσης επιφέρει αρνητικές συνέπειες στην επισκεψιμότητα του χώρων, ενώ η προβληματική πρόσβαση σε κάποια από αυτά δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Μία χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το Κάστρο στο Τηγάνι, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση μισής ώρας πεζοπορίας από τον οικισμό Αγία Κυριακή, ενώ την πρόσβαση σε αυτό παρέχει ένα χωμάτινο μονοπάτι που εκκινεί από τον οικισμό. Άλλη μία σημαντική αδυναμία που συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση είναι τα ελλιπή συγκοινωνιακά μέσα. Το κύριο μέσον μεταφοράς στο εσωτερικό της Λακωνίας είναι τα ΚΤΕΛ, τα οποία, εκτός του ότι δεν καλύπτουν ολόκληρη την περιοχή, δεν πραγματοποιούν ανά τακτά χρονικά διαστήματα δρομολόγια, ειδικά κατά τους χειμερινούς μήνες. Ακόμη και στην περίπτωση του Μυστρά, που συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά επισκεψιμότητας, τα δρομολόγια που πραγματοποιούνται είναι περιορισμένα. Δεδομένου μάλιστα ότι το σύνολο των κάστρων βρίσκεται σε απομακρυσμένες τοποθεσίες, και κατά συνέπεια η προσέγγισή τους προϋποθέτει όχημα, η ανεπαρκής συγκοινωνία ή τα μειωμένα δρομολόγια συντείνουν στην απομόνωσή τους. Τέλος, μεταξύ των μειονεκτημάτων της περιοχής, συγκαταλέγεται πιθανώς και η έλλειψη επαρκών αξιόλογων τουριστικών καταλυμάτων. Πέραν των περιοχών του Μυστρά, της Μονεμβασίας, του Γυθείου και της Αρεόπολης, οι υπόλοιπες υποδομές διακρίνονται για τις χαμηλές τους παροχές και υπηρεσίες.

Ως προς τις ευκαιρίες που διακρίναμε, αναφέρουμε καταρχάς ότι η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού στη Λακωνία θα μπορούσε να καταστεί εφελτήριο για την ολοκληρωμένη προστασία του οχυρωματικού της αποθέματος⁴⁷⁹, κάτι που, όπως έχει ήδη σημειωθεί, παρουσιάζει μία άنيση αντιμετώπιση. Μέσω αυτού δηλαδή θα μπορούσε να εξασφαλιστεί η προστασία, διατήρηση και διαχείριση των κάστρων, αλλά και η ένταξή τους στη σύγχρονη ζωή. Επιπλέον, η ένταξη των μνημείων στη ζωή της τοπικής κοινωνίας, που αποτελεί βασικό ζητούμενο τα τελευταία χρόνια, θα ενισχύσει συν τω χρόνω την ευαισθητοποίηση των κατοίκων απέναντι σε αυτά και συνεπακόλουθα θα επιφέρει την ενεργό τους σύμπραξη στην προσπάθεια διάσωσης και διατήρησης των κάστρων εις το διηνεκές. Ταυτόχρονα, η ανάδειξη των κάστρων της Λακωνίας και η προβολή τους ως ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος έναντι άλλων περιοχών, μπορεί να συμβάλει στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων εκείνων για την επίτευξη μίας τοπικής ανάπτυξης υπό όρους αειφορίας σε όλους τους τομείς (δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, ενίσχυση τοπικής αγροτικής οικονομίας κ.ά)⁴⁸⁰. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι τα κάστρα γενικότερα διαθέτουν ένα ευρύ φάσμα κοινού σε παγκόσμιο επίπεδο, το οποίο απαρτίζεται από επιστήμονες, περιπατητές, αναγνώστες της μεσαιωνικής ιστορίας και λάτρεις του είδους. Στην Ελλάδα, τα κάστρα υπήρξαν και συνεχίζουν να αποτελούν σημαντικούς πόλους έλξης και τόπους που ασκούν ιδιαίτερη γοητεία σε πολλούς επισκέπτες. Μάλιστα, το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, όπου αναπτύχθηκε και μία ολόκληρη ταξιδιωτική

⁴⁷⁹ Για την ολοκληρωμένη προστασία των μνημείων βλ. σχ. Λαμπρινουδάκης 2008, 158 – 159.

⁴⁸⁰ Λαμπρινουδάκης 2008, 156.- Γρηγορακάκης 2011, 248 – 249.

λογοτεχνία γύρω από τα κάστρα, τη λεγόμενη καστρολογία, με βασικούς εκπροσώπους τους Φώτη Κόντογλου, Αθηνά Ταρσούλη, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Νίκο Καζαντζάκη κ.ά.⁴⁸¹.

Εν κατακλείδι, όσον αφορά τις απειλές που διακρίναμε, υπάρχουν πολλοί παράγοντες, οι οποίοι δύνανται να προξενήσουν σοβαρά προβλήματα στο μέλλον. Συγκεκριμένα, η απειλή απώλειας ενός μέρους του οχυρωματικού αποθέματος, εφόσον δεν χαιρεί της απαιτούμενης προστασίας, είναι μία παράμετρος που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Άλλες πηγές ανησυχίας εστιάζονται στην έλλειψη οικονομικών πόρων και εξειδικευμένου προσωπικού στις αρμόδιες υπηρεσίες, καθώς και στο ενδεχόμενο έλλειψης σεβασμού στην ορθολογική διαχείριση των μνημείων. Εάν το βάρος πέσει στην οικονομική τους εκμετάλλευση, τότε υπάρχει σαφής κίνδυνος για την ανάπτυξη τάσεων εμπορευματοποίησης, που ως φυσικό επακόλουθο θα έχουν την αλλοίωση της αυθεντικότητας των πολιτιστικών πόρων. Αντίστοιχα, η έλλειψη διαθέσιμων πόρων και καταρτισμένου προσωπικού, που αποτελούν τους καταλύτες σε οποιαδήποτε προσπάθεια διαχείρισης των μνημείων, μπορεί να λειτουργήσει ανασταλτικά προς αυτή την κατεύθυνση. Τέλος, κρίσιμο παράγοντα αποτελεί η ενημέρωση των κατοίκων μίας περιοχής. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, μία ολοκληρωμένη πρόταση αξιοποίησης της πολιτισμικής κληρονομιάς, οφείλει να περιλαμβάνει και να προβλέπει την ενεργό συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας. Κατά συνέπεια, εάν οι ντόπιοι δεν είναι σωστά ενημερωμένοι ως προς τα οφέλη που μπορούν να αποκομίσουν από τη διαχείριση του πολιτιστικού τους κεφαλαίου ή δεν έχουν αποκτήσει την απαιτούμενη πολιτιστική παιδεία, ως απόρροια της αλληλεπίδρασής τους με την πολιτιστική κληρονομιά, τότε οποιοδήποτε εγχείρημα προστασίας και ανάδειξης του μνημειακού αποθέματος και, κατ' επέκταση διαφύλαξής του, είναι καταδικασμένο να αποτύχει.

Οι γενικές αυτές διαπιστώσεις, σε συνδυασμό με όσα έχουν ειπωθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, καταδεικνύουν ότι, παρά την αξιόλογη προσπάθεια των τελευταίων ετών να αναδειχθεί η σημασία των κάστρων, και άρα η προβολή μίας όχι ιδιαίτερα γνωστής ιστορικής περιόδου, ένα σημαντικό τμήμα των καταλοίπων αυτών, το οποίο παραμένει άγνωστο στο ευρύ κοινό, κινδυνεύει δυστυχώς να χαθεί. Ταυτόχρονα, τα περισσότερα κάστρα δεν μπορούν να επιτελέσουν ικανοποιητικά τη λειτουργία τους ως φορείς συλλογικής μνήμης για το γηγενές στοιχείο, αλλά και τους διδακτικούς-εκπαιδευτικούς σκοπούς τους, εξαιτίας της κατάστασης διατήρησής τους⁴⁸². Κατά συνέπεια, οι ντόπιοι αδυνατούν να αντιληφθούν και να κατανοήσουν το «πολιτιστικό τους περιεχόμενο», να έρθουν σε επαφή με το παρελθόν τους και συνακόλουθα να αποκτήσουν μία συνείδηση ως προς τις πολιτιστικές και ιστορικές καταβολές του τόπου, που αποτέλεσε σταυροδρόμι και χώρο συνάντησης δύο διαφορετικών κόσμων. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, γίνεται σαφές ότι για να μπορέσουν οι μεμονωμένες αυτές φραγκικές οχυρώσεις να προβάλλουν την ιστορία τους και τις αξίες που εμπεριέχουν - κοινωνικές, πολιτιστικές, ιστορικές, αισθητικές -, θα πρέπει να προωθηθεί σταδιακά από τους εμπλεκόμενους φορείς μία σειρά ποικίλων επεμβάσεων (π.χ. ανασκαφή, συντήρηση, αποκατάσταση, ανάδειξη)⁴⁸³. Μάλιστα, η οικονομική κάλυψη ενός τέτοιου εγχειρήματος, που θα έχει ως στόχο την προστασία και ανάδειξη του οχυρωματικού συνόλου, μπορεί να στηριχθεί σε κρατικούς πόρους, σε ευρωπαϊκά προγράμματα που χρηματοδοτούν τέτοιου είδους ενέργειες και σε χορηγίες πολιτών ή άλλων φορέων⁴⁸⁴.

⁴⁸¹ Σηλιοπούλου 2011, 196.

⁴⁸² Λαμπρινουδάκης 2008, 151, 156.

⁴⁸³ Λαμπρινουδάκης 2008, 150 – 151, 153 – 156, 158. – Γρηγορακάκης 2011, 250.- Πούλιος 2010-2012, 328.

⁴⁸⁴ Για τις πηγές χρηματοδότησης των μνημείων βλ. ενδεικτικά «Διάζωμα», ανακτήθηκε από: <<http://www.diazoma.gr/%CF%80%CE%B7%CE%B3%CE%AD%CF%82%CF%87%CF%81%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B4%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7%CF%82/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2019].

Παράλληλα, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι τα μνημεία αυτά εκτός από επιστημονικά, ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια, εμπεριέχουν και οικονομικές - τουριστικές αξίες, που μπορούν να συντελέσουν στην ανάπτυξη μίας περιοχής, αποτελώντας μάλιστα το συγκριτικό πλεονέκτημά της⁴⁸⁵. Αυτό σημαίνει στην πράξη ότι, μέσω της ορθής και συνετής προβολής του οχυρωματικού συνόλου και με τη σύμπραξη πολλών συντελεστών, μπορούν να καταστούν πόλοι έλξης νέων ομάδων πολιτιστικού τουρισμού, δημιουργώντας έτσι σταδιακά ευνοϊκές συνθήκες για την επίτευξη πολιτιστικής και κοινωνικοοικονομικής τοπικής ανάπτυξης. Ήδη προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται οι διαχειριστές των αρχαιολογικών χώρων του Γερακίου, του Μυστρά, και της Μονεμβασίας (ΕΦΑΛΑΚ), οι οποίοι τα τελευταία χρόνια διοργανώνουν ποικίλες δράσεις, αλλά και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις για την ενίσχυση της προβολής τους και, κατ' επέκταση, την προσέλκυση περισσότερων επισκεπτών. Οι δύο μάλιστα τελευταίοι χώροι, ο Μυστράς και η Μονεμβασία, αποτελούν προσφιλή προορισμό για τους τουρίστες εδώ και δεκαετίες, εξαιτίας της αναγνωρισιμότητάς τους και σε συνδυασμό με την επίσκεψη στα μοναδικά μνημεία φυσικού κάλλους, τα σπήλαια του Δυρού, τα οποία προσελκύουν επίσης εις βάθος χρόνου πλήθος επισκεπτών.

Επιπλέον το γεγονός ότι τα μνημεία βρίσκονται μέσα σε ένα περιβάλλον φυσικού κάλλους, σε συνδυασμό με την εγγύτητά τους με παραδοσιακούς οικισμούς, που οι περισσότεροι, εκτός ότι αποτελούν πόλους έλξης τουριστών, διαθέτουν και καταλύματα, αποτελούν μία σημαντική παράμετρο για την προβολή της ιδιαιτερότητας της φυσιογνωμίας της Λακωνίας, αλλά και την αύξηση της επισκεψιμότητάς τους. Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, η συνεχής αναβάθμιση του οδικού δικτύου, το οποίο εξασφαλίζει τη δυνατότητα πρόσβασης στα περισσότερα κάστρα, συνεισφέρει επίσης τα μέγιστα προς αυτή την κατεύθυνση⁴⁸⁶.

Εκκινώντας λοιπόν από τις διαπιστώσεις αυτές και έχοντας ως γνώμονα την αξιοποίηση των κάστρων ως συνόλου, προκειμένου να προβληθεί το κομμάτι αυτό της ιστορικής παράδοσης της Λακωνίας αλλά και ο ίδιος ο τόπος, προτείνονται τα εξής: α) Δρομολόγηση θεσμικών μέτρων για τα κάστρα που δεν έχουν κηρυχτεί ως μνημεία, β) εκπόνηση μελετών και επιστημονική τεκμηρίωση των κάστρων, γ) ήπια ανάδειξη που θα περιλαμβάνει εκτεταμένους καθαρισμούς του εσωτερικού των κάστρων και του περιγυρού τους, εργασίες συντήρησης και στερεώσεις, διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, αναβάθμιση των διαδρομών πρόσβασης και τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων σε κάθε κάστρο, γ) τοποθέτηση επαρκούς σήμανσης στους δρόμους που οδηγούν στα κάστρα και τέλος δ) αξιοποίηση του οχυρωματικού αποθέματος μέσω της δικτύωσης των κάστρων της Λακωνίας, που θα έχει ως στόχο την ανάδειξη μίας λιγότερο γνωστής ιστορικής πτυχής της περιοχής, αυτής της Φραγκοκρατούμενης Λακωνίας⁴⁸⁷. Η ορθή εφαρμογή της δικτύωσης των κάστρων προϋποθέτει την υλοποίηση των προαναφερθέντων προτάσεων, αλλά και τη συμμετοχή όλων των φορέων (ΟΤΑ, Αρχαιολογική Υπηρεσία, ιδιωτική πρωτοβουλία, κίνηση πολιτών).

4.2.3. Πρόταση χάραξης ενός δικτύου φράγκικων κάστρων και πολιτιστικών διαδρομών με θεματικό άξονα το μνημειακό απόθεμα της Λακωνίας

Στο προαναφερθέν πλαίσιο διατύπωσης προτάσεων, προτείνεται εδώ ο σχεδιασμός ενός δικτύου κάστρων, το οποίο μπορεί να συνεισφέρει στην προβολή και ερμηνεία του σημαντικού αυτού

⁴⁸⁵ Βλ. σχ. Λαμπρινουδάκης 2008, 156.- Πούλιος 2010-2012, 324.

⁴⁸⁶ Πρβλ. Γρηγορακάκης 2011, 250.

⁴⁸⁷ Πρβλ. Λαμπρινουδάκης 2008, 156 – 162.- Γρηγορακάκης 2011, 248 – 252.- Γκαντούνα 2013, 100. – Κόνσολα 2013, 20.

κεφαλαίου, αλλά και στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού. Το δίκτυο θα αποτελείται από επιμέρους πολιτιστικές διαδρομές, ένα από τα πιο διαδεδομένα εργαλεία διαχείρισης και αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς ενός τόπου⁴⁸⁸, οι οποίες θα απευθύνονται τόσο στους ίδιους του κατοίκους όσο και σε επισκέπτες, που έχουν ειδικά ενδιαφέροντα (επιστήμονες, περιπατητές, λάτρεις του είδους). Οι διαδρομές αυτές θα έχουν τη δυναμική να ενταχθούν και στην εκπαιδευτική δραστηριότητα, δεδομένου ότι η ενημέρωση και η καλλιέργεια των νέων αποτελεί την κύρια και βασική παράμετρο για τη διατήρηση και βιωσιμότητα οποιουδήποτε εγχειρήματος, συναφούς με την προστασία του πολιτιστικού κεφαλαίου και, κατόπιν, την αξιοποίησή του.

Αναλυτικότερα, ως προς το περιεχόμενο των πολιτιστικών διαδρομών, η κεντρική ιδέα είναι η χάραξη μίας πορείας σε επιλεγμένους σταθμούς κάστρων, η οποία δεν θα αποτελεί μία κλασική περιήγηση, σύμφωνα με τα πρότυπα του μαζικού τουρισμού, αλλά θα λειτουργεί ως εργαλείο ανακάλυψης και ερμηνείας των πολιτιστικών πόρων⁴⁸⁹. Συγκεκριμένα, το ζητούμενο είναι να αποτελέσουν οι πολιτιστικές διαδρομές ένα σχήμα διασύνδεσης τοπικών μνημείων (δίκτυο) ιστορικής και αρχαιολογικής σημασίας, μέσω του οποίου θα παρουσιάζεται συνολικά η ιστορία της βραχύβιας φραγκικής κυριαρχίας στη Λακωνία (*ιστορικές/τοπικές πολιτιστικές διαδρομές*)⁴⁹⁰. Βέβαια, όπως έχει ήδη σημειωθεί στα παραπάνω κεφάλαια, η περίοδος της Φραγκοκρατίας στην περιοχή αυτή παρουσιάζει αρκετά ιστορικά κενά και δυσκολίες ως προς την έρευνά της σε σχέση με άλλες περιοχές, δεδομένου ότι αφενός η πληροφόρηση από τις γραπτές μαρτυρίες είναι μερική και αποσπασματική και αφετέρου επειδή η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει προχωρήσει στο σύνολο των πλέον αντιπροσωπευτικών της καταλοίπων, δηλαδή των κάστρων. Σε τούτη τη δυσκολία συντείνει βέβαια και το γεγονός ότι κάποια κάστρα σώζουν μόνον ίχνη της αρχικής τους μορφής, εφόσον χρησιμοποιήθηκαν αδιάλειπτα τους κατοπινούς αιώνες, ενώ σε κάποια άλλα παραμένει ακόμη και σήμερα προβληματική η ταυτότητά τους, ως απόρροια της απουσίας αρχαιολογικής και αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης. Εντούτοις, τα μέχρι τώρα δεδομένα, που αντλούνται κυρίως μέσα από τις αφηγηματικές και αρχειακές πηγές, τα περιηγητικά κείμενα, την υπάρχουσα βιβλιογραφία, τις αυτοψίες και την έρευνα που έχει διεξαχθεί σε μεμονωμένα μνημεία της Λακωνίας, πάντοτε σε συνάρτηση με την έρευνα που αφορά το σύνολο του Πριγκιπάτου, αλλά και του ελλαδικού χώρου εν γένει, επιτρέπουν τη σκιαγράφηση των νέων συνθηκών που επικράτησαν στον χώρο, καθώς και την προσέγγιση του νέου δυτικού πνεύματος που εμφανίστηκε στα άλλοτε βυζαντινά εδάφη. Από την άλλη πλευρά, στόχος των πολιτιστικών διαδρομών είναι να αναδείξουν μία περίοδο, η οποία δεν είχε κινήσει μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, το ευρύτερο ενδιαφέρον του ελληνικού κατά κανόνα κοινού και, η οποία είχε «αποκοπεί» από το ιστορικό συνεχές της περιοχής αλλά και από την ιστορία του ελλαδικού χώρου εν γένει, υπό την έννοια ότι δεν αναγνωρίζονταν ή ότι δεν γινόταν αποδεκτή ως τμήμα της ελληνικής ιστορικής παράδοσης στο συλλογικό ασυνείδητο του Νεοέλληνα, εξαιτίας του φόβου του για αλλοίωση της ταυτότητάς του, όπως τη διατύπωσε ο Καζαντζάκης. Εξάλλου, η αμφισημία αυτή χαρακτηρίζει όλη την ψυχοσύνθεση το Νεοέλληνα, ο οποίος, διχασμένος ως προς το πού ανήκει και αναζητώντας την ταυτότητά του ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, δεν κατόρθωσε να αποκτήσει ουσιαστική επαφή με το παρελθόν του⁴⁹¹. Σε τούτη την «παράλειψη» συνέτειναν βέβαια και οι εκάστοτε ιδεολογίες, από την ίδρυση του νεοελληνικού

⁴⁸⁸ Για τις πολιτιστικές διαδρομές βλ. γενικότερα Αυγερινού-Κολώνια 1995, 104 – 111.- Μητούλα – Καλδής 2018, 111 – 112.

⁴⁸⁹ Γκαντούνα 2013, 32.- Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 578.

⁴⁹⁰ Μητούλα – Καλδής 2018, 112.

⁴⁹¹ Σπηλιοπούλου 2011, 207 – 208.

κράτους και εξής, που αναζητούσαν ιδεώδη για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο μακρινό αρχαιοελληνικό παρελθόν, με αποτέλεσμα την απαξίωση του μεσαιωνικού παρελθόντος⁴⁹². Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια η εικόνα αυτή έχει αλλάξει, εφόσον έχουν καταγραφεί σημαντικές προσπάθειες από την πλευρά των επιστημόνων, ώστε να αναδειχθεί το παραμελημένο και παραγνωρισμένο μεσαιωνικό παρελθόν της Ελλάδας στο σύνολό του.

Ως εκ τούτου, αυτές οι πολιτιστικές διαδρομές θα έχουν ως κεντρικό άξονα και βασικό στόχο την ανάδειξη όψεων της ιστορίας της περιόδου αυτής, την ιχνηλάτηση των αποτυπωμάτων της ιστορικής παρουσίας των Φράγκων στην περιοχή, αλλά και την καλύτερη κατανόηση των νέων δυτικών σχημάτων, όπως της οικιστικής, οικονομικής, αμυντικής και διοικητικής οργάνωσης, που εισήχθησαν στην επικράτεια της Λακωνίας και της Πελοποννήσου, με σημείο αναφοράς τα ίδια τα κάστρα.

Πιο συγκεκριμένα, κινούμενοι μέσα στο πνεύμα αυτό, στόχος είναι να αναδειχθεί το νέο πρότυπο φεουδαρχικής οργάνωσης που εισάγεται στα εδάφη της Λακωνίας σύμφωνα με το δυτικό σύστημα θεσμών, καθώς και οι αλλαγές που υφίσταται η περιοχή σε όλα τα επίπεδα, με γνώμονα πάντα την εγκαθίδρυση του κοινωνικού, οικονομικού και διοικητικού συστήματος της φεουδαρχίας. Από την άλλη πλευρά, στόχος είναι να προβληθούν και τα ίδια τα οχυρωματικά έργα, δίνοντας έμφαση σε διάφορα χαρακτηριστικά τους, όπως η αρχιτεκτονική τους μορφολογία και τυπολογία, όπου αυτή διατηρείται, οι λειτουργίες τους, η τοπογραφία και η στρατηγική τους σημασία, η σχέση τους με την εγγύτερη και ευρύτερη περιοχή στην οποία εντάσσονται, αλλά και η διαχρονική αξία τους στην πορεία του ιστορικού χρόνου⁴⁹³. Κυρίως όμως μας ενδιαφέρει να αναδειχθεί και η συμβολική διάσταση των κάστρων, εφόσον αποτέλεσαν τα καθαυτό σύμβολα του νέου καθεστώτος, αλλά και πόλους αντιπαράθεσης μεταξύ των κατακτητών και των ηττημένων. Επιπρόσθετο ζητούμενο αποτελεί επίσης η ανάδειξη του πλούσιου πολιτισμικού αποθέματος, καθώς και του φυσικού τοπίου της Λακωνίας, που ο ρόλος του υπήρξε πάντα καταλυτικός στην εξέλιξη και διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του τόπου.

Όσον αφορά στην υλοποίηση των πολιτιστικών διαδρομών, θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι λήφθηκε καταρχάς υπόψη η χωρική διασπορά των μνημείων, οι μεγάλες αποστάσεις και ο χρόνος που απαιτείται για την προσέγγισή τους. Υπό αυτούς τους όρους, λοιπόν, οι προτεινόμενες διαδρομές πραγματοποιούνται μόνο με όχημα, ενώ η παρουσίαση των κάστρων θα γίνει με βάση κυρίως τα γεωγραφικά/ιστορικά χαρακτηριστικά του τόπου. Επιπλέον, λόγω ακριβώς των μεγάλων χιλιομετρικών αποστάσεων που πρέπει να διανύσει ο επισκέπτης αλλά και της δυσκολίας να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε διαδρομή μέσα σε μία ημέρα, συμπεριλαμβάνονται στις διαδρομές παραδοσιακοί οικισμοί και χωριά, που προσφέρονται για στάση αλλά και για διανυκτέρευση. Έτσι, με αυτό τον τρόπο θα έχει τη δυνατότητα ο επισκέπτης να γνωρίσει, εκτός από τις φυσικές ομορφιές του τόπου, τη μοναδική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, την τοπική κουζίνα και την παράδοση του τόπου εν γένει, η οποία διαφέρει από περιοχή σε περιοχή. Τέλος στις διαδρομές συμπεριλαμβάνονται και κάποιες προαιρετικές στάσεις, οι οποίες συνδέονται ιστορικά με την περίοδο που εξετάζουμε ή εμπλουτίζουν το περιεχόμενο της ερμηνευτικής προσέγγισης⁴⁹⁴.

Προτεινόμενες οδικές διαδρομές

⁴⁹² Μεράντζας 2014, 158.

⁴⁹³ Βλ. επίσης Ζαφειροπούλου (επιμ.), 2008, 9.

⁴⁹⁴ Πρβλ. Γρηγορακάκης 2011, 248 – 252.- Ραπανάκης 2015, 87 – 101.- Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 578.

1. Μυστράς – Γεράκι – Μονεμβάσια – Πασσαβάς (Εικ. 64)

Η πρώτη πολιτιστική διαδρομή συνδέει τα κάστρα του Μυστρά, του Γερακίου, της Μονεμβασίας και του Πασσαβά. Πρόκειται για μία αλυσίδα κάστρων που η παρουσία τους εξασφάλισε την εμπέδωση της κυριαρχίας των Φράγκων στα εδάφη της Λακωνίας, ενώ μέσα από τη διασύνδεσή τους ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να ανακαλύψει την φυσική ομορφιά των εκτεταμένων εύφορων εκτάσεων της πεδιάδας του Ευρώτα και του Έλους, που εκτείνονται ανάμεσα στους ορεινούς όγκους του Πάρνωνα και του Ταΰγέτου.

Η πρώτη διαδρομή θα εκκινεί από τον Μυστρά, το προσωπικό φέουδο του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου. Το κάστρο χωροθετείται στην κορυφή του ομώνυμου λόφου - πρόβουνου του Ταΰγέτου, που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 6 χιλιομέτρων βορειοδυτικά της σύγχρονης Σπάρτης και σε άμεση γειτνίαση με τον σύγχρονο οικισμό του Μυστρά, ενώ η πρόσβαση σε αυτό γίνεται είτε μέσω της εθνικής οδού Καλαμάτας – Σπάρτης και εν συνεχεία της επαρχιακής οδού Σταύρου – Δροσοπηγής (χωριό Τρύπη), είτε μέσω της εθνικής οδού Σπάρτης – Μυστρά. Και στις δύο περιπτώσεις, οι οποίες οδηγούν στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και συγκεκριμένα στη δεύτερη πύλη που βρίσκεται στο ανώτερο επίπεδο του λόφου, θα πρέπει να γίνει χρήση οχήματος, επειδή ο δρόμος είναι μακρύς και ανηφορικός. Φθάνοντας εκεί, ο επισκέπτης μπορεί να αφήσει το τροχοφόρο όχημα έξω ακριβώς από τον αρχαιολογικό χώρο και να συνεχίσει πεζός. Αφού περιδιαβεί την πύλη του αρχαιολογικού χώρου, ακολουθεί στη συνέχεια η ανάβαση προς την κορυφή του λόφου του Μυστρά, απ' όπου έχει τη δυνατότητα κανείς να ατενίσει τον επιβλητικό Ταΰγετο, που υψώνεται πάνω από την κοιλάδα του Ευρώτα, την Κοίλη Λακεδαίμονος, αλλά και την ίδια την πόλη που απλώνεται χαμηλότερα (Εικ. 65). Η διαδρομή πραγματοποιείται μέσω ενός λιθόστρωτου κλιμακωτού δρόμου, που βρίσκεται παραπλεύρως των εκδοτηρίων και οδηγεί στην είσοδο του κάστρου. Η διάρκεια ανάβασης από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου έως την πύλη του κάστρου κυμαίνεται περίπου στα 10' λεπτά.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η οχύρωση του κάστρου αποτελείται από δύο ξεχωριστούς οχυρωματικούς περιβόλους, που αναπτύσσονται σε διαφορετικά υψομετρικά επίπεδα, ενώ επικοινωνούν μεταξύ τους με εσωτερική πύλη. Οι πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης έφεραν στο φως κατάλοιπα κτισμάτων και τμήματα των τειχών, που οι επιχώσεις είχαν καλύψει, ενώ επιβεβαίωσαν τη συνεχή χρήση του χώρου από τις απαρχές ανίδρυσης του κάστρου από τον Βιλλεαρδουίνο έως και τα τέλη σχεδόν της Τουρκοκρατίας. Στο πρώτο επίπεδο, ο επισκέπτης, αφού αντικρίσει καταρχάς τα τείχη με τις επάλξεις, περιηγείται ανάμεσα σε λείψανα κτισμάτων, που λειτουργούσαν πιθανόν ως οικίες της φρουράς και της διοίκησης. Στο δεύτερο επίπεδο, ο επισκέπτης μπορεί να αποκτήσει μία αίσθηση των συνθηκών διαβίωσης των Φράγκων κατακτητών, περπατώντας πάνω στον περίδρομο με τις οδοντωτές επάλξεις, ανάμεσα στα απομεινάρια των εκκλησιών, και καταλήγοντας στον πύργο (donjon) που αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο άμυνας και παράλληλα το ενδιαίτημα του ιδιοκτήτη ή διοικητή του κάστρου.

Με την ολοκλήρωση της περιήγησης στο κάστρο, η διαδρομή συνεχίζει στα επονομαζόμενα παλάτια του Μυστρά, που βρίσκονται στην πλαγιά του λόφου, στο πλάτωμα ενός απότομου βράχου (Εικ. 66). Μολονότι πρόκειται για μεταγενέστερα κτίσματα, που ανάγονται σε μεταγενέστερους του κάστρου υστεροβυζαντινούς χρόνους, η ανέγερση ενός τμήματος και συγκεκριμένα ενός διώροφου κτηρίου αποδίδεται ίσως στους Φράγκους. Από εκεί, αφού ακολουθήσει κανείς το λιθόστρωτο μονοπάτι που οδηγεί στα εκδοτήρια της πάνω πύλης, θα εξέλθει από τον αρχαιολογικό χώρο.

Η διαδρομή συνεχίζει στον παραδοσιακό διατηρητέο οικισμό του Νέου Μυστρά, που απλώνεται στις υπώρειες του λόφου. Η ανάπτυξη του οικισμού συσχετίζεται κυρίως με τις ιστορικές εκείνες εξελίξεις που σημειώθηκαν στην περιοχή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν το νέο ελληνικό κράτος προχώρησε στην επανίδρυση της Σπάρτης, επάνω στα ερείπια της αρχαίας και μεσαιωνικής πόλης. Μέσα στο ιστορικό αυτό κλίμα, οι περισσότεροι κάτοικοι του Μυστρά άρχισαν βαθμιαία να εγκαταλείπουν τις εστίες τους, για να εγκατασταθούν στη νέα πόλη, ενώ κάποιοι άλλοι επέλεξαν τον οικισμό που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται λίγα χρόνια νωρίτερα στις πλαγιές του λόφου, γύρω από έναν προϋπάρχοντα πυρήνα του 18^{ου} αιώνα⁴⁹⁵. Ο Νέος Μυστράς αποτελεί σήμερα έναν γραφικό οικισμό, που κοσμείται από πληθώρα παραδοσιακών αρχοντικών και εκκλησιών του 19^{ου} αιώνα και εξής. Μάλιστα, τις τελευταίες δεκαετίες έχει εξελιχθεί σε έναν σημαντικό τουριστικό προορισμό, εξαιτίας της γειννιάσής του με τον αρχαιολογικό χώρο. Στην περιοχή υπάρχουν ξενώνες και εστιατόρια, ενώ στην πλατεία μπορεί ο επισκέπτης να απολαύσει την συντροφιά ντόπιων και ξένων επισκεπτών, δοκιμάζοντας ντόπια παραδοσιακά προϊόντα. Άξιο επίσης αναφοράς είναι το γεγονός ότι στον Νέο Μυστρά φιλοξενείται το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (INEBYΠ), που ιδρύθηκε στα τέλη του 2000, καθώς επίσης και μεγάλη εμποροπανήγυρη που πραγματοποιείται στις αρχές του Σεπτεμβρίου.

Ο επόμενος σταθμός της διαδρομής είναι το Κάστρο του Γερακίου. Ακολουθώντας λοιπόν τον κεντρικό δρόμο Σπάρτης – Μυστρά, με κατεύθυνση προς τη Σπάρτη, και αφού φτάσει ο επισκέπτης στην πόλη, θα πρέπει να ακολουθήσει την έξοδο προς την Αθήνα και εν συνεχεία να στρίψει προς την επαρχιακή οδό Σπάρτης – Αγίου Δημητρίου.

Στο πλαίσιο ωστόσο αυτό θα μπορούσαν να προστεθούν στη διαδρομή δύο προαιρετικές στάσεις στην πόλη της Σπάρτης και στον ποταμό Ευρώτα. Ειδικότερα, η πρώτη επίσκεψη αφορά την ακρόπολη της μεσαιωνικής Σπάρτης, την οχυρωμένη πόλη της Λακεδαιμονίας (*«μεγάλη χώρα ήτον, με πύργους και με τείχια, όλα με τό χορήγι...»*), η οποία ήταν από τις λίγες περιπτώσεις πόλεων που αντέταξαν σθεναρή άμυνα απέναντι στην σφοδρή πολιορκία των Φράγκων. Εντούτοις, η πόλη παραδόθηκε τελικά, ενώ η ίδρυση αργότερα της Καστροπολιτείας του Μυστρά, στην οποία βρήκαν καταφύγιο οι κάτοικοι της Λακεδαίμονος, σήμανε το τέλος της μακράς ιστορικής πορείας της. Είναι κτισμένη σε χαμηλό λόφο πλησίον του ποταμού Ευρώτα και βρίσκεται στο βόρειο άκρο της πόλης, όπου ο επισκέπτης μπορεί να αφήσει το όχημα του και να συνεχίσει πεζός (9 λεπτά από τον οικισμό του Μυστρά, 5 χλμ. περίπου). Η διαδρομή πραγματοποιείται μέσω ενός λιθόστρωτου, ήπια ανηφορικού δρόμου, που βρίσκεται παραπλεύρως του Σταδίου, προς τα βορειοδυτικά, και οδηγεί στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου. Το λιθόστρωτο αυτό μονοπάτι έχει χαραχθεί μέσα σε ένα τοπίο κατάφυτο με ελαιόδεντρα, εικόνα που επαναλαμβάνεται σε όλη την έκταση του λόφου. Η διάρκεια πεζοπορίας κυμαίνεται περίπου στα 5' λεπτά. Σήμερα ο επισκέπτης του αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος αναδείχτηκε πρόσφατα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία⁴⁹⁶, μπορεί να δει εκτός από τα μνημεία της αρχαίας πόλης, κατάλοιπα οικιών βυζαντινών χρόνων και τα ερείπια μεγάλης βασιλικής, γνωστής ως Βασιλικής του Σωτήρος Χριστού ή Βασιλικής του «Οσίου Νίκωνος», που σήμερα θεωρείται ότι λειτούργησε για πολλούς αιώνες ως μητρόπολη της Λακεδαιμονίας (Εικ. 67, 68)⁴⁹⁷.

Ο επόμενος προαιρετικός σταθμός θα μπορούσε να είναι το παραποτάμιο δημοτικό πάρκο του Ευρώτα, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από τη Γέφυρα, στην έξοδο

⁴⁹⁵ Γεωργιάδης 1994, 104.- Ντουβή 1994, 130 – 131.

⁴⁹⁶ Τσούλη 2015, 8 – 12.

⁴⁹⁷ Μπακούρου - Κατσάρα 2012, 371.

προς την Αθήνα (**Εικ. 69**). Η στάση αυτή θα προσφέρει την ευκαιρία στον επισκέπτη να έρθει σε επαφή με το ιδιαίτερο τοπίο του θρυλικού ποταμού Ευρώτα – ή *Ίρις* κατά τους μεσοβυζαντινούς και νεότερους χρόνους –, που είναι στενά συνδεδεμένος με την ιστορία και τη διαμόρφωση της ιδιοπροσωπίας της Αρχαίας Σπάρτης⁴⁹⁸. Σύμφωνα με τις πηγές, η παραποτάμια περιοχή αποτελούσε πεδίο εκγύμνασης των νεαρών Σπαρτιατών, ενώ ο εξαιρετικής ομορφιάς φυσικός χώρος επιλέχθηκε για τον ίδιο σκοπό και από τους Φράγκους ιππότες, οι οποίοι συνέρρεαν εκεί από όλα τα μήκη και τα πλάτη του Πριγκιπάτου της Αχαΐας⁴⁹⁹.

Ολοκληρώνοντας την επίσκεψη στους προαναφερθέντες σταθμούς και συνεχίζοντας προς το Γεράκι, ο επισκέπτης θα διανύσει μία απόσταση διάρκειας 35 – 45' λεπτών (39 χλμ.), στο πλαίσιο της οποίας θα έχει τη δυνατότητα να «διέλθει» μέσα από ένα φυσικό τοπίο, εξαιρετικού κάλλους. Αφήνοντας πίσω τον επιβλητικό Ταύγετο (**Εικ. 70**) και διασχίζοντας μία διαδρομή που διατρέχει τους δυτικούς πρόποδες του ορεινού όγκου του Πάρνωνα, έχοντας στα δεξιά του τον ποταμό Ευρώτα - στην αρχή τουλάχιστον της διαδρομής, καθώς μετά ο δρόμος αποκλίνει –, θα συναντήσει μικρούς οικισμούς (Ζαγάνα, Πλατάνα), παλαιά χωριά (Σκούρα, Κεφαλάς, Γκοριτσά, Άγιοι Ανάργυροι ή Ζούπενα), αλλά και εκτεταμένες εκτάσεις με ελαιόδεντρα, που η καλλιέργειά τους αποτελεί μέχρι και σήμερα βασική πηγή της οικονομικής ζωής των κατοίκων. Στη θέση Πόρος, που βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα πριν το Γεράκι και αμέσως μετά τη Ζούπενα, υπάρχει απότομη βαθιά ρεματιά, που η προσπέλασή της γίνεται εφικτή μέσα από μικρή γέφυρα. Στη θέση αυτή σώζονταν άλλοτε τμήματα του δρόμου που οδηγούσε στο Γεράκι και συγκεκριμένα διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις, που ανάγονται στους αρχαίους, τους υστεροβυζαντινούς και οθωμανικούς χρόνους⁵⁰⁰. Σήμερα στην περιοχή κατασκευάζεται μία υπέργεια γέφυρα για την καλύτερη και πιο εύκολη διέλευση των διερχομένων. Ακολουθώντας πάντα την επαρχιακή οδό Σπάρτης – Αγίου Δημητρίου, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά/βορειοανατολικά, και αφού περάσει τη διακλάδωση με την επαρχιακή οδό Λεωνιδίου – Κοσμά που οδηγεί στην Τσακωνιά, ο επισκέπτης φτάνει στον σύγχρονο οικισμό του Γερακίου, η ιστορία του οποίου είναι μακραίωνη και διαχρονική και αντανακλάται στα άφθονα αρχαιολογικά κατάλοιπά του, που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα: προϊστορική εγκατάσταση στον λόφο του Γερακίου, πλήθος βυζαντινών εκκλησιών, παραδοσιακά αρχοντικά. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο οικισμός του κάμπου ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκε ως το κέντρο της βαρονίας του Γερακίου μέχρι την ανέγερση του κάστρου, ενώ η ζωή του μπορεί να μη διακόπηκε ποτέ, ακόμη και μετά την ίδρυση του υστεροβυζαντινού οικισμού στον λόφο του Παλαιογέρακου⁵⁰¹. Σήμερα ο επισκέπτης μπορεί να βρει στο χωριό ξενώνα, καφετέριες και εστιατόρια, ενώ έχει τη δυνατότητα να γευτεί τοπικές παραδοσιακές συνταγές.

Για την προσέγγιση του μεσαιωνικού κάστρου του Γερακίου ακολουθείται ο ίδιος πάντα δρόμος, που διασχίζει το νότιο τμήμα του οικισμού (4 χλμ., 11 λεπτά). Σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων και έχοντας αφήσει πίσω το Γεράκι, υπάρχει ασφαλτοστρωμένος αγροτικός δρόμος στα αριστερά, που παίρνει βορειοανατολική κατεύθυνση, ανεβαίνει σε ένα αποκομμένο πρόβουνο του Πάρνωνα και καταλήγει στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου που δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή. Για την είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο, θα πρέπει να αφήσει ο επισκέπτης το όχημά του στον διαμορφωμένο χώρο για αυτοκίνητα που βρίσκεται εξωτερικά της πύλης και να συνεχίσει πεζός (**Εικ. 71**). Η ανάβαση προς της Ακρόπολη πραγματοποιείται μέσα από χαραγμένες διαδρομές και λίθινο κλιμακωτό μονοπάτι, που οδηγεί στην πύλη του κάστρου.

⁴⁹⁸ Βαγιακάκος 1990, 363 – 364, 380 – 384.

⁴⁹⁹ Δοανίδου 1989, 57. – Βαγιακάκος 1990, 372, 373.

⁵⁰⁰ Πίκουλας 2008 – 2009, 85.

⁵⁰¹ Δημητροκάλλης 2001, 184.

Η θέα που προσφέρει η κορυφή του λόφου είναι καθηλωτική, αλλά και άκρως διαφωτιστική για τη στρατηγική θέση και τον σημαίνοντα ρόλο του κάστρου, που αποτέλεσε τον ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στον Μυστρά και τη Μονεμβασία, επιτρέποντας την απρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ τους. Από εκεί λοιπόν ο επισκέπτης μπορεί να αγναντέψει τον μεταγενέστερο οικισμό στις πλαγιές του λόφου και τις καλλιεργήσιμες ελαιοφόρες εκτάσεις χαμηλότερα, ενώ στο βάθος θα διακρίνει τον Λακωνικό Κόλπο και τον Ταΰγετο. Η οροσειρά πάλι του Πάρνωνα, που αποτελούσε ασφαλή τόπο και βάση για τις εξορμήσεις των ανυπότακτων κατοίκων της Τσακωνιάς στην κοιλάδα του Έλους, συμπληρώνουν τη μαγευτική εικόνα του τοπίου. Μέσα στο κάστρο πάλι, ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί στους προμαχώνες, στα κατάλοιπα οικιών, στις δεξαμενές και στον ναό του Αγίου Γεωργίου, αποκτώντας μία εικόνα για τις συνθήκες διαβίωσης των ενοίκων. Μετά την ολοκλήρωση της περιήγησης της ακρόπολης, ο επισκέπτης θα επιστρέψει στην είσοδο της πύλης από τον ίδιο δρόμο.

Ο επόμενος σταθμός της διαδρομής είναι το Κάστρο της Μονεμβασίας, που βρίσκεται στην χερσόνησο του Μαλέα (70 χλμ., χρόνος μία ώρα και ένα τέταρτο). Ακολουθώντας τον ίδιο επαρχιακό δρόμο και εν συνεχεία την οδική αρτηρία Σπάρτης – Αγίου Δημητρίου, με αντίθετη φορά, η διαδρομή συνεχίζει προς τα νοτιοδυτικά, περνώντας μέσα από τα πεδινά χωριά του Βρονταμά και της Γράμμουσας και, κατόπιν, μέσα από τις εύφορες περιοχές του Βλαχιώτη και των Μολάων, που βρίσκονται πλησίον του μυχού του Λακωνικού Κόλπου (πεδιάδα του Έλους). Από το σημείο αυτό, ο επισκέπτης θα πρέπει να διανύσει μία απόσταση διάρκειας 30' λεπτών, για να φτάσει στη Μονεμβασία. Η διαδρομή αυτή εξασφαλίζει τη δυνατότητα να δει κανείς τοπία με ιδιαίτερη φυσιογνωμία, όπου κυριαρχούν οι ελιές, οι αμπελώνες και οι πορτοκαλιές, ενώ ταυτόχρονα προσφέρει την ευκαιρία στον ίδιο να αντιληφθεί την τοπογραφία της περιοχής, καθώς τμήματά της αποτέλεσαν περάσματα για τις επεκτατικές επιχειρήσεις των Φράγκων. Όπως μάς ενημερώνει το Χρονικό, όλη η πεδιάδα του Έλους, η οποία λεηλατούνταν συχνά από τους Τσάκωνες, ανήκε σε ντόπιους άρχοντες πριν την έλευση των Φράγκων. Ωστόσο, μετά από τις επιδρομές των Σταυροφόρων στο πλαίσιο των κατακτητικών επιχειρήσεων της Λακωνιάς, αναγκάστηκαν οι ίδιοι να αναγνωρίσουν την υποταγή στον πρίγκιπα⁵⁰². Επιπλέον, για τον έλεγχο αυτής της περιοχής, ήταν επιφορτισμένος ο βαρόνος του Γερακίου.

Κατευθυνόμενος προς τον σύγχρονο οικισμό της Μονεμβασίας, ακολουθώντας τον παράκτιο δρόμο της επαρχίας της Επιδάουρου Λιμηράς, ο επισκέπτης αρχίζει βαθμιαία να διακρίνει στον ορίζοντα τη βραχονησίδα που βρέχεται από το Μυρτώο Πέλαγος. Πλησιάζοντας προς αυτήν, αφού έχει διασχίσει πια την κεντρική οδική αρτηρία του νέου οικισμού, συναντά κατευθείαν τη γέφυρα, την μοναδικά είσοδο («μόνη έμβαση»), που οδηγεί στο εσωτερικό του βράχου και εν συνεχεία στην πύλη του κάστρου. Στο σημείο αυτό, ο επισκέπτης μπορεί να επιλέξει να κινηθεί με το αμάξι ή να διανύσει πεζός μία απόσταση 20' λεπτών.

Εισερχόμενος στον οχυρωμένο οικισμό της Μονεμβασίας μέσω της κεντρικής πύλης, στο προάστειον, ο επισκέπτης ακολουθεί το κεντρικό καλντερίμι που οδηγεί στην κεντρική πλατεία και από εκεί μπορεί να στρίψει αριστερά, προκειμένου να εντοπίσει τον ελικοειδή λιθόστρωτο δρόμο (βόλτες) που οδηγεί στην Άνω Πόλη και την Ακρόπολη (**Εικ. 72**). Αφού διασχίσει την πύλη της Άνω Πόλης, ο επισκέπτης αντιλαμβάνεται σχεδόν αμέσως την αξία της θέσης και του οχυρού, το οποίο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τη διασφάλιση του ελέγχου της ευρύτερης περιοχής. Σήμερα, όπως έχει ήδη σημειωθεί, διατηρείται πλήθος κτισμάτων, τα περισσότερα εκ των οποίων όμως βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση. Ανάμεσα σε αυτά, μέσα από χαραγμένες διαδρομές, ο επισκέπτης μπορεί να ξεχωρίσει δεξαμενές, ένα οθωμανικό χαμάμ, κτήρια διοίκησης, και ναούς, που ανάγονται σε διάφορες ιστορικές φάσεις. Παρόλα ταύτα, το πιο

⁵⁰² Γριτσόπουλος 1982 – 1983, 43.

επιβλητικό κτήριο θεωρείται έως σήμερα ο ναός της Αγίας Σοφίας ή Παναγίας Οδηγήτριας, που έχει ανεγερθεί πριν την έλευση των Φράγκων. Στην Ακρόπολη, η οποία χωροθετείται στο άκρο του βράχου και η πρόσβαση σε αυτή απαιτεί αρκετό περπάτημα, μπορεί να δει κανείς ένα μικρό διαστάσεων οχυρό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από τους βυζαντινούς χρόνους και εξής. Ενδεχομένως εδώ να ήταν και η έδρα της φραγκικής διοίκησης, μολονότι κάτι τέτοιο δεν έχει τεκμηριωθεί προς το παρόν.

Επόμενο σταθμό αποτελεί το Γύθειο και το Κάστρο του Πασσαβά (76 χλμ., χρόνος μία ώρα και 20 λεπτά). Ακολουθώντας την εθνική οδό Μονεμβασίας – Κροκεών, που διασχίζει την περιοχή των εκβολών του Ευρώτα στον Λακωνικό Κόλπο, και εν συνεχεία τον επαρχιακό δρόμο Σκάλας – Γυθείου, φτάνει ο επισκέπτης στο Γύθειο.

Το Γύθειο, υπαγόμενο στο τμήμα της Κάτω Μάνης (ή Προσηλιακή Μάνη)⁵⁰³, είναι κτισμένο στις δυτικές ακτές του μυχού του Λακωνικού Κόλπου. Η ιστορία του χάνεται στα βάθη των αιώνων, αφού τα πρώτα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή ανάγονται στους προϊστορικούς χρόνους. Στους κατοπινούς αιώνες αποτέλεσε το επίνειο της Σπάρτης, ενώ κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους υπήρξε μία εκ των πόλεων που συναπάρτιζαν το Κοινό των Λακεδαιμονίων και αργότερα, των Ελευθερολακώνων, γνωρίζοντας μάλιστα πρωτόγνωρη ακμή και ανάπτυξη λόγω του λιμανιού και του εμπορίου της⁵⁰⁴. Ωστόσο, μετά τον σεισμό του 375 μ.Χ., που έπληξε την περιοχή και τις επακόλουθες επιδρομές των Βησιγόθων του Αλάρικου (395 μ.Χ.), η πόλη του Γυθείου καταστράφηκε και ερημώθηκε⁵⁰⁵. Από τα τέλη του 16^ο αιώνα και εξής φαίνεται να κατοικείται πάλι, ενώ από το 1830 και μετά γνώρισε σημαντική ακμή και ανάπτυξη, η οποία αντανακλάται στα νεοκλασικά κτήρια που δεσπόζουν στην πόλη⁵⁰⁶. Σήμερα ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί στις γραφικές γειτονιές και στο λιμάνι, το οποίο κατακλύζεται από εστιατόρια και καφετέριες. Επιπλέον μπορεί να καταλύσει σε ένα από τα πολλά ξενοδοχεία και ξενώνες της πόλης.

Ο επόμενος και τελευταίος σταθμός είναι το Κάστρο του Πασσαβά, το οποίο βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Γυθείου (11χλμ., χρόνος διάνυσης 12 λεπτά). Η διαδρομή συνεχίζεται επί του επαρχιακού δρόμου Γυθείου – Αρεόπολης, με κατεύθυνση προς την Αρεόπολη. Μέσα από αυτή τη διαδρομή, ακολουθώντας την ακτογραμμή του Λακωνικού Κόλπου και διασχίζοντας στη συνέχεια το νοτιοδυτικό τμήμα της εύφορης πεδιάδας του Μαυροβουνίου, που τη διατρέχει ο Βαρδουνοπόταμος, ο επισκέπτης εισέρχεται ουσιαστικά στην εδαφική επικράτεια της βαρονίας του Πασσαβά. Αν και δεν είναι δυνατόν να σκιαγραφηθούν τα όρια της με σαφήνεια, οι ερευνητές υποθέτουν ότι η εδαφική της έκταση περιελάμβανε όλη την βορειοανατολική Μάνη και ενδεχομένως έφτανε έως την περιοχή της Βαρδούνιας⁵⁰⁷. Επιπλέον, ήδη από την Τουρκοκρατία και εξής, η περιοχή αναφέρεται επίσης με το τοπωνύμιο Πασσαβάς, ενώ η χρήση του ονόματος αυτού επεκτεινόταν σύμφωνα με τον Leake και στους παρακείμενους ορεινούς όγκους γύρω από το κάστρο⁵⁰⁸. Βγαίνοντας τέλος στο ύψος της συμβολής του περιφερειακού Γυθείου με την επαρχιακή οδό Γυθείου – Αρεόπολης και ακολουθώντας την πορεία του δρόμου μέχρι το κάστρο (**Εικ. 73**), ο επισκέπτης εισέρχεται σε ένα στενό, κατάφυτο πέρασμα, που αποτελεί τη μοναδική μέχρι στιγμής δίοδο προς τη δυτική Μάνη⁵⁰⁹. Με τον έλεγχο του περάσματος αυτού, που εξασφάλιζε την επικοινωνία μεταξύ του Μυστρά και του

⁵⁰³ Σαΐτας 1987, 47.

⁵⁰⁴ Σαΐτας 1987, 49.- Βαχαβιώλος 2015, 291.

⁵⁰⁵ Βαχαβιώλος 2015, 292 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵⁰⁶ Καλαμαρά – Ρουμेलιώτης 2004, 84 – 85.

⁵⁰⁷ Περδικούλιας 2018, 371.

⁵⁰⁸ Leake (1968) 254.- Περδικούλιας 2018, 376.

⁵⁰⁹ Σαΐτας 1987, 47.

Κάστρου της Μαΐνης⁵¹⁰, ήταν επιφορτισμένος ο βαρόνος του κάστρου του Πασσαβά που δεσπάζει στην περιοχή, με απώτερο σκοπό τον έλεγχο των σλαβικών φυλών του Ταϋγέτου (κυρίως της Έξω Μάνης και της Βόρεια Προσηλειακής), αλλά και των Μανιατών. Φθάνοντας πια στη βάση του λόφου του Πασσαβά, όπου βρίσκεται το κάστρο, ο επισκέπτης πρέπει να σταθμεύσει το όχημά του και να συνεχίσει πεζός. Επειδή ο λόφος από την πλευρά του δρόμου είναι απόκρημνος, υπάρχει χωμάτινο μονοπάτι από τα δυτικά, που καταλήγει στην κορυφή. Φθάνοντας στο κάστρο, ο επισκέπτης μπορεί να απολαύσει τη θαυμάσια θέα προς τη θάλασσα και την ενδοχώρα, με τα εύφορα εδάφη. Η θέση του κάστρου είναι καίρια, γεγονός που είχε προκαλέσει ιδιαίτερη εντύπωση στον William Leake⁵¹¹, ο οποίος αφιέρωσε αρκετές γραμμές στις περιγραφές του για τη γεωγραφία και τη δυνατότητα κατόπτευσης μίας ευρείας έκτασης.

2. Κάστρο Μυστρά – Κάστρο Πασσαβά – «Κάστρα Μαΐνης» (Εικ. 74)

Η δεύτερη προτεινόμενη διαδρομή έχει εδώ ως σκοπό να συνδέσει μνημεία που αποτέλεσαν προπύργια για τον έλεγχο και την περιφρούρηση των σλαβικών φυλών, που κατοικούσαν στις πλαγιές του Ταϋγέτου. Στόχος μας είναι η ανάδειξη της σημασίας τους και της τοπογραφίας τους εν γένει, ενταγμένων πάντα μέσα στο συνανήκον φυσικό περιβάλλον, με το οποίο λειτουργούν αδιάσπαστα. Επιπρόσθετα, στόχος μας είναι επίσης η «εισαγωγή» των κατοίκων και των επισκεπτών στους προβληματισμούς που διέπουν την ίδια την έρευνα ως προς την ταύτιση και ερμηνεία του κάστρου της Μαΐνης.

Αφετηρία της διαδρομής θα αποτελεί πάλι το Κάστρο του Μυστρά, το οποίο σύμφωνα με τις γραπτές πηγές ανεγέρθηκε με επιπρόσθετο σκοπό την επιτήρηση των σκληροπυρηνικών σλαβικών φυλών, που κατοικούσαν στον Ταϋγέτο. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, το κάστρο βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά της Σπάρτης, ενώ η πρόσβαση σε αυτό γίνεται μέσω δύο οδικών αρτηριών. Αφού λοιπόν ολοκληρωθεί η περιήγηση στο κάστρο, ο επισκέπτης θα ακολουθήσει την εθνική οδό Σπάρτης – Μυστρά, για να κατευθυνθεί προς την πόλη της Σπάρτης. Αφού φτάσει και διασχίσει την κεντρική λεωφόρο της πόλης, πρέπει στη συνέχεια να ακολουθήσει την εθνική οδό Σπάρτης – Γυθείου, με κατεύθυνση προς τα νότια, προς την πόλη του Γυθείου και ακολούθως προς το Κάστρο του Πασσαβά. Ο δρόμος αυτός, που διατρέχει τις υπώρειες του ορεινού όγκου του Ταϋγέτου που βρίσκεται στα δεξιά του, διασχίζει οικισμούς και περιοχές της νοτιοδυτικής Λακωνίας με πλούσια ιστορική παράδοση, προσφέροντας έτσι την ευκαιρία στον επισκέπτη να γνωρίσει καλύτερα την ιστορία της περιοχής. Κάποιους από τους μικρούς οικισμούς που συναντά, είναι οι Αμύκλες, η Τραπεζοντή, οι Αιγιές, ενώ στο διάβα ξεχωρίζουν ανάμεσα στις ενημερωτικές πινακίδες και κάποια τοπωνύμια σλαβικής πιθανόν προέλευσης (π.χ. Σκλαβοχώρι, Καλύβια Σοχάς, περιοχή Γοράνων, Πολοβίτσα⁵¹²), που υποδηλώνουν την εγκατάσταση σλαβικών φυλών στην περιοχή και που τα περισσότερα τα συναντούμε κατά μήκος του Άνω Ταϋγέτου⁵¹³. Έχοντας φτάσει πια στον περιφερειακό δρόμο

⁵¹⁰ Σφηκόπουλος 1987, 411.- Katsougraki 2001, 58 – 62.

⁵¹¹ Leake 1830, 255 -257.

⁵¹² Wagstaff 1991, 147, πίν. 4.

⁵¹³ Τα περισσότερα τοπικά τοπωνύμια απαντώνται κατά μήκος του Άνω Ταϋγέτου: βλ. Κορδώσης 1981, 391. Από τους πρώιμους μεσοβυζαντινούς χρόνους εγκαθίστανται στις πλαγιές του Ταϋγέτου σλαβικά φύλα και συγκεκριμένα οι Μηλιγκοί στις δυτικές και οι Εζερίτες στις ανατολικές υπώρειές του, βλ. Κουγέας 1950, 1 – 34.

του Γυθείου, αρχίζει να ξεπροβάλλει το Κάστρο του Πασσαβά, το οποίο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ήταν επιφορτισμένο με τον έλεγχο του περάσματος από και προς τη δυτική Μάνη⁵¹⁴.

Μετά την περιήγηση στο Κάστρο του Πασσαβά (**Εικ. 75**), επόμενος σταθμός είναι το Κάστρο της Κελεφάς, που βρίσκεται κοντά στην περιοχή του Οιτύλου (περίπου 16 χλμ., χρόνος διάnuσης 20 λεπτά). Ακολουθώντας πάλι την οδό Γυθείου – Καλαμάτας, ο επισκέπτης συνεχίζει την πορεία του μέσα σε ένα διάσελο, που οδηγεί προς την ενδοχώρα της Μάνης, τη Μέσα Μάνη (ή Αποσκιερή), τόπο απομονωμένο και βραχώδη, που κύριες απασχολήσεις των πολεμοχαρών κατοίκων του ήταν η κτηνοτροφία και γεωργία, το εμπόριο και η πειρατεία⁵¹⁵. Αφήνοντας σταδιακά πίσω την Καρυούπολη και το βυζαντινό κάστρο της⁵¹⁶, τον οικισμό των Βρυσών, του Λαγκαδά, και ακολουθώντας στη συνέχεια τον επαρχιακό δρόμο που τέμνει την κεντρική οδό στο ύψος του Σταυρού (διασταύρωση Βαχού – Κελεφάς), με κατεύθυνση προς Β/ΒΔ, ο επισκέπτης φτάνει στον ημιορεινό οικισμό της Κελεφάς (5 χλμ.), από όπου το κάστρο απέχει μόλις 800 μ.⁵¹⁷. Από το χωριό μπορεί να κινηθεί πεζός μέχρι το κάστρο. Στο κάστρο, ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να απολαύσει τη μοναδική θέα που απλώνεται μπροστά του. Με το βλέμμα του μπορεί να διατρέξει την ακτογραμμή του Κόλπου του Οιτύλου, με το άλλοτε σημαντικό λιμάνι του και τους παράλιους οικισμούς του (Λιμένι, Νέο Οίτυλο, Καραβοστάσι), τα οποία επέπτευε το οχυρό⁵¹⁸, αλλά και τον Ταΰγετο (**Εικ. 76, 77**). Μολονότι το κάστρο είναι μεταγενέστερο, μπορεί εδώ ο επισκέπτης να εστιάσει την προσοχή του στην καίρια θέση του, καθώς είναι κτισμένο πλησίον της εισόδου του περάσματος που οδηγούσε προς το Κάστρο του Πασσαβά, και, κατόπιν, προς τη Λακεδαίμονα (το πέραςμα του Μυλολάγκαδου).

Από το σημείο αυτό, η διαδρομή που ακολουθείται έχει κατεύθυνση την Αρεόπολη (9 χλμ., χρόνος 16 λεπτά). Ακολουθώντας τον δρόμο που οδηγεί στην επαρχιακή οδό Καλαμάτας – Αρεόπολης, κοντά στις ακτές του όρμου του Οιτύλου, και κινούμενος εν συνεχεία επί της οδού, έχοντας στα δεξιά του τον Μεσσηνιακό Κόλπο, ο επισκέπτης οδηγείται βαθμιαία στην είσοδο του ιστορικού οικισμού. Η Αρεόπολη είναι κτισμένη σε οροπέδιο, κοντά στις υπώρειες του λόφου Προφήτη Ηλία (**Εικ. 78**), και, σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες, άρχισε πιθανόν να διαμορφώνεται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, ίσως και λίγο νωρίτερα. Μάλιστα, αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές με το όνομα Τσίμοβα, ονομασία που διατήρησε μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα⁵¹⁹. Σύμφωνα με την επικρατέστερη σήμερα άποψη, αποτελεί σλαβικό τοπωνύμιο, και μάλιστα το νοτιότερο στην περιοχή της Μάνης κατά τον Αλεξάκη, υποδηλώνοντας κατά μία έννοια τα όρια της σλαβικής εγκατάστασης στην περιοχή του Ταΰγету⁵²⁰. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Βενετοκρατίας, η Αρεόπολη άρχισε βαθμιαία να αναπτύσσεται, ενώ στους χρόνους της Εθνικής Επανάστασης διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις⁵²¹. Σήμερα η Αρεόπολη αποτελεί έναν κηρυγμένο

⁵¹⁴ Η περιοχή της Μάνης καλύπτει όλη την έκταση της ορεινής και δυσπρόσιτης χερσονήσου του Ταινάρου, μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο ή Κάβο Ματαπά, και διακρίνεται σήμερα σε Λακωνική (Κάτω και Μέσα Μάνη) και Μεσσηνιακή Μάνη (Εξω Μάνη), βλ. Σαΐτας 1987, 45, 47.

⁵¹⁵ Σαΐτας 1987, 58.

⁵¹⁶ Το κάστρο ανήκει στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και εξής: βλ. Σαΐτας 1987, 56.

⁵¹⁷ «Δήμος Ανατολικής Μάνης», ανακτήθηκε από: <<http://www.anatolikimani.gov.gr/sightseeing/routes/gytheio-areopolis.html>> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2018].

⁵¹⁸ Καλαμαρά – Ρουμελιώτης 2004, 70.

⁵¹⁹ Οι απαρχές της ίδρυσης του οικισμού δεν έχουν διευκρινιστεί, παρότι ίχνη κατοίκησης απαντώνται ήδη στην ευρύτερη περιοχή από τους προϊστορικούς χρόνους. Για την ιστορία της Αρεόπολης βλ. αναλυτικότερα Μπαλόγλου – Νίντος 1987, 15 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵²⁰ Αλεξάκης 1979, 9.

⁵²¹ Μπαλόγλου – Νίντος 1987, 19 – 20.

παραδοσιακό οικισμό (ΠΔ 20 – 10 – 1998 – ΦΕΚ 912/Δ/16 -11 – 1998)⁵²², ο οποίος διαθέτει γραφικά λιθόστρωτα σοκάκια, ιστορικά εκκλησιαστικά μνημεία και παραδοσιακές οικίες. Μεταξύ όμως αυτών ξεχωρίζουν ιδιαίτερα οι πετρόκτιστοι πύργοι, που αποτελούν σύμβολα της κλειστής πατριαρχικής μανιάτικης κοινωνίας. Μάλιστα, είχε εκφραστεί παλαιότερα η άποψη, αν και αμφιλεγόμενη, ότι κάποια χαρακτηριστικά της μανιάτικης κοινωνίας απηχούν επιρροές από την περίοδο των Φράγκων, καθώς φέρουν ομοιότητες με μία κοινωνική οργάνωση φεουδαλικού τύπου⁵²³. Στο πλαίσιο της επίσκεψης, μπορεί κανείς να περιηγηθεί μέσα στον οικισμό, να απολαύσει παραδοσιακά εδέσματα, αλλά και να καταλύσει σε μία από τις πολλές μικρές τουριστικές μονάδες που υπάρχουν στην περιοχή, καθότι τα τελευταία χρόνια έχει εξελιχθεί σε έναν σημαντικό τουριστικό πόλο έλξης.

Μετά την Αρεόπολη, επόμενο σταθμό αποτελεί το Κάστρο στο Τηγάνι (**Εικ. 79**), που βρίσκεται σαφώς χαμηλότερα (23 χλμ, χρόνος 30 λεπτά περίπου) Ξεκινώντας λοιπόν από την Αρεόπολη, ο επισκέπτης πρέπει να ακολουθήσει την επαρχιακή οδό Αρεόπολης – Γερολιμένα, και αφού διασχίσει πληθώρα χωριών και ιστορικών οικισμών, μέσα σε ένα τοπίο που κυριαρχεί η πέτρα και η ελιά, θα χρειαστεί να στρίψει δεξιά στον αγροτικό δρόμο που οδηγεί στο Σταυρί και ακολούθως στο χωριό Αγία Κυριακή (**Εικ. 80**). Εκεί ο επισκέπτης θα πρέπει να αφήσει το όχημά του και να συνεχίσει πεζός, ακολουθώντας ένα χωμάτινο, κατηφορικό μονοπάτι που οδηγεί στη μικρή χερσόνησο, όπου βρίσκεται το κάστρο (**Εικ. 81**). Η διάρκεια της διαδρομής κυμαίνεται στα 20' με 30' λεπτά.

Η χερσόνησος, που βρέχεται από τη θάλασσα του όρμου του Μεζάπου, παρουσιάζει ιδιότυπη μορφολογία, ενώ το σχήμα της παραπέμπει σε τηγάνι. Συγκεκριμένα, διακρίνεται από μία στενή λωρίδα γης, η οποία βαθμιαία χαμηλώνει, φτάνοντας μόλις λίγα μέτρα επάνω από τη στάθμη της θάλασσας, κατόπιν προχωράει σχεδόν οριζόντια (Κάτω Τηγάνι), για να απολήξει σε βραχώδες και απόκρημνο έξαρμα, που είναι γνωστό με το τοπωνύμιο Κεφάλι⁵²⁴. Σε όλη σχεδόν την έκτασή της σώζονται μέχρι σήμερα κατάλοιπα διαφόρων χρονολογικών περιόδων. Στο επίπεδο τμήμα της χερσονησίδας (Κάτω Τηγάνι), ο επισκέπτης μπορεί να δει ανάμεσα στον κατάσπαρτο από πέτρες τόπο διάσπαρτα ερείπια αλυκών που χρονολογούνται στη νεότερη περίοδο, ενώ στο Κεφάλι, εκτός από τα τμήματα αρχαίας και μεταγενέστερης οχύρωσης, σώζεται πλήθος ερειπωμένων κτισμάτων⁵²⁵. Το κάστρο αποτέλεσε το κέντρο διοίκησης της περιοχής της βυζαντινής Μάνης, ενώ κατά την πρώτη φάση της κατάκτησης τμήματος της Λακωνίας από τους Φράγκους εικάζεται ότι εισήλθε στη σφαίρα επιρροής των νέων κατακτητών, με την εγκατάσταση φιλοφραγκικής παράταξης⁵²⁶.

Επόμενο σταθμό αποτελεί το Κάστρο της Άνω Πούλας που βρίσκεται σε απόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων από το Κάστρο στο Τηγάνι. Ακολουθώντας πάλι την επαρχιακή οδό Αρεόπολης – Γερολιμένα, μετά από λίγα χιλιόμετρα υπάρχει δρόμος προς τα δεξιά που οδηγεί στο χωριό Κούνος και στη συνέχεια στην Κηπούλα. Από εκεί ο επισκέπτης πρέπει να ακολουθήσει πεζός πια έναν χωμάτινο δρόμο που οδηγεί στην κορυφή του πλατώματος του απόκρημνου, παράκτιου βράχου που είναι γνωστός, κατά την τοπική παράδοση, ως Άνω

⁵²² «Διαρκής Κατάλογος κήρυξης αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος», ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=15307> [Ημερομηνία πρόσβασης 27/2/2019].

⁵²³ Σαΐτας, 1987, 51.

⁵²⁴ Για τη μορφολογία και τα τοπωνύμια της περιοχής βλ. ενδεικτικά Πίκουλας 2001, 295 – 296. - Σαΐτας – Ζαρκιά 2002, 157 – 158.

⁵²⁵ Για το θέμα της οχύρωσης βλ. ενδεικτικά Δρανδάκης 1964, 121 – 123 και υποσημ. 2 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵²⁶ Περδικούλιας 2018, 368, υποσημ. 830.

Πούλα⁵²⁷. Η θέα που προσφέρει η περιοχή είναι ιδιαίτερα διευρυμένη, γεγονός που επεσήμανε έντονα και ο Βον, καθώς μπορεί κανείς να διατρέξει με το βλέμμα του όλη την περιοχή που εκτείνεται από την Αρεόπολη μέχρι τον Γερολιμένα, την ακτογραμμή της Μάνης, καθώς και το κάστρο στο Τηγάνι. **(Εικ. 82)**.

Τελευταίος σταθμός είναι το Κάστρο του Πόρτο Κάγιο (23χλμ., 40 λεπτά περίπου). Η διαδρομή συνεχίζει επί της επαρχιακής οδού Αρεόπολης – Γερολιμένα, διασχίζοντας τους παραδοσιακούς οικισμούς της Κίττας, του Γερολιμένα και των Αλίκων, και ακολούθως επί του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί στο Πόρτο Κάγιο. Προτού ο επισκέπτης φτάσει στο προορισμό του, και συγκεκριμένα στον οικισμό του Αχιλλείου, θα συναντήσει τον οικισμό της Βάθειας, ο οποίος, αν και σχεδόν ερημωμένος σήμερα, αποτελεί έναν τόπο ευρέως γνωστό **(Εικ. 83)**.

Το κάστρο του Πόρτο Κάγιο, που βρίσκεται στο βόρειο μυχό του ομώνυμου όρμου, προσεγγίζεται με τα πόδια. Κατά την περιήγησή του ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να δει τον ογκώδη περίβολο, ακανόνιστου σχήματος, ο οποίος φιλοξενεί σήμερα τμήμα του παραδοσιακού οικισμού του Αχιλλείου⁵²⁸. Από εκεί μπορεί να θαυμάσει κανείς τον μικρό, γραφικό κολπίσκο που απλώνεται μπροστά του **(Εικ. 84)**, το οποίο βρίσκεται μόλις λίγα χιλιόμετρα μακριά από το ακρωτήριο Ταίναρον.

3. Κάστρο Χελμού – Μυστράς (Εικ. 85)

Η διαδρομή αυτή συνδέει το Κάστρο του Χελμού με αυτό του Μυστρά. Στόχος εδώ είναι να αναδειχτεί η σημασία της περιοχής της βόρειας Λακεδαιμόνας που αποτέλεσε ένα από τα βασικά περάσματα από την Αρκαδία στην Λακωνία.

Το Κάστρο του Χελμού βρίσκεται στα σύνορα μεταξύ της Λακωνίας και της Αρκαδίας **(Εικ. 86, 87)** και συγκεκριμένα απέναντι από το χωριό Λογκανίκο, που αναπτύσσεται στις υπώρειες του Ταϋγέτου. Η προσέγγιση του κάστρου γίνεται από τον νέο οδικό άξονα Λεύκτρου – Σπάρτης και ειδικότερα, ξεκινώντας κανείς από την Σκορτσινού Αρκαδίας, που γειτνιάζει με τις πηγές του Ευρώτα, στον δρόμο συναντά μετά από 4 χλμ. τον λόφο που βρίσκεται το κάστρο. Η διάρκεια της ανάβασης υπολογίζεται γύρω στα 20' – 30' λεπτά και πραγματοποιείται μέσω ήπιου χωμάτινου δρόμου, που οδηγεί στην κορυφή. Σήμερα σώζονται κατάλοιπα οχύρωσης διαφόρων χρονικών φάσεων, καταδεικνύοντας τη στρατηγικής σημασίας θέση του λόφου, αλλά και μικρός ναΐσκος αφιερωμένος στον Άγιο Κωνσταντίνο. Το κάστρο εποπτεύει ολόκληρη την περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στον Πάρνωνα και τον Ταϋγέτο, με δυνατότητα οπτικής εμβέλειας ιδιαίτερα διευρυμένη. Το φυσικό πάλι τοπίο παραμένει μέχρι και σήμερα αναλλοίωτο.

Ολοκληρώνοντας την περιήγηση του κάστρου, ο επισκέπτης θα πρέπει να ακολουθήσει πάλι τον εθνικό άξονα Λεύκτρου – Σπάρτης, με κατεύθυνση προς τον Μυστρά. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής, έχοντας πάντα στα δεξιά του τον επιβλητικό Ταϋγέτο, αρχίζει να ξεδιπλώνεται η κοιλάδα του Ευρώτα **(Εικ. 88)**. Αφήνοντας πίσω ιστορικά χωριά με μακριά ιστορική κληρονομιά, όπως η Πελλάνα, ο επισκέπτης οδηγείται μέσω της εθνικής οδού στην είσοδο της πόλης της Σπάρτης. Από εκεί θα ακολουθήσει τη διαδρομή που ήδη έχει περιγραφεί παραπάνω, ενώ μπορεί επίσης να κάνει μία μικρή στάση στους προαιρετικούς σταθμούς, στον Ευρώτα και τη μεσαιωνική Λακεδαίμονα.

⁵²⁷ Κατσαφάδος 1992, 395.

⁵²⁸ Ο οικισμός του Αχιλλείου έχει κηρυχθεί ιστορικός διατηρητέος οικισμός, ο οποίος εκτείνεται εντός και εκτός του Κάστρου του Πόρτο Κάγιο, βλ. «Διαρκής Κατάλογος κήρυξης αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος», ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=18542> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2019].

4.2.3.1. Συμπληρωματικά μέσα για την υλοποίηση του δικτύου

Δημιουργία ιστοσελίδας

Για την υλοποίηση του δικτύου προτείνεται επίσης η δημιουργία μίας επίσημης ιστοσελίδας στο διαδίκτυο, που θα έχει ως αποστολή τη διάχυση της γνώσης γύρω από τα κάστρα της Λακωνίας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της στο ευρύτερο κοινό, την ενημέρωση, αλλά και την προσέλκυση του ενδιαφέροντος διαφόρων κατηγοριών χρηστών⁵²⁹. Θεωρούμε ότι η δημιουργία μίας τέτοιας ιστοσελίδας είναι απαραίτητη και η συμβολή της θα συνεισφέρει τα μέγιστα στην ανάδειξη του δικτύου, ενώ ταυτόχρονα θα προσφέρει τη δυνατότητα πρόσβασης σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες όπως άτομα με κινητικά ή άλλα προβλήματα, δεδομένου ότι τα κάστρα είναι δύσκολο να προσεγγιστούν λόγω της θέσης τους ως φυσική διαδρομή⁵³⁰. Κατά συνέπεια, στόχος είναι η ιστοσελίδα αυτή να αποτελέσει έναν ψηφιακό τόπο προβολής και ανάδειξης του οχυρωματικού αποθέματος καθώς και μέσον ενημέρωσης και πρόσβασης σε πληροφορίες που θα αφορούν ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, εκδηλώσεων και υπηρεσιών.

Ειδικότερα, όσον αφορά την προβολή του δικτύου κάστρων, ο χρήστης θα έχει πολλαπλές δυνατότητες, καθώς θα μπορεί να περιηγηθεί εικονικά τα κάστρα, να χαράζει τις δικές του διαδρομές στον ψηφιακό χώρο, αλλά και να αντλήσει πληροφορίες σε θέματα σχετικά με τα οχυρωματικά έργα. Από την άλλη πλευρά, θα μπορεί να ενημερωθεί για τις πολιτιστικές δράσεις και εκδηλώσεις (συναυλίες, ξεναγήσεις, θεατρικές παραστάσεις, εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα κ.ά.), που διοργανώνουν οι εμπλεκόμενοι τοπικοί φορείς και για τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι αρχαιολογικοί χώροι. Παράλληλα, τα παραπάνω δεδομένα θα συνδυάζονται με πληροφορίες που θα αφορούν τα καταλύματα και τις υποδομές εξυπηρέτησης τουριστών που διαθέτει η Λακωνία, τα δρομολόγια των συγκοινωνιακών μέσων και τα κέντρα πολιτιστικού ενδιαφέροντος (μουσεία, ιστορικά μνημεία, αρχαιολογικοί χώροι κ.ά.), προσφέροντας τη δυνατότητα στον χρήστη και δυνητικό επισκέπτη να αποκτήσει μία συνολική εικόνα για τον τόπο και τον εν δυνάμει προορισμό, και συνάμα να οργανωθεί πριν ή και κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, θεωρείται δεδομένο ότι το περιεχόμενο της ιστοσελίδας πρέπει διαρκώς να ανανεώνεται και να εμπλουτίζεται με πληροφορίες και υλικό που θα αφορούν την έρευνα των κάστρων αλλά και τις εξελίξεις σε τοπικό επίπεδο.

Επιπρόσθετα, στόχος είναι η ιστοσελίδα αυτή να αξιοποιηθεί ως το εργαλείο προώθησης ενός ευρύτερου πολιτιστικού τουρισμού με επίκεντρο τη Φραγκοκρατία και τα κάστρα της, όπως για παράδειγμα τη χάραξη θεματικών πολιτιστικών διαδρομών στις υπόλοιπες περιοχές της Πελοποννήσου, διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο ένα εκτεταμένο δίκτυο εικονικής πραγματικότητας. Μέσω αυτού, θα μπορεί ο χρήστης να περιηγηθεί σε όλους τους βασικούς σταθμούς – κάστρα της χερσονήσου, αποκτώντας μία ευρεία οπτική του χώρου και καλύτερη εμπέδωση του τρόπου με τον οποίο οι Φράγκοι θεμελίωσαν την κυριαρχία τους. Ταυτόχρονα,

⁵²⁹ Για αντίστοιχα παραδείγματα βλ. ενδεικτικά «ΥΠΠΟ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Τεκμηρίωση δικτύων οχυρωματικής – Χάρτης Κινδύνων - Πολιτιστικές διαδρομές στο διαδίκτυο (Πειραματική ενέργεια Archi – Med)», ανακτήθηκε από: <<https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2208>> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/2/2019].- «Διάζωμα, Πολιτιστικές διαδρομές», ανακτήθηκε από: <<http://www.diazoma.gr/cultural-routes/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/2/3019].

⁵³⁰ Βλ. επίσης Γρηγορακάκης 2011, 252.- Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 584 – 585.

όμως, η χρήση ενός τέτοιου εργαλείου μπορεί να επιφέρει θετικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή, καθώς μέσα από την προσέλκυση του ενδιαφέροντος ολοένα και περισσότερων χρηστών και κατ' επέκταση εν δυνάμει επισκεπτών, μπορούν να δημιουργηθούν κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και την αύξηση της απασχόλησης. Εξάλλου, στατιστικές έρευνες που διενεργούνται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα και σε χώρες της Ευρώπης, συγκλίνουν στην άποψη ότι η ανάπτυξη του ψηφιακού τουρισμού μπορεί να επιφέρει σημαντικά κέρδη και νέες επαγγελματικές ευκαιρίες σε περιοχές που αποτελούν σημαντικούς τουριστικούς προορισμούς, ιδίως με πολιτιστικό ενδιαφέρον⁵³¹.

Αναφορικά με την παρουσίαση των δεδομένων, τα οποία θα προσφέρονται σε διάφορες γλώσσες, θα διαρθρώνεται σε θεματικές ενότητες – πεδία, με στόχο αφενός την καλύτερη οργάνωση του υλικού και αφετέρου τη διευκόλυνση του εντοπισμού των δεδομένων από την πλευρά του χρήστη. Ένα ξεχωριστό πεδίο θα αποτελεί η ιστορία της περιοχής της Λακωνίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στο οποίο θα προσφέρονται πληροφορίες για την κατάληψη της περιοχής της Λακωνίας από τους Φράγκους, την ενσωμάτωση και την ιστορική της εξέλιξη εντός των ορίων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, ενώ ταυτόχρονα θα περιγράφονται οι τρόποι οργάνωσης κατά το φεουδαλικό δυτικό πρότυπο, δηλαδή τα νέα κοινωνικά, διοικητικά και στρατιωτικά σχήματα που εισήχθησαν στα εδάφη της επικράτειας της Πελοποννήσου, η εκκλησιαστική πολιτική και οι σχέσεις των κατακτητών με το γηγενές στοιχείο. Σε ένα άλλο πεδίο θα παρουσιάζονται τα κάστρα και η πολύπλευρη σημασία τους σε κάθε πτυχή της ζωής των Φράγκων. Η προσέγγιση των πληροφοριών θα γίνεται με συνοδευτικά κείμενα τεκμηρίωσης, χάρτες, με ψηφιοποιημένη μορφή γραπτών πηγών, ηχητικά αρχεία κ.ά.

Ως προς την προβολή του δικτύου, θα περιγράφονται οι καθορισμένες διαδρομές με δυνατότητα χάραξης και άλλων διαδρομών, ενώ, όσον αφορά την καταγραφή του κάθε μνημείου, οι πληροφορίες θα παρουσιάζονται σε επιμέρους ενότητες στις οποίες θα καταχωρείται η θέση του κάστρου, το τοπωνύμιο της περιοχής που χωροθετείται – με αναφορές στην προέλευση του τοπωνυμίου – η ιστορία του, τυπολογικά – μορφολογικά χαρακτηριστικά του μνημείου, η κατάσταση διατήρησής του, η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό και βασικές βιβλιογραφικές αναφορές⁵³². Η προσέγγιση των δεδομένων θα γίνεται επίσης με χάρτες (σύγχρονοι και παλαιοί), τοπογραφικά σχέδια, φωτογραφίες, εφαρμογή google earth, ψηφιακές απεικονίσεις κ.ά. Παράλληλα, είναι αναγκαίο να φανεί η διαχρονικότητα των κάστρων, δεδομένου ότι πολλά εξ αυτών είτε προϋπήρχαν και συντηρήθηκαν ή επισκευάστηκαν είτε ανακατασκευάστηκαν πλήρως. Στο πλαίσιο αυτό, νόημα θα είχε η δημιουργία ενός χρονολογίου, με αναφορές στην εξέλιξη της ιστορικής πορεία του τόπου⁵³³.

Τέλος, στα υπόλοιπα πεδία θα περιλαμβάνονται πληροφορίες για τις εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στους χώρους των κάστρων, στοιχεία του πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος της Λακωνίας, καθώς και οι υποδομές και τα τουριστικά καταλύματα που υπάρχουν στην περιοχή και κυρίως στους οικισμούς που βρίσκονται πλησίον των κάστρων, με επιπρόσθετο σκοπό την ενίσχυση της τοπικής ανάπτυξης.

Η ιστοσελίδα θα διαθέτει επίσης διαδικτυακές εφαρμογές για κινητά τηλέφωνα, οι οποίες θα προσφέρονται δωρεάν στους χρήστες. Μέσω αυτών, θα μπορεί κανείς, εκτός από το να αντλήσει

⁵³¹ Για τα θετικά αποτελέσματα του ψηφιακού τουρισμού βλ. ενδεικτικά «Αυτοδιοίκηση – Ψηφιακός Τουρισμός», ανακτήθηκε από: <<https://www.aftodioikisi.gr/oikonomia/tourismos-psifiako-periexomeno-perissoteres-theseis-ergasias/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 6/5/2019].

⁵³² Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το πεδίο «Ταυτότητα Αρχαίων Θεάτρων» της ιστοσελίδας του Διαζώματος, βλ. «Διάζωμα», ανακτήθηκε από: <<http://www.diazoma.gr/theaters/?type=list>> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2019].

⁵³³ Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 584 – 585. Βλ. επίσης ενδεικτικά “ecastles”, ανακτήθηκε από: <http://ecastles.culture.gr/#> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2019].

όλες τις παραπάνω πληροφορίες, να περιηγηθεί καλύτερα και πιο εύκολα στον φυσικό χώρο της διαδρομής. Τέλος, το ψηφιακό περιεχόμενο θα εμπλουτίζεται και με συνδέσμους σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης (facebook, instagram, youtube), τα οποία έχουν γίνει ιδιαίτερα προσφιλή τα τελευταία χρόνια στους πολιτιστικούς χώρους, καθώς ενισχύουν τον ρόλο και τη συμμετοχή του χρήστη στην διακίνηση και ανταλλαγή των πληροφοριών, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπουν την ανοικτή και ελεύθερη επικοινωνία⁵³⁴.

Την οικονομική ενίσχυση της ιστοσελίδας θα μπορούσαν να αναλάβουν το Υπουργείο Πολιτισμού και η Περιφέρεια Πελοποννήσου και η διαχείρισή της να γίνεται σε συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, με πολιτιστικούς φορείς και τουριστικά γραφεία.

Δημιουργία ενημερωτικών σταθμών σε επιλεγμένα σημεία και ενός πληροφοριακού κέντρου

Η δημιουργία ενός χώρου που θα λειτουργεί ως πληροφοριακό κέντρο⁵³⁵ των επισκεπτών των μνημείων, αποτελεί επίσης ένα μέσο συμπλήρωσης του δικτύου. Βασικό αντικείμενο αυτού του χώρου θα είναι η ανάδειξη της εν λόγω ιστορικής περιόδου της Λακωνίας και των υλικών μαρτυριών της, με στόχο την κατανόηση, την εμπάθυνση και διάχυση της γνώσης γύρω από αυτά, στο ενδιαφερόμενο κοινό, αλλά και η προβολή του δικτύου, μέσω της ενημέρωσης των επισκεπτών για τις πολιτιστικές διαδρομές και τα μνημεία.

Για την κατανόηση της ιστορίας της Φραγκοκρατούμενης Λακωνίας και των μνημείων της, η παρουσίαση θα γίνεται μέσω εποπτικού υλικού, βιντεοπροβολών και νέων ψηφιακών τεχνολογιών, όπως ψηφιακός διαδραστικός χάρτης της Λακωνίας, οθόνες αφής, γεγονός που προϋποθέτει την ψηφιοποίηση σημαντικού αριθμού αφηγηματικών πηγών, περιηγητικών κειμένων, τοπογραφικών διαγραμμάτων κ.ά. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαν επίσης να ενταχθούν έργα της νεότερης και σύγχρονης πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας, εμπνευσμένα από την ιστορική αυτή εποχή και τα κάστρα της, όπως λ.χ. το *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς του Νίκου Καζαντζάκη*, ο *Καστρολόγος του Φώτη Κόντογλου* ή η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ του Ηλία Τερζάκη*), αλλά και ανάλογα εικαστικά έργα.

Επιπρόσθετα, το κέντρο πληροφόρησης θα πρέπει να διαθέτει πωλητήριο, το οποίο δεν θα απευθύνεται μόνο στους επισκέπτες του, αλλά και σε αυτούς που θέλουν να αγοράσουν κάτι από αυτό. Στον χώρο αυτό θα διατίθενται βιβλία και μελέτες που συσχετίζονται με το θέμα, τα έντυπα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας που αφορούν στα έργα ανάδειξης των κάστρων, αντίγραφα φωτογραφικού υλικού, καθώς επίσης και χάρτες που θα διευκολύνουν τον επισκέπτη κατά την περιήγησή του στα κάστρα.

Το πληροφοριακό κέντρο θα μπορούσε να στεγαστεί στο Κέντρο Πολιτισμού Ανατολικής Μάνης (Παλιό Παρθεναγωγείο)⁵³⁶, το οποίο βρίσκεται στο Γύθειο (**Εικ. 89**). Πρόκειται για

⁵³⁴ Βλ. «Διάζωμα. Πολιτιστικές Διαδρομές», ανακτήθηκε από: <http://www.diazoma.gr/site-assets/1-%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf>, [Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2019].

⁵³⁵ Για αντίστοιχα παραδείγματα βλ. ενδεικτικά «Πληροφοριακό κέντρο αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας», ανακτήθηκε από: <http://domesindex.com/buildings/plhroforiako-kentro-arxaiologikwn-xwrwn-ths-a8hnas/> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].- «Γαλεριανό συγκρότημα, Πληροφοριακό κέντρο», ανακτήθηκε από: <http://galeriuspalace.culture.gr/ekpaideusi/psifiakes-efarmoges/plhroforiako-kentro/> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

⁵³⁶ «Κέντρο Πολιτισμού Ανατολικής Μάνης», ανακτήθηκε από: <http://kpmanis.gr/> > [Ημερομηνία πρόσβασης 3/6/2019].

έναν χώρο που μόλις πρόσφατα άνοιξε τις πύλες του στο κοινό και σκοπός του είναι η προβολή του ιδιαίτερου χαρακτήρα της Μάνης, καθώς και η ενημέρωση των επισκεπτών γύρω από την ιστορία και τον πολιτισμό της. Θεωρούμε ότι η επιλογή ενός τέτοιου χώρου, που μεταξύ άλλων διακρίνεται για τις σύγχρονες προδιαγραφές του, αποτελεί ιδανική λύση για τη στέγαση ενός κέντρου πληροφόρησης αναφορικά με τα κάστρα. Άλλος ένας λόγος, ο οποίος μας οδηγεί στην επιλογή αυτή, είναι ότι το Κέντρο Πολιτισμού βρίσκεται σε μία πόλη που ελκύει το ενδιαφέρον πολλών τουριστών. Επίσης στους αρχαιολογικούς χώρους του Γερακίου και του Μυστρά θα μπορούσε να δημιουργηθεί μία αντίστοιχη μικρή εγκατάσταση, δεδομένου ότι υπάρχουν ήδη διαμορφωμένοι χώροι με αίθουσες και πωλητήρια. Άλλο ένα ενδεχόμενο αποτελεί η δημιουργία πληροφοριακού κέντρου στην πρωτεύουσα του νομού, τη Σπάρτη. Εξάλλου, η πόλη διαθέτει πολλά παλαιά αστικά κτήρια, που έχουν κηρυχτεί ως διατηρητέα ιστορικά μνημεία είτε από το Υπουργείο Πολιτισμού είτε από το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας⁵³⁷.

Τέλος, προτείνεται η εγκατάσταση ενημερωτικών σταθμών σε διάφορα σημεία των διαδρομών, ούτως ώστε να είναι πιο αποτελεσματική η προβολή του δικτύου. Και στους σταθμούς αυτούς θα παρέχονται επίσης χάρτες, όπου θα σημειώνονται οι διαδρομές, ενημερωτικά έντυπα αναφορικά με την ιστορία των κάστρων, τα ξενοδοχεία της περιοχής ή τις εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται κατά καιρούς, φωτογραφικό υλικό κ.α.

4.2.3.2. Διαχείριση δικτύου κάστρου

Στο πλαίσιο της υλοποίησης και διαχείρισης του δικτύου κάστρων υπαγορεύεται η σύσταση ενός φορέα διαχείρισης⁵³⁸. Η διαδικασία αυτή κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να καταστεί το εγχείρημα αυτό επιτυχές, διότι η εφαρμογή μίας τέτοιας δράσης προϋποθέτει τη συνεργασία πολλών και διαφορετικών συντελεστών⁵³⁹. Κατόπιν τούτου, προτείνεται η συγκρότηση μίας μη κρατικής οργάνωσης, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, η οποία θα απαρτίζεται από μέλη της Περιφέρειας Πελοποννήσου, του Υπουργείου Πολιτισμού και των αρμόδιων υπηρεσιών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αλλά και από επαγγελματίες τουρισμού, ιδιώτες κ.ά.

Κύρια αποστολή του φορέα θα είναι η προστασία και η ανάδειξη των κάστρων και, συνακόλουθα, η υλοποίηση των δράσεων προβολής του φραγκικού παρελθόντος της Λακωνίας μέσα από το δίκτυο, με σκοπό την ανάπτυξη ενός ποιοτικού πολιτιστικού τουρισμού στην περιοχή. Αναλυτικότερα, οι αρμοδιότητες του φορέα, ο οποίος θα στηρίζεται σε συνέργειες, θα είναι:

- α) η σύνταξη των μελετών για την προστασία και την ήπια τουριστική ανάδειξη των κάστρων, που δεν έχουν τύχει μέχρι σήμερα περαιτέρω προστασίας
- β) η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου τους και η αναβάθμιση της προσβασιμότητας σε αυτά
- γ) η εξεύρεση των οικονομικών πόρων για τις προαναφερθείσες παρεμβάσεις (λ.χ. προγράμματα ΕΣΠΑ)

⁵³⁷ Για το κηρυγμένο κτηριακό απόθεμα βλ. «Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας», ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/result_declarations.php> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

⁵³⁸ Πρβλ. Γκαντούνα 2013, 101 – 103.

⁵³⁹ Βλ. «Διάζωμα. Πολιτιστικές Διαδρομές», ανακτήθηκε από: <http://www.diazoma.gr/site-assets/1-%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf>, [Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2019].

δ) η αξιοποίηση στρατηγικών προβολής και προώθησης του δικτύου, όπως για παράδειγμα διαφημιστικά σποτ στην τηλεόραση ή το ραδιόφωνο, καταχωρίσεις σε περιοδικά ή εφημερίδες, σε ιστοσελίδα και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και η σύνδεση της έναρξης εφαρμογής του δικτύου με ένα γεγονός (λ.χ. παγκόσμια ημέρα κάστρων)

ε) η ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας μέσα από εκπαιδευτικές δράσεις και σεμινάρια, με στόχο την συμμετοχή και σύμπραξή τους στο δύσκολο έργο της προστασίας των μνημείων.

Συμπεράσματα

Στις σελίδες που προηγήθηκαν, προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε την εικόνα της ιστορίας της Λακωνίας στο πλαίσιο των νέων συνθηκών που διαμορφώθηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους ιππότες της Δ΄ σταυροφορίας και την επακόλουθη ίδρυση του Φραγκικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας στα εδάφη της Πελοποννήσου. Έγινε φανερό ότι οι Φράγκοι αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα στην προσπάθεια εδραίωσης της κυριαρχίας τους στην περιοχή, γεγονός που οφείλεται τόσο στη γεωγραφική θέση της Λακωνίας όσο και στο αντιστασιακό πνεύμα που εκδήλωσαν περιοχές της επικράτειάς της. Σε τούτο βέβαια καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η ύπαρξη του ισχυρού Κάστρου της Μονεμβασίας, το οποίο, μέχρι την τελική παράδοσή του, λειτουργούσε ως τροχοπέδη στις προσπάθειες των Φράγκων να επεκταθούν. Έτσι, μετά την κατάκτηση του σημαντικού αυτού φρουρίου, που η ημερομηνία της αποτελεί μέχρι και σήμερα αντικείμενο συζητήσεων στους κόλπους των ιστορικών, ακολούθησε η κατάληψη και των τελευταίων περιοχών που αντιστέκονταν, με αποτέλεσμα την προσάρτηση της Λακωνίας στο Πριγκιπάτο. Ωστόσο, η εμπέδωση της εξουσίας των Φράγκων δεν εξασφαλίστηκε ουσιαστικά, αν ληφθεί υπόψη η τελική έκβαση των γεγονότων.

Εκτός από την εγκατάστασή τους στα κατακτημένα εδάφη, οι Φράγκοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν νέους θεσμούς και μορφές οργάνωσης, με σημαντικότερη αλλαγή την εισαγωγή του δυτικού τύπου κάστρου. Το κάστρο ήταν ενταγμένο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο οικιστικής, στρατιωτικής και διοικητικής οργάνωσης που εφάρμοσαν οι Φράγκοι τόσο στην Ηγεμονία τους, όσο και σε όλες τις φραγκοκρατούμενες περιοχές του μεσογειακού χώρου και της Μέσης Ανατολής. Ως οχυρωματική κατασκευή εξέφραζε την επιθυμία των ίδιων για μόνιμη εγκατάσταση, καθώς και την πολιτική ισχύ τους έναντι του πολυπληθέστερου γηγενούς πληθυσμού. Επομένως, τα κάστρα λειτουργούσαν ως σύμβολα διαχωρισμού μεταξύ των κατακτητών και του ντόπιου στοιχείου. Ταυτόχρονα, όμως αποτελούσε το κέντρο όλης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των Φράγκων. Όπως στις υπόλοιπες φραγκοκρατούμενες περιοχές, έτσι και στη Λακωνία ανεγέρθηκαν κάστρα *ex nihilo* ή αξιοποιήθηκαν παλαιότερα οχυρά. Κύριος ρόλος των φράγκικων κάστρων ήταν η προστασία των κατακτητών, η εποπτεία των θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων και ο ευκολότερος έλεγχος της ενδοχώρας.

Σήμερα στην περιοχή της Λακωνίας διασώζεται ένας σημαντικός αριθμός κάστρων σε στρατηγικές θέσεις, οι οποίες βρίσκονται διεσπαρμένες μέσα στο χώρο. Κάποια από τα κάστρα αυτά παρουσιάζουν σημαντικό πρόβλημα τεκμηρίωσης, καθώς είτε δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, είτε είναι δύσκολο να αναγνωριστεί ο αρχικός αρχιτεκτονικός τους πυρήνας. Ακόμη κι έτσι, όμως, η συνθετική αντιμετώπισή τους, σε συνδυασμό με τις πηγές, τη δευτερογενή βιβλιογραφία, επιτρέπει ως ένα βαθμό να αναδυθούν τα ιδιαίτερα στοιχεία της εποχής και να γίνει αντιληπτό το διαφορετικό πνεύμα της μεσαιωνικής Δύσης, που προκάλεσε σημαντικές ανακατατάξεις σε όλους τους τομείς στο λακωνικό χώρο, αλλά και στον ευρύτερο φραγκοκρατούμενο χώρο εν γένει.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα παραπάνω δεδομένα και έχοντας ως στόχο την αξιοποίηση του οχυρωματικού αυτού αποθέματος που αποτελεί κομμάτι της ιστορικής ταυτότητας και φυσιογνωμίας της Λακωνίας, επιχειρήσαμε να προτείνουμε εδώ τη χάραξη ενός δικτύου κάστρων, που συγκροτείται από πολιτιστικές διαδρομές. Μέσα από την επιλογή των πολιτιστικών διαδρομών, που αποτελούν ένα από τα μέσα ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού, σκοπός είναι η ανάδειξη μίας όχι ιδιαίτερα γνωστής περιόδου της ιστορίας του τόπου, η οποία ανιχνεύεται κυρίως μέσα από τα κάστρα, και ακολούθως η προστασία και περαιτέρω διαχείριση των ίδιων των μνημείων. Συνακόλουθα, η οργάνωση αυτών των

διαδρομών αποσκοπεί στην γνωριμία και ουσιαστική επαφή του ντόπιου στοιχείου με τα μνημεία του, εφόσον μέσα από αυτά θα διαμορφωθεί μία συνείδηση περί του παλιμνήστου της τοπικής του ιστορίας και άρα ένας επαναπροσδιορισμός της ταυτότητάς του, που θα ερείδεται στα θεμέλια μίας ολιστικής, όχι επιλεκτικής σχέσης με το παρελθόν. Από την άλλη πλευρά, αυτού του είδους το εγχείρημα μπορεί να λειτουργήσει και ως εφαλτήριο για την ενεργοποίηση και σύμπραξη των πολιτών στην επίπονη προσπάθεια για τη διάσωση και διατήρηση των πολιτιστικών τους πόρων. Εξάλλου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η ορθή διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν προϋποθέτει μόνο τη συνεργασία των εκάστοτε αρμόδιων φορέων (δημόσιος, ιδιωτικός), αλλά επιβάλλεται να περιλαμβάνει και την τοπική κοινωνία, εφόσον αυτή είναι ο άμεσος αποδέκτης αλλά και ο βασικός καταλύτης για την ενεργοποίηση και υλοποίηση οποιασδήποτε προσπάθειας προς την κατεύθυνση αυτή. Έτσι, για παράδειγμα, μπορεί να δημιουργηθεί ένα σώμα πολιτών που θα συμμετέχει ενεργά και θα ασκεί πιέσεις για την υλοποίηση των προτάσεων για το δίκτυο ή ακόμη και μία ομάδα εθελοντών – πολιτών, η οποία θα φροντίζει για την καλή κατάσταση διατήρησης του περιβάλλοντος χώρου των κάστρων, με την ανάληψη πρωτοβουλιών για τον καθαρισμό των μονοπατιών που οδηγούν στα κάστρα, τον καθαρισμό των καταλοίπων από την αυτοφυή βλάστηση και τον ευπρεπισμό του χώρου εν γένει.

Τέλος, η ανάδειξη των κάστρων της Λακωνίας και η προβολή τους ως το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι άλλων περιοχών, μπορεί να μετατρέψει τον νομό, ο οποίος δεν έχει αναδειχθεί στο βαθμό που του αναλογεί, μολοντί διαθέτει εξαιρετικές φυσικές ομορφιές και πολιτιστικό πλούτο, σε έναν νέο ελκυστικό τουριστικό προορισμό. Δεδομένου μάλιστα ότι τα κάστρα αποτελούν τα τελευταία χρόνια ένα πεδίο με αυξημένη εκδήλωση ενδιαφέροντος από την πλευρά επιστημόνων, φυσιολατρών και απλών επισκεπτών, θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένας ποιοτικός πολιτιστικός τουρισμός ο οποίος θα έχει ετήσια διάρκεια. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων για μία κοινωνικο – οικονομική ανάπτυξη του τόπου με όρους αειφορίας, αλλά και τη διασφάλιση των μέσων και των οικονομικών πόρων για την ολοκληρωμένη προστασία των κάστρων.

Κατά συνέπεια, η έννοια της πολιτιστικής διαχείρισης χρησιμοποιείται εδώ ως το εφαλτήριο για την ανάδειξη του μεσαιωνικού παρελθόντος της Λακωνίας, που είχε εν πολλοίς παραμεληθεί μέχρι πριν κάποια χρόνια, αλλά και ως το μέσον και εργαλείο για την ουσιαστική προστασία και προβολή του οχυρωματικού αποθέματος. Ταυτόχρονα, μέσω της ορθής πολιτιστικής διαχείρισης, με στόχους και ενέργειες σύμφωνες με το πνεύμα του αειφόρου πολιτιστικού τουρισμού, μπορεί να διαμορφωθούν ευκαιρίες για τοπική ανάπτυξη σε όλους τους τομείς.

Βραχυγραφίες

ΕΕΒΣ = Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

ΑΔ = Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΔΧΑΕ = Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας

Βιβλιογραφία

Αθανασούλης Δ., 2009, *Το κάστρο Ακροκορίνθου και η ανάδειξή του (2006 – 2009)*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, 25^η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, Αρχαία Κόρινθος.

Αλεξιάκης Ε. Π., 1979, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα.

Αναγνωστάκης Η., 2012, «Μονεμβασία – Λακεδαιμόν: Για μία τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή αργία στις πόλεις», στο: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 101 – 137.

Andrews K., 2006, *Castles of the Morea*, Revised Edition with a Foreword by Glenn R. Bugh, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.

Αρβανιτόπουλος Στ. Ι., 2008, «Η οχυρωματική τέχνη στον ελλαδικό χώρο από την παλαιοχριστιανική έως τη μεταβυζαντινή περίοδο», στο: Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Κάστρων Περίπλους*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα, 21 – 44.

Αρβανιτόπουλος Σ. Ι., 2015, «Η έρευνα για την οχυρωματική στην Πελοπόννησο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα», στο: *Αρχαιολογική Έφημερίς, 154*, Ε' περίοδος [Περιοδικόν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας], 219 - 243.

Arweiler-Γλύκατζη Ε., 1980, «Από την Άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204 – 1261)», στο: *ΙΕΕ*, τόμ. Θ', Βυζαντινός Ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 106 – 115.

Ασπρά-Βαρδαβάκη Μ., Εμμανουήλ Μ., 2005, *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.

Αυγερινού-Κολώνια Σ., 1995, «Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές: δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα* 55, 104 – 111.

Αυγερινού-Κολώνια Σ., 2017, «Πολιτιστικός και δημιουργικός τουρισμός: Μία νέα παράμετρος παραγωγικής αναζωογόνησης των ιστορικών κέντρων των πόλεων», στο: Π. Τσάρτας, Π. Λύτρας (εκδ.), *Τουρισμός, τουριστική ανάπτυξη: συμβολή Ελλήνων επιστημόνων*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 165 – 172.

Βαγιακάκος Δ. Β., 1990, «Ευρώτας. Όνοματολογικά», στο: *Από την φωτεινή κληρονομιά του Μυστρά στην Τουρκοκρατία. Πρακτικά του Έκτατου Πνευματικού Συμποσίου*, Σπάρτη – Μυστράς, 27 – 29 Μαΐου 1988 (*Πελοποννησιακά, Παράρτημα 16*), Αθήνα, 361 – 416.

Βασιλακοπούλου-Ιωαννίδου Α., 1979, «Λακωνία, Λάκωνες εις τούς βυζαντινούς συγγραφεῖς», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, Σπάρτη – Γύθειο, 7 -11 Οκτωβρίου 1977 (*Λακωνικαὶ Σπουδαί, τόμ. 4*), τχ. Α΄, Ἐν Ἀθήναις, 3 – 13.

Βαχαβιώλος Δ. Θ., 2014, *Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη Βυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα.

Βέης Ν., 1909, «Τὸ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασιάς» Χρονικόν. Αἱ πηγαι καὶ ἡ ἱστορικὴ σημαντικότητα αὐτοῦ», *Βυζαντίς* 1, 57 – 105.

Bon A., 1969, *La Morée Franque. Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la Principauté d' Achaïe (1205 – 1430)*, Texte & Album (vol. I – II), Bibliothèques de l' Ecole Française d' Athènes et de Rome, Ed. E. de Boccard, Paris.

Breuillet M., 1992, «Το Κάστρο του Πασσαβά στον Μορέα: Τοπωνυμία και Ιστορία», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 11, 299-309.

Γεωργιάδης Ν., 1994, «Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτίρια και τις πλατείες της Σπάρτης, από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το Παράδειγμα της Σπάρτης»*, Σπάρτη, ΤΕΕ, Δήμος Σπάρτης και ICOMOS, 103 – 107.

Γεωργοπούλου-Βέρρα Μ. - Αθανασούλης Δ., 2005, «Σχετικά με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205 – 1430)», στο: Γ. Τουμάζης, Α. Ράσε κ.ά. (επιμ.), *Σταυροφορίες. Μύθος και Πραγματικότητα*, Κατάλογος Έκθεσης Ιδρύματος Πετρίδη σε συνεργασία με το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Superitendence of Cultural Hertiage, Istituto per le Tecnologie ai Beni Culturali – Consiglio Nazionale delle Ricerche, Centre de Richerches en Arts, Images et Forms – Université de Picardie Verne (Κύπρος 1/12/2004 – 6/2/2005, Ελλάδα 20/2 – 20/5/2005), Κύπρος, 163 – 169.

Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό Ι., 2002, «Θεωρητική προσέγγιση και πρακτική του Προγράμματος “Κάστρων Περίπλους”», στο: Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών. Πρακτικά Ημερίδας*, Θεσσαλονίκη, 25 Σεπτεμβρίου 1998, 4^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 59 – 66.

Γιαννακόπουλος Π. Ε., 1966, *Τὸ Γύθειον. Αρχαιολογική και ιστορική ἄποψις ἀπὸ τῆς προϊστορικής ἐποχῆς μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Αθήναι.

Γκαντούνα Ευ., 2013, *Δικτύωση τόπων πολιτιστικής κληρονομιάς: Η περίπτωση του Δήμου Ελασσόνας*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών και Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος.

Γκιολές Ν. - Δαμούλος Π., 2012, «Οι οχυρώσεις στο Βυζαντινό Κάστρο της Μαΐνης στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης», στο: Π. Δαμούλος (επιμ.), *Η Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Χίος, 26 – 28 Σεπτεμβρίου 2008, Εκδ. “άλφα - πι”, Χίος, 187 – 193.

Γκιολές Ν., 2008 – 2009, «Η ανασκαφή στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης», στο: Ευ. Π. Ελευθερίου – Αγγ. Μέξια (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού συμποσίου στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη βυζαντινή Μάνη*, Καραβοστάσι Οιτύλου, 21 – 22 Ιουνίου 2008, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Δήμος Οιτύλου, Εκδ. Ιδιομορφή, Σπάρτη, 61 - 77.

Γρηγορακάκης Γ. 2011, «Πόλεις Κυνουρίας. Πολιτιστική διαδρομή στην Ανατολική Κυνουρία», *ΑΔ* 66, 248 – 252.

Γριτσόπουλος Τ., 1982, *Ίστορία τοῦ Γερακίου*, ἔκδοσιν τοῦ Συνδέσμου τῶν ἐν Ἀττικῇ Γερακιτῶν, Αθήναι.

Δασκαλάκη Α. Β., 1923, *Η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία 1453-1821*, Αθήνα.

Δημητροκάλλης Γ., 2001, *Γεράκι. Οί τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ κάστρου*, Αθήναι.

Δημητσάντου-Κρεμέζη Αι., 2006, «Πολιτιστικές διαδρομές στην Αττική - Μεσόγεια», στο: Χ. Ν. Μπαμπούνης (επιμ.), *Πρακτικά ΙΑ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Σπάτα, 11 – 14 Νοεμβρίου 2004, Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Σπάτα, 129 – 134.

Διαμαντή Κ.Π., 2012, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές της Λακωνίας και το εργαστήριο του ανώνυμου ζωγράφου. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης ζωγραφικής στη Λακωνία*, Διδακτορική Διατριβή, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Σειρά μονογραφιών και Διδακτορικών Διατριβών, Τρίπολη.

Δοανίδου Σ. Ι., 1989, *Τὸ Πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας (1205 – 1460)*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.

Δρανδάκης Ν., 1966, «Ἀνασκαφή εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», στο: *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1964*, 121 – 135.

Δρανδάκης Ν., 2009, «Ἀνασκαφή στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», στο: Χ. Κωνσταντινίδη (επιμ.), *Μάνη καὶ Λακωνία. Λακωνικαὶ Σπουδαί*, παράρτημα 17, τόμ. Β' (Μάνη – Ἀνασκαφή καὶ Ἔρευνα), Αθήναι, 327 – 337, 523 – 538, 745 – 754.

Δρανδάκης Ν. - Γιοιόλης Ν., 1982, «Άνασκαφή στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», στο: *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1980*, 247 – 258.

Δρανδάκης Ν. - Γκιολές Ν., 1986, «Άνασκαφή στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», στο: *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1983*, τχ. Α΄, 264 – 270.

Δρανδάκης Ν., 1995, «Το Παλιομονάστηρο του Βρονταμά», *ΑΔ* 43, Μέρος Α΄ - Μελέτες, Αθήνα, 159 – 194.

Ελευθερίου Ε. - Χαραλάμπους Δ. - Ανδρουλιδάκη Αι., κ.ά., 2008, *Μελέτες ωρίμανσης και προετοιμασίας. Αρχαιολογική και Αρχιτεκτονική προμελέτη για την οργάνωση, βελτίωση επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και τη συντήρηση μνημείων*, τχ. 2, Υπουργείο Πολιτισμού, 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Σπάρτη.

Ελευθερίου Ε. – Μαρδά-Στυφιανού Ε. (επιμ.), 2015, *Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Σπάρτη, 1 – 37.

Ελευθερίου Ε., 2017, «Διαβάζοντας το παλίμψηστο στο Παλαιόκαστρο Γερακίου Λακωνίας», στο: *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη*, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς, 4 – 7 Οκτωβρίου, Περιλήψεις ανακοινώσεων, 62 – 63.

Ελευθερίου Ε., 2019, «Το κάστρο Γερακίου Λακωνίας: το πρόσφατο παράδειγμα μετατροπής ενός μεσαιωνικού οικισμού σε οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο», στο: Ε. Ζυμή - Μ. Ξανθοπούλου κ.ά. (επιμ.), *2ο Διεθνές Συνέδριο Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 2), Πρακτικά Συνεδρίου*, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα (Αμφιθέατρο της Σχολής «Νικόλαος Πολίτης»), 1-4 Νοεμβρίου 2017 (υπό δημοσίευση).

Ευγενίδου Δ. - Καλαμαρά Π. (επιμ.), 2001, *Μονεμβασιά. Αντικείμενα – Περιβάλλον – Ιστορία. Η Αρχαιολογική Συλλογή*, Αθήνα.

Ευσταθίου Ι., 2012, «Λακωνία. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί χρόνοι», στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 502 – 509.

Ζαφειροπούλου Ντ. (επιμ.), 2008, *Κάστρον Περίπλους (Castrorum Circumnavigatio)*, Διεύθυνση Δημοσιευμάτων Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα.

Hendricks B. - Sansaridou-Hendricks T., 2011-2012-2013, “Bourgs, Faubourgs et Bourgeois dans la Grèce Franque après 1204”, *Βυζαντινός Δόμος* 19-20-21, 119-144.

Ηλιόπουλος Κ.Ν., 1992, «Η Λακωνία εις τούς Λατίνους συγγραφεῖς», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 11, Αθήνα, 595 – 641.

Θέμος Αθ., 2012, «Λακωνία. Η κοιλάδα του Ευρώτα», στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 518 – 523.

Καζαντζάκης Ν., 1969, *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, Εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα (6^η έκδ.).

Καλαμαρά Π. - Ρουμελιώτης Ν. (επιμ.), 2004, *Μανιάτικοι Οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης αρ. 1, Εκδ. Καπόν, Αθήνα.

Καλλιγά Χ.Α., 2006, «Μονεμβασία (7^{ος} – 15^{ος} αιώνας)», στο: Αγγ. Ε. Λαΐου (γενική εποπτεία), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τόμ. Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 691 – 714.

Καλλιγά Χ., Καλλιγάς Α., 2006, *Μονεμβασία. Ξαναγράφοντας σε παλίμψηστα*, Εκδ. Ποταμός, Αθήνα.

Kalligas H.A., 2010, *Monemvasia: A Byzantine city state*, ed. Routledge, London & New York 2010.

Καλονάρος Π. (εκδ.), 1940, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήναι.

Καλοπίση-Βέρτη Σ., 2007, «Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα», στο: Π. Λ. Βοκοτόπουλος (διεύθ.), *Η Βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία: Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της*, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9 – 12 Μαρτίου 2004, Αθήνα, 63 – 88.

Καραγιαννόπουλος Ι., 2001, *Το Βυζαντινό κράτος*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη (4^η έκδ.).

Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., 1985, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Εκδ. Αδάμ, Αθήνα.

Καστρίτη Ν. (επιμ.) 2012, *Παλαιοί Χάρτες του Ευρύτερου Ελλαδικού χώρου...στα Ίχνη της Αρχαιογνωσίας και της Ιστορίας...*, Συλλογή Π. Ν. Σουκάκου, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Βασίλη και Μαρίνας Θεοχαράκη, Αθήνα.

Κατσάλη Ευ. - Κωσταρέλλη Α., 2017, «Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια: Σχεδιάζοντας μια πολιτιστική διαδρομή στα ίχνη των Ελλήνων αρχόντων της Λατινοκρατίας», στο: Z. Tankosic, F. Mavridis, M. Kosma (ed.), *An island between two worlds. The archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine times, Proceedings of International Conference, Eretria, 12 – 14 July 2013, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens*, vol. 6, Norwegian Institute of Athens, Athens, 577 – 592.

Κατσαφάδος Παν. Σταμ., 1992, *Τα κάστρα της Μαΐνης*, Εκδ. Ηλεκτρονικές Τέχνες Ε.Π.Ε., Αθήνα.

Κατσαφάδος Π., 1996, «Η συμβολή περιηγητικών κειμένων, χαρτών και χαρακτηριστικών στην επίλυση του προβλήματος της ταύτισης των «κάστρων της Μάνης», στο: Γ. Σαΐτας, *Μάνη*.

Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15^{ος}-19^{ος} αι.). Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένι Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Πρόγραμμα: Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδος (15^{ος} – 20^{ος} αιώνας), Αθήνα, 117 - 135.

Κατσουγκράκη Γ., 2001, «Κάστρο Πασσαβά», στο: Α. Τρυποσκούφη – Α. Τσιτούρη (επιμ.), *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες: Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Πειραματική ενέργεια Archi-Med, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 58 – 60.

Κατσουγκράκη Γ., 2004, «Η άμυνα στην Νότια Λακωνία: Τα κάστρα Βαρδούνιας, Πασσαβά, Κελεφάς», στο: *Λακωνία: Γλώσσα – Ιστορία – Πολιτισμός. Πρακτικά Στ' Πανελληνίου Συνεδρίου*, Limeni Village, Αρεόπολη Λακωνίας 14, 15 και 16 Μαΐου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νομαρχία Λακωνίας, Κέντρο Έρευνας Επιστήμης και Εκπαίδευσης. Εισηγήσεις

Κίγκα Ε., 1985, «Το λαλούδι της Μονοβασιάς», *Δωδώνη 14*, τχ. Α' [Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων], 103 - 128.

Κονιδάρης Γ.Ι., 1951, «Η παλαιότερα μνεία τῆς Μαΐνης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς», *Θεολογία ΚΒ'*, τχ. Δ, 652 – 65.

Κόνσολα Ντ., 1995, *Η διεθνής προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Κοντογιάννης Ν., 2001 - 2002, «Κάστρα καὶ ὀχυρώσεις στὴν Μεσσηνία κατὰ τοὺς Μεσαιωνικοὺς καὶ Νεώτερους χρόνους», *Πρακτικά του 5' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Τρίπολη, 24 – 29 Σεπτεμβρίου 2000 (*Πελοποννησιακά, Παράρτημα 24*), τόμ. Β', Αθήνα, 113 – 144.

Κοντογιάννης Ν., 2012, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: από το Βυζάντιο στο νεώτερο Ελληνικό Κράτος», στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (Εκδοτική Εποπτεία), Α. Ν. Δουλαβέρας - Ι. Κ. Σπηλιοπούλου (Επιστημονική Επιμέλεια), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 285 – 328.

Κόντογλου Φ., 1962, «Τὸ Κάστρο τοῦ Γερακιοῦ», *Πειραιϊκή – Πατραϊκή* 84, Αθήνα, 28.

Κορδώσης Μ. Σ., 1981, «Η σλαβική εποίκιση στην Πελοπόννησο», *Δωδώνη 10* [Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων], 381 – 429.

Κορδώσης Μ. Σ., 1982 – 1983, «Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία (Θ' αι. – 1204)», *Πρακτικά του Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν*, Μολάοι, 5 – 7 Ιουνίου 1982 (*Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9*), Αθήνα, 107 – 112.

Κορδώσης Μ.Σ., 1986, «Η κατάκτηση τῆς Νότιας Ἑλλάδας ἀπό τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστορικογεωγραφικά* 1, Γιάννενα – Θεσσαλονίκη, 53 – 186.

Κορδώσης Μ. Σ., 1989, «Ταύτιση τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου Ἀράκλοβον (Ἀλβαινα Ἡλείας)», *Δωδώνη* 18, 63 – 87.

Κουγέας Σ., 1951, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταυγέτου, ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου Βυζαντινῆς Ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας», *Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν* 15, αριθ.3, Ἐν Ἀθήναις, 1 - 34.

Κουμούση Α., 2012, «Νέα στοιχεῖα γιὰ το οχυρωματικὸ δίκτυο τῶν Φράγκων στὴν Ἀχαΐα», στο: Ε. Γ. Σαράντη (επιμ.), *Δύμη. Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία – Α' Τουρκοκρατία. Πρακτικὰ Συνεδρίου*, Πάτρα, 1 – 2 Οκτωβρίου 2005, Δήμος Δύμης (υπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Περιφέρειας Δυτικῆς Ἑλλάδας καὶ σε συνεργασία με τὴν 6^η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Πάτρας καὶ τὴν Ἱστορικὴ καὶ Εθνολογικὴ Εταιρεία τῆς Πελοποννήσου), Πάτρα, 31 – 43.

Κουρή Μ., 2010, «Πολιτισμὸς, Τουρισμὸς καὶ ἡ Πρόκληση τῆς Αειφορίας», στο: Ρ. Μητούλα (υπεύθυνη ἔκδοσης), *Ἡ Περιφερειακὴ διάσταση τῆς νέας στρατηγικῆς Ἑυρώπη 2020, Πρακτικὰ 16^{ου} Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλλήνων Περιφερειολόγων*, 15 Οκτωβρίου 2010, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο (συνδιοργάνωση Χαροκόπειο Πανεπιστημίου – Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν «Βιώσιμης Ανάπτυξης» καὶ με τὴ συμμετοχὴ τοῦ Regional Science Inquiry Journal), Ἀθήνα, 324 – 333.

Kriesis A., 1963, “On the Castles of Zarnata and Kelefa”, *Byzantinische Zeitschrift* 56, 308 – 316.

Κωτσάκης Αθ., 2009, «Σχέσεις Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (13^{ος} – 16^{ος} αἰ.)», στο: Ν.Γ. Μοσχονάς, Μ.Γ.Α. Στυλιανούδη (επιμ.), *Το Δουκάτο τοῦ Αἰγαίου, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης (Νάξος – Ἀθήνα 2007)*, Ἀθήνα, 309 - 319.

Κωτσάκης Αθ. κ.ά., 2015, *Νάξος, περιδιαβαίνοντας τὸν Μπούργο*, Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν-Περιφέρεια Νοτίου Αἰγαίου.

Λαμπρινουδάκης Β. Κ., 2008, *Δέκα Μαθήματα Αρχαιολογίας. Ὀδοιπορικὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη στὴ σύγχρονη ζωὴ*, Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τῆς Στοᾶς τοῦ Βιβλίου, Ἐκδ. Λιβάνη, Ἀθήνα.

Λαμπροπούλου Α. - Πανοπούλου Α., 2000 «Ἡ Φραγκοκρατία καὶ τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως», στο: Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οἱ μεταμορφώσεις τῆς Πελοποννήσου (4ος – 15ος αἰ.)*, “Ἐπιστήμης Κοινωνία”, Εἰδικές Μορφωτικὲς Ἐκδηλώσεις, Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (Ε.Ι.Ε.), Ἀθήνα, 59 – 82.

Λάππα Α., 2016, *Διαχείριση Πολιτισμικῆς Κληρονομίας: ἡ περίπτωση τῶν μεταβυζαντινῶν καὶ νεότερων κοσμικῶν μνημείων στὴν Ἀρκαδία*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Σχολὴ Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας καὶ Εφαρμοσμένων Οικονομικῶν, Τμῆμα Οικιακῆς Οικονομίας καὶ Οικολογίας, Ἀθήνα.

Leake W. M., 1968, *Travels in the Morea: with a map and plans, I*, John Murray, London 1830, reprinted A. M. Hakkert, Amsterdam.

Lock P., 1996, “The Tower of Euboea: Lombard or Venetian, agrarian or strategic”, in: P. Lock, G. D. R. Sanders (ed.), *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxbow Monographs no 59, Oxford, 107 – 126.

Lock P., 1998, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204 - 1500)*, μτφρ. Γιώργος Κουσούνελος, Εκδ. Ενάλιος, Αθήνα.

Λούβη-Κίζη 2004, «Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του κάστρου στο Γεράκι», *ΔΧΑΕ ΚΕ*, Αθήνα, 111 – 126.

Μακρηγιώργου Σ., 2016, *Το πλαίσιο ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού και η σύνδεσή του με τα συνέδρια: η περίπτωση του αρχαιολογικού χώρου της Δήλου και των μουσείων της Μυκόνου*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος.

Μαλτέζου Χρ., 1979, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα, βενετικές και γενοουατικές κτήσεις», στο: *ΙΕΕ*, τ. Θ', *Η υστεροβυζαντινή εποχή*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 244 - 282.

Μαλτέζου Χ., 2000, «Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική εισαγωγή», *ΔΧΑΕ* 17, Περίοδος Δ', 9 – 16.

Μαρίνου Γ., 2002, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 78, εκδ. Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.

Μέξια Αγγ., 2015, «Η βασιλική στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης. Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του ναού, στο: Β. Κατσαρός, Α. Τούρτα (επιμ.), Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο, Αθήνα, 57 – 66.

Μεράντζας Χ., 2014, «Η πολιτισμική διαχείριση του κάστρου Σαλώνων (Αμφισσας): Η μαρτυρία της ‘επικής’ λήθης της ιστορίας του τόπου στο παρόν και ο καρπός μίας νέας συνάντησης με την ιστορία», στο: Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Το κάστρο των Σαλώνων (Αμφισσας). Ιστορική διαδρομή – Δυνατότητες και Προοπτική Ανάδειξης, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πνευματικό κέντρο Άμφισσας 22, 23 και 24 Νοεμβρίου 2013*, Δήμος Δελφών, 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ι' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Άμφισσα, 157 – 163.

Μητούλα Ρ. – Καλδής Π. Κ., 2018, *Citybranding και Βιώσιμη Ανάπτυξη. Η περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Μητροπολίτης Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευστάθιος 2000, «Χριστιανική Λακωνία επί δύο χιλιάδες χρόνια», Τ. Γριτσόπουλος, Κ. Κοτσώνης, Ι. Γιανναροπούλου (εκδ.), *Πρακτικά 5'*

Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη 24 – 29 Σεπτεμβρίου 2000 (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 24), τόμ. Α΄, Αθήνα, 113 – 144.

Miller W., 1927, «Τὸ Κάστρον τοῦ Γερακίου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* ΚΑ΄, 400 – 401.

Miller W., 1997³, *Ἡ Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, μτφρ. Αγγ. Φουριώτη, Εκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Αθήνα (3^η έκδοση).

Millet G., 1910, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris.

Μπακούρου Α. - Κατσάρα Ε., 2012, «Βασιλική Ακρόπολης», *ΑΔ* 56-59 Β4 (2012), 370-371.

Μπάλλας Α., 2002, «Κάστρα της Κυνουρίας. Επισκόπηση των μεσαιωνικών κάστρων της Τσακωνιάς», στο: *Πελοποννησιακά ΚΣΤ* [Τιμητικό αφιέρωμα στη μνήμη Σταύρου Σ. Νιάρχου], 2001 – 2002, Αθήνα, 13 – 227.

Μπαλόγλου Α. Ε. - Νίντος Ν., 1987, «Τζίμοβα – Αρεόπολη», *Τεχνικά Χρονικά* [Μηνιαία Έκδοση ΤΕΕ], Οκτ. - Δεκ., τεύχ. 10 – 12, 13 – 61.

Μπαρμπαρίτσα Ε., 2014, *Ἡ μαρτυρία των μεταλλικών αντικειμένων από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας. Ὅψεις της ζωῆς των Φράγκων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τόμ. Α΄, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Μπούρας Χ., 1974, «Τουρισμός και Μνημειακός Πλούτος», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 8, 46 – 49.

Nicol D., 1980, «Από την Άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204 – 1261), στο: *ΙΕΕ*, τόμ. Θ΄, Βυζαντινός Ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 76 – 106.

Ντουβή Ν., 1994, «Το σχέδιο Stauffert για τη Σπάρτη. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη και συγκρότηση του αστικού χώρου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το Παράδειγμα της Σπάρτης»*, Σπάρτη, ΤΕΕ, Δήμος Σπάρτης και ICOMOS, 127 - 135.

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., 2000, *Οι Βυζαντινοί στο φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, Το Βυζάντιο και οι Ξένοι 3, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα.

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., 2005, *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432). Ιστορία, Οργάνωση, Κοινωνία*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Ορλάνδος Α., 1927, «Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας», *ΕΕΒΣ* (= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν), Δ΄, 342 – 351.

Πάλλης Γ., 2014, «Τὸ κάστρο της Ἀμφισσας και η οχυρωματικὴ δραστηριότητα στην Ανατολικὴ Στερεὰ Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία», στο: Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Τὸ κάστρο των Σαλώνων (Ἀμφισσας). Ιστορικὴ διαδρομὴ – Δυνατότητες και Προοπτικὴ Ανάδειξης*,

Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πνευματικό κέντρο Αμφισσας 22, 23 και 24 Νοεμβρίου 2013, Δήμος Δελφών, 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αμφισσα, 65 – 73.

Πανίτσας Κ.Γ. - Παπαγιαννόπουλος Κ.Β., 2012, «Η διαμόρφωση του φεουδαρχικού συστήματος στην επαρχία Πατρών κατά τη Φραγκοκρατία», στο: Ε. Γ. Σαράντη (επιμ.), *Δύμη. Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία – Α΄ Τουρκοκρατία. Πρακτικά Συνεδρίου*, Πάτρα, 1 – 2 Οκτωβρίου 2005, Δήμος Δύμης (υπό την αιγίδα της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας και σε συνεργασία με την 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πάτρας και την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Πελοποννήσου), Πάτρα, 61 – 86.

Πάντου Ε. – Σπηλιοπούλου Ι., 2019, «Αποκατεστημένα μνημειακά σύνολα της Λακωνίας συμβουλευονται το κοινό τους», στο: Ε. Ζυμή - Μ. Ξανθοπούλου κ.ά. (επιμ.), *2ο Διεθνές Συνέδριο Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 2), Πρακτικά Συνεδρίου*, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα (Αμφιθέατρο της Σχολής «Νικόλαος Πολίτης), 1-4 Νοεμβρίου 2017 (υπό δημοσίευση).

Παπαγεωργίου Ι., 2007, *Τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα στο Κάστρο Γερακίου Λακωνίας. Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης Παλαιολόγειας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής, των Ταξιαρχών, του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Άννας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, τόμ. 1, Αθήνα.

Παπαδοπούλου Κ., 2018, *Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε περίοδο οικονομικής κρίσης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Παπακοσμά Κ., 2010, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικό – οικονομικά στοιχεία για τους 13^ο – 15^ο αιώνα)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Παπαχατζής Ν. (επιμ.), 1976, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά - Λακωνικά*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα.

Πέννα Β., 2012, «Χρήμα και αγορά στην Αχαΐα κατά τον δέκατο τρίτο αιώνα: Η μαρτυρία των νομισματικών θησαυρών», στο: Ε. Γ. Σαράντη (επιμ.), *Δύμη. Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία – Α΄ Τουρκοκρατία. Πρακτικά Συνεδρίου*, Πάτρα, 1 – 2 Οκτωβρίου 2005, Δήμος Δύμης (υπό την αιγίδα της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας και σε συνεργασία με την 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πάτρας και την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Πελοποννήσου), Πάτρα, 87 – 104.

Περδικούλιας Π., 2018, *Τα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά: τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Καλαμάτα.

Πετρίδης Α., 1872, «Περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς Μάνης», *Πανδώρα* 22, 154.

Πέρρα Φ., 2011, «Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἄλλου κατὰ το Μεσαίωνα: Ὅψεις τῶν σχέσεων μεταξύ Ελλήνων καὶ Λατίνων (10^{ος} – 15^{ος} αἰώνας)», στο: Δ. Γ. Μαγριπλῆς (επιμ.), *Πολιτισμὸς καὶ Διαφορετικότητα: Ἐμεῖς καὶ οἱ Ἄλλοι*, Θεὸς – Ἄνθρωπος – Κοινωνία, εκδ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 107 – 117.

Πέρρα Φ., 2017, «Ὁ Μυστράς στους περιηγητὲς καὶ στην νεοελληνικὴ λογοτεχνία», στο: Γ. Ξανθάκη – Καραμάνου (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατὰ τους Παλαιολόγειους χρόνους: σχέσεις Ανατολῆ καὶ Δύσεως καὶ αφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Πρακτικὰ Συνεδρίων, Μυστράς 6 – 8 Νοεμβρίου 2015 καὶ 27 – 29 Μαΐου 2016*, εκδ. Παπαζῆση, Αθήνα, 343 – 353.

Πίκουλας Γ., 2001, «Οἱ αλυκὲς στο Τηγάνι», στο: *Το ελληνικὸ ἀλάτι, Πρακτικὰ Ἡ' τριήμερης ἐργασίας*, Μυτιλήνη, 6 – 8 Νοεμβρίου 1998 (Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἴδρυμα ΕΤΒΑ), Αθήνα, 295 – 303.

Πίκουλας Γ.Α., 2008 – 2009, «Βυζαντινὰ λιθόστρωτα», *Πρακτικὰ ἐπιστημονικοῦ συμποσίου στη μνήμη Νικόλαου Β, Δρανδάκη γιὰ τὴ βυζαντινὴ Μάνη*, Καραβοστάσι Οἰτύλου, 21 – 22 Ἰουνίου 2008, Σπάρτη, 79 – 88.

Πούλιος Ι., 2010-2012, «Εἰσαγωγή στη διαχείριση τῆς πολιτισμικῆς κληρονομιάς: Ορολογία, ἔννοια καὶ μοντέλα διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία* 16, τ. 1 – 3, 321 – 340.

Ραπανάκης Εμμ., 2015, *Τα ἱερά καὶ οἱ λατρεῖες τῆς Κρήτης κατὰ τους ελληνοιστικούς χρόνους. Προοπτικὲς γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ διαχείρισή τους*, Πτυχιακὴ ἐργασία, Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Πολιτισμικῶν Σπουδῶν, Τμῆμα Ἱστορίας, Αρχαιολογίας καὶ Διαχείρισης Πολιτισμικῶν Αγαθῶν, Καλαμάτα.

Σαββίδης Α. Γ. Κ, Hendrickx Β., 2008², *Εἰσαγωγή στη Βυζαντινὴ Ἱστορία (284 – 1461)*, Δεύτερη ἐκδοση ἐνημερωμένη με προσθήκες, Ἡρόδοτος, Αθήνα.

Saint-Guillain G., 2016, “The conquest of Monemvasia by the Franks: date and context”, in: A. Luzzi (ed.), *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 52 (2015), Dipartimento di scienza dell' antichità, Sapienza Università di Roma, Edizioni Nuova Cultura, 241-294.

Σαΐτας Γ., 1987, «Μάνη», στο: Δ. Φιλιππίδης (εποπτ.), *Ελληνικὴ Παραδοσιακὴ Αρχιτεκτονικὴ*, τόμ. Πέμπτος, Πελοπόννησος Β' - Στερεὰ Ελλάδα, Εκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», 43 – 204.

Σαΐτας Γ. (εποπτ.), 1993 – 1994, *Μάνη Πολιτιστικὸ Ὀδοιπορικὸ 1993 – 1994, Περιηγητὲς στη Μάνη 15^{ος} – 19^{ος} αἰ.. Ἐκθεση Ἱστορικοῦ υλικού*, Ἱστορικὸ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο Μάνης, Πύργος Κρανάης – Γύθειο, Ἰούλιος 1993 – Δεκέμβριος 1994, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Ἑλληνικὸς Ὄργανισμὸς Τουρισμοῦ, Μάνη.

Σαΐτας, Γ., 1995, «Τουρισμὸς καὶ ἀνάδειξη τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς Μάνης», *Τεχνικὰ Χρονικά*, 5/96, 96 – 103.

Σαΐτας Κ. Γ. - Ζαρκιά Ι. Κ., 2002, «Τόποι και τρόποι συλλογής αλατιού στη Μέσα και στην Έξω Μάνη», στο: *Το αλάτι και οι αλυκές ως φυσικοί πόροι τοπικής ανάπτυξης, Πρακτικά Συνεδρίου ALAS*, 29 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002 (Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Μυτιλήνη, 146 - 173

Saradi H. G., 2012, “The Byzantine Cities (8th – 15th Centuries): Old Approaches and New Directions”, στο: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστήμιου Κρήτης, Ρέθυμνο, 25 – 45.

Setton K. M., 1976, *The Papacy and the Levant (1204 – 1571)*, vol. 1, The Thirteenth and the Fourteenth Centuries, The American Philosophical Society, Independence Square, Philadelphia.

Shawcross T., 2009, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford Studies in Byzantium, Oxford University Press, New York.

Simpson A.J., 2003, «Η αντίσταση στην λατινική προέλαση: Η περίπτωση τῆς Μονεμβασίας», στο: *Η μεσαιωνική Λακωνία, Λακωνικά Σπουδαί (Μελέται, Παράρτημα 9)*, Αθήναι, 71 - 93.

Σιμάτου Α. Μ. - Χριστοδουλοπούλου Ρ., 1989-1990, «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου», *ΔΧΑΕ* 15, 67 – 88.

Σίνος Στ. (επιμ.), 2009, *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.

Σίνος Στ., 2013, *Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής της Παντάνασσας του Μυστρά*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

Σκάγκου Π. (επιμ.), 2015, *Ανάδειξη περιοχής Ναού Αγίας Σοφίας και Κεντρικής Πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Σπάρτη, 1 – 39.

Skagou P., 2002, “Castle of Monemvassia”, in: A. Triposkoufi – A. Tsitouri (ed.), *Venetians and Knights Hospitallers. Military Architecture Networks*, Archi – Med Pilot Action, Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Postbyzantine monuments, Athens, 49 – 53.

Σουχλέρης Λ., 2010, «Ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία από τον Λογκανίκο Λακεδαίμονος. Νέα πορίσματα», στο: Ν. Σκάγκος (επιμ.), *Αρχαιολογική και ιστορική περιήγηση στη βόρεια Λακεδαίμονα. Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής και Ιστορικής Ημερίδας*, 13 Αυγούστου 2010 Δημοτικό Σχολείο Αγόριανης, Εξωραϊστικός Σύλλογος Αγόριανης, Δήμος Πελλάνας, 17 – 66.

Σουχλέρης Λ., 2011, «Η βυζαντινή οχυρωμένη κώμη του Λογκανίκου στη Β. Λακωνία», *Πελοποννησιακά* Λ΄1, 443 – 466.

Σουχλέρης Λ., 2012, «Οχυρώσεις του Χελμού και τα αρχαία και βυζαντινά οχυρά στον Βόρειο Ταΰγετο. Η συμβολή του Παναγιώτη Βελισσαρίου στην ανάδειξη και προστασία των αρχαιοτήτων στην επαρχία Μεγαλόπολης», στο: Σ. Ραπτόπουλος, Λ. Σουχλέρης (επιμ.), *Ο*

Παναγιώτης Βελισσαρίου, *Η ρωμαϊκή και βυζαντινή Πελοπόννησος, Πρακτικά διημερίδας εις μνήμην του αρχαιολόγου Παναγιώτη Βελισσαρίου* («Η Αρχαιολογία στην Πελοπόννησο», αρ. 1), Μεγαλόπολη, 106 – 114.

Σουχλέρης Λ., 2013, «Η Αγόριανη της βόρειας Λακεδαίμονας από τους Παλαιολόγειους χρόνους έως και την Επανάσταση του 1821», στο: Λ. Σουχλέρης (επιμ.), *Αρχαιολογική και ιστορική περιήγηση στη βόρεια Λακεδαίμονα, Πρακτικά Β' Αρχαιολογικής και Ιστορικής ημερίδας, Αγόριανη 10-8-2011, Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Αγόριανης, Σπάρτη, 35-40.*

Σπηλιοπούλου Ι., 2011, «Ο Καζαντζάκης, η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο και το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας του Νεοέλληνα μέσα από το έργο του *Ταξιδεύοντας – Ο Μοριάς*», στο: Δ. Γ. Μαργιπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι, Θεός – Άνθρωπος – Κοινωνία*, εκδ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 171 – 211.

Σπηλιοπούλου Ι. - Κωτσάκης Αθ., 2008 – 2012, «Οι πύργοι και οι οχυρωμένες κατοικίες των νησιών του Αιγαίου και της Πελοποννήσου (14^{ος} – 19^{ος} αιώνας). Μία ιστορικο-πολιτισμική προσέγγιση με έμφαση στην περίπτωση της Νάξου», *Έφα και Έσπέρια* 8, 207 – 304.

Σπηλιοπούλου Ι., Ξέστερνου Μ., 2014, «Συνεργασία του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (Ι.Ν.Ε.ΒΥ.Π.) με εταιρεία διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών για τη διοργάνωση εκπαιδευτικών επισκέψεων στον Μυστρά. Μία περιπτωσιολογική μελέτη (case study) στον τομέα της εκπαίδευσης και του πολιτισμού», *Βυζαντινός Δόμος* [Περιοδικό μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού], τόμ. 19 – 20 – 21 (2011 – 2012 – 2013), 343 – 378.

Σπηλιοπούλου Κ.Ι., 2017, «Στὸ σταυροδρόμι Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ὁ Νίκος Καζαντζάκης στὴν Καστροπολιτεία τοῦ Μυστρά μέσα ἀπὸ τὸ «Ταξιδεύοντας - Ὁ Μοριάς», στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (επιμ.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ Ἀφειτηρία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Πρακτικὰ Συνεδρίων, Μυστράς 6 – 8 Νοεμβρίου 2015 καὶ 27 – 29 Μαΐου 2016*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 234 – 262.

Spiteri S. C., 2005, «Η στρατιωτική αρχιτεκτονική των σταυροφοριών» στο: Γ. Τουμάζης, Α. Ράσε κ.ά. (επιμ.), *Σταυροφορίες. Μύθος και Πραγματικότητα*, Κατάλογος Έκθεσης Ίδρύματος Πετρίδη σε συνεργασία με το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Superitendence of Cultural Hertiage, Instituto per le Tecnologie ai Beni Culturali – Consiglio Nazionale delle Ricerche, Centre de Richerches en Arts, Images et Forms – Université de Picardie Verne (Κύπρος 1/12/2004 – 6/2/2005, Ελλάδα 20/2 – 20/5/2005), Ελλάδα - Κύπρος, 127 - 137.

Σφηκόπουλος Ι.Θ., 1968, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηά*, Ἀθήναι.

Traquair R., 1905 - 1906, “Laconia I. The Medieval Fortresses”, *BSA* 12, 259 – 276.

Tripeskoufi A. - Tsitouri A. (ed.), 2002, *Venetians and Knights Hospitallers. Military Architecture Networks – Archi – Med Pilot Action* -, Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Postbyzantine Monuments, Athens.

[B7%CF%82 %CE%86%CE%BD%CF%89 %CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%82](#)
> [Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

«Γαλεριανό συγκρότημα, Πληροφοριακό κέντρο», ανακτήθηκε από:
<<http://galeriuspalace.culture.gr/ekpaideusi/psifiakes-efarmoges/plhroforiako-kentro/>>
[Ημερομηνία πρόσβασης 23/2/2019].

“Cultural Routes of the Council of Europe”, ανακτήθηκε από:
<<https://www.coe.int/en/web/cultural-routes>> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

«Google Maps», ανακτήθηκε από:
<<https://www.google.com/maps/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/2/2019].

«Δελτίο τύπου. Κίνηση μουσείων και αρχαιολογικών χώρων (Νοέμβριος 2018). ΕΛΣΤΑΤ»,
ανακτήθηκε από: <<http://www.statistics.gr/documents/20181/0186c494-37b5-427e-8259-a289fedc9fc1>> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/5/2019].

«Δήμος Ανατολικής Μάνης», ανακτήθηκε από:
<<http://www.anatolikimani.gov.gr/sightseeing/routes/gytheio-areopolis.html>> [Ημερομηνία
πρόσβασης 3/3/2019].

«Δήμος Σπάρτης», ανακτήθηκε από: <<http://sparti.gov.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2019].

«Διάζωμα, Πολιτιστικές Διαδρομές», ανακτήθηκε από:
<<http://www.diazoma.gr/cultural-routes/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

«Διαρκής Κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας»,
ανακτήθηκε από: <http://listedmonuments.culture.gr/result_declarations.php> [Ημερομηνία
πρόσβασης 28/10/2018].

“ecastles”, ανακτήθηκε από: <http://ecastles.culture.gr/#> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2019].

“ICOMOS”, ανακτήθηκε από: <https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf> [Ημερομηνία
πρόσβασης 5/2/2019].

Κάππας Μ., Μαμαλούκος Στ., 2011, «Κάστρα – Κατοικίες στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Δύο
Μεσσηνιακά παραδείγματα», *Οχρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο, 5^{ος} – 15^{ος} αιώνας*
Περίληψεις διεθνούς συνεδρίου», ανακτήθηκε από:
<http://defensivearchitecture.blogspot.com/2011_09_23_archive.html> [Ημερομηνία πρόσβασης
13/12/2018].

«Κάστρο της Άνω Πούλας», ανακτήθηκε από:
<<https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=poula>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/2/2019].

«Καστρολόγος. Κάστρα της Ελλάδας», ανακτήθηκε από:
<<https://www.kastra.eu/castlegr>> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019].

«Κέντρο Πολιτισμού Ανατολικής Μάνης», ανακτήθηκε από: <<http://kpmanis.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/6/2019].

Κοκκώσης Χ., Τσάρτας Π. και Γρίμπα Ε., 2011, «Ο Σύγχρονος Τουρισμός και η Ελλάδα ως προορισμός», *Ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού*. Κριτική, ανακτήθηκε από: <<https://static.eudoxus.gr/books/19/chapter-58519.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 4/2/2019]

Κόνσολα Ντ., 2013, «Στρατηγικό σχέδιο πολιτιστικού τουρισμού για την περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου», εισήγηση στη Θεματική ενότητα 3.Γ.: «Πολιτισμός και Τουριστική Ανάπτυξη», στο 11ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο European Regional Science Association –GR με τίτλο: «Αγροτική οικονομία, υπαίθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη», Πάτρα Ιούνιος 2013, ανακτήθηκε από: <http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/51_konsola_ersagr13.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

«Λακωνικός τύπος – Εβδομάδας Σπάρταθλον», ανακτήθηκε από: <<http://lakonikos.gr/politistika/item/118410-evdomadas-spartathlon-imeras-3i>> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/6/2019].

«Πληροφοριακό κέντρο αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας», ανακτήθηκε από: <<http://domesindex.com/buildings/plhroforiako-kentro-arxaiologikwn-xwrwn-ths-a8hnas/>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 25/2/2019].

«Πολιτιστικός Σύλλογος Γερονθρών», ανακτήθηκε από: <<http://politistikosgeron.blogspot.com/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2019].

Πούλιος Ι., Τουλούπα Σ., 2015, «Τουρισμός, πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη», στο: Κ. Φαναρά, *Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη*, Εκδ. Κάλλιπος, 103 – 112, ανακτήθηκε από: <https://repository.kallipos.gr/pdfviewer/web/viewer.html?file=/bitstream/11419/2390/1/07_chapter_6.pdf> [Ημερομηνία Πρόσβασης 2/2/2019].

«Ελληνική Βουλή», ανακτήθηκε από: <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a476a34d732bd/7532974.pdf>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 13/12/2018].

«Μυθική Πελοπόννησος, Κάστρο Γερακίου», ανακτήθηκε από: <<http://www.kastramoria.gr>> [Ημερομηνία 3/5/2019].

«Υπουργείο Πολιτισμού – Archi – Med», ανακτήθηκε από: <<https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2208>> [Ημερομηνία Πρόσβασης 2/5/2019].

Χαζάπη, Α. & Σδράλη Δ. 2006, «Εκτίμηση της συμβολής του πολιτιστικού τουρισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη της νήσου Άνδρου», εισήγηση στη Θεματική ενότητα: *Πολυτομεακή ανάπτυξη της υπαίθρου – Αγροτικός Τουρισμός*, στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας με τίτλο: «Η Οικονομία και η Κοινωνία μπροστά στις νέες προκλήσεις του

Παγκόσμιου Αγροτροφικού Συστήματος», 2 – 4 Νοεμβρίου 2006, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 540 – 552, ανακτήθηκε από: < <http://www.agro.auth.gr/etagro/ENOTHTA5>> [Ημερομηνία πρόσβασης 15/6/2019].

Πηγές εικόνων

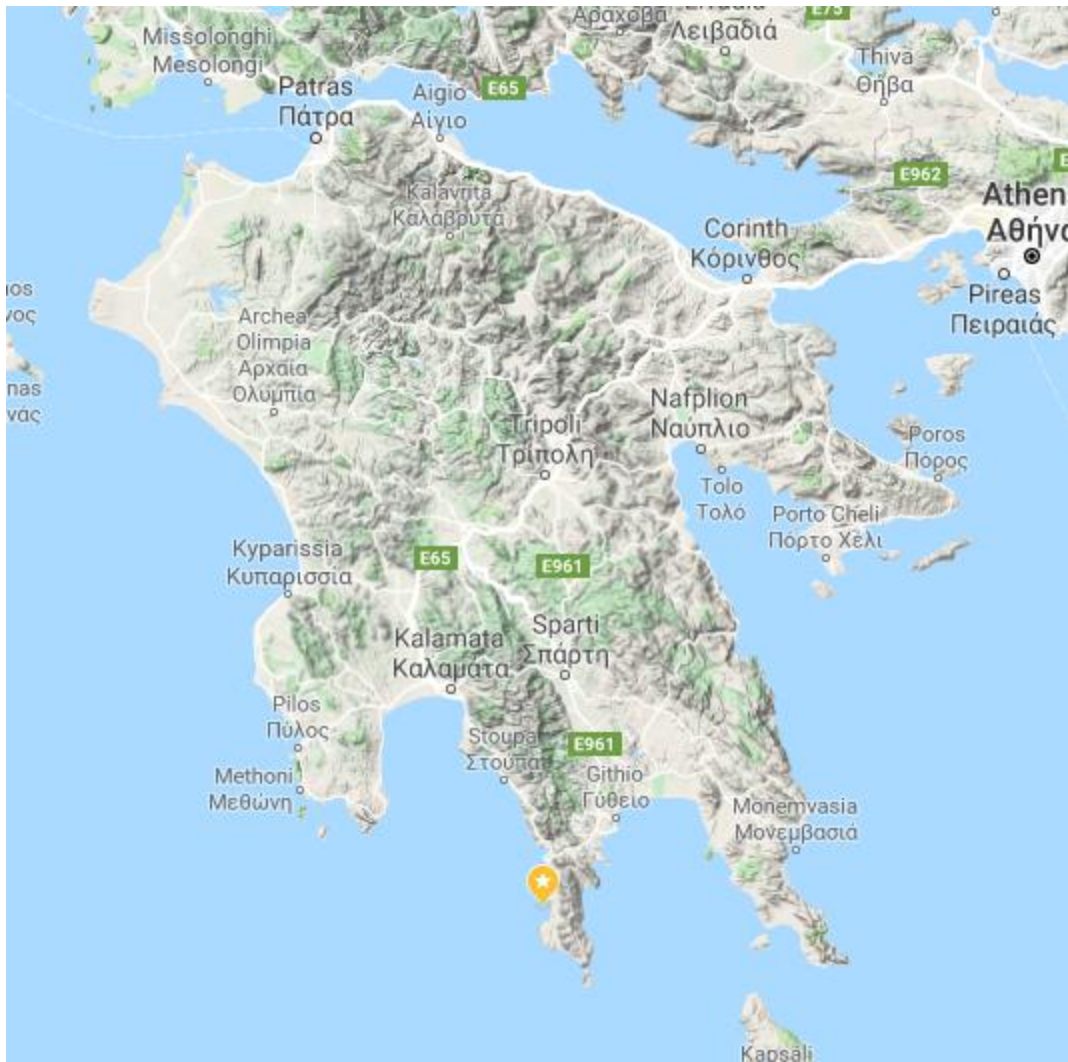
- Εικ. 1: Ελευθερίου - Μαρδά – Στυψιανού (επιμ.) 2015, 2.
Εικ.2: <https://www.google.gr/maps/place/Peloponnese/>.
Εικ.3: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.4: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=passavas>.
Εικ.5: Καλαμαρά - Ρουμελιώτης (επιμ.) 2004, 33.
Εικ.6: Katsougraki 2001, 61.
Εικ.7: Καστρίτη (επιμ.) 2012, 57.
Εικ.8: Ελευθερίου – Μαρδά-Στυψιανού (επιμ.) 2015, 2.
Εικ.9: Προσωπικό αρχείο Ανδριάννας Κώτση.
Εικ.10: Λούβη-Κίζη 2004, 118, 121.
Εικ.11: Λούβη-Κίζη 2004, 119.
Εικ.12: Δημητροκάλλης 2001, 47.
Εικ.13: Ελευθερίου - Μαρδά – Στυψιανού (επιμ.) 2015, 8.
Εικ.14: Ελευθερίου - Μαρδά – Στυψιανού (επιμ.) 2015, 9.
Εικ.15: http://kastramoria.gr/sites/default/files/kastro_geraki-6187.jpg.
Εικ.16: http://kastramoria.gr/sites/default/files/kastro_geraki-6181.jpg.
Εικ.17: Ελευθερίου – Μαρδά-Στυψιανού (επιμ.) 2015, 10.
Εικ.18: Ελευθερίου – Χαραλάμπους – Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2008.
Εικ.19: Ελευθερίου – Μαρδά-Στυψιανού (επιμ.) 2015, 26.
Εικ.20: Σιμάτου - Χριστοδουλοπούλου 1989 – 1990, 72.
Εικ.21: <http://newpost.gr/art/554043/to-kastro-gerakioy-anoixto-gia-dyo-hmeres>.
Εικ.22: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.23: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.24: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.25: Σκάγκου 2015, 7.
Εικ.26: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.27: Σκάγκου 2015, 8.
Εικ.28: Σκάγκου 2015, 24 – 25.
Εικ.29: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.30: Σκάγκου 2015, 6.
Εικ.31: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.32: Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ 2005, 22.
Εικ.33: Σίνος (επιμ.) 2009, 85.
Εικ.34: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.35: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.36: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.37: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.38: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.39: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.40: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.41: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.42: Καλαμαρά - Ρουμελιώτης (επιμ.) 2004, 37.
Εικ.43: Κατσαφάδος 1992, 143.
Εικ.44: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ.45: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.46: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.47: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.48: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.49: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.50: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.51: Γεωργοπούλου 2001, 36.
Εικ.52: Γεωργοπούλου 2001, 36.
Εικ.53: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.54: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.55: Καλαμαρά - Ρουμελιώτης (επιμ.) 2004, 71.
Εικ.56: <http://manivoice.gr/content/κάστρο-της-αρχαίας-ίππολας-άνω-πούλα-κούνου>.
Εικ.57: Καλαμαρά - Ρουμελιώτης (επιμ.) 2004, 35.
Εικ.58: Κατσαφάδος 1992, 411.
Εικ.59: Κατσαφάδος 1992, 409.
Εικ.60: Βον 1969, τόμ. 2, πίνακες 161 – 163.
Εικ.61: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=helmos>.
Εικ.62: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=helmos>.
Εικ.63: Σουχλέρης 2010, 65.
Εικ.64: <https://www.google.com/maps/>.
Εικ.65: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.66: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.67: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.68: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.69: <http://lakonikos.gr/politistika/item/118410-evdomadas-spartathlon-imera-3i>.
Εικ.70: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.71: <https://kastrogerakilakonias.blogspot.com/>.
Εικ.72: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.73: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.74: <https://www.google.com/maps/>.
Εικ.75: https://oimaniateseinaipantou.blogspot.com/p/blog-page_870.html.
Εικ.76: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=kelefa>.
Εικ.77: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.78: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.79: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.80: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.81: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.82: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.83: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.84: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ.85: <https://www.google.com/maps/>.
Εικ.86: Σουχλέρης 2013, 40.
Εικ.87: Σουχλέρης 2013, 40.
Εικ.88: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 89: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικόνες



Εικ. 1: Χάρτης της Λακονίας



Εικ. 2: Γεωφυσικός χάρτης της Πελοποννήσου



Εικ. 3: Ο λόφος του Πασσαβά



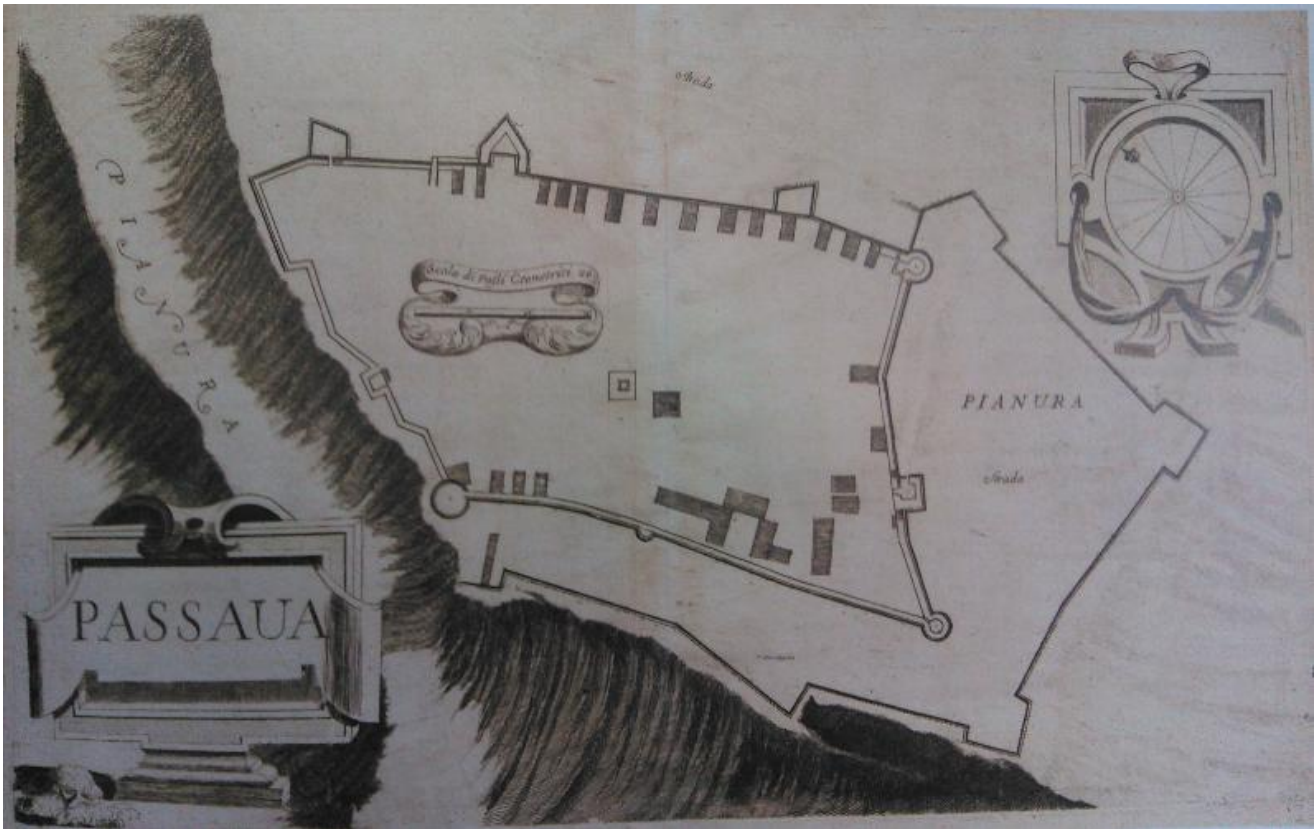
Εικ. 4: Τα τείχη του κάστρου του Πασσαβά



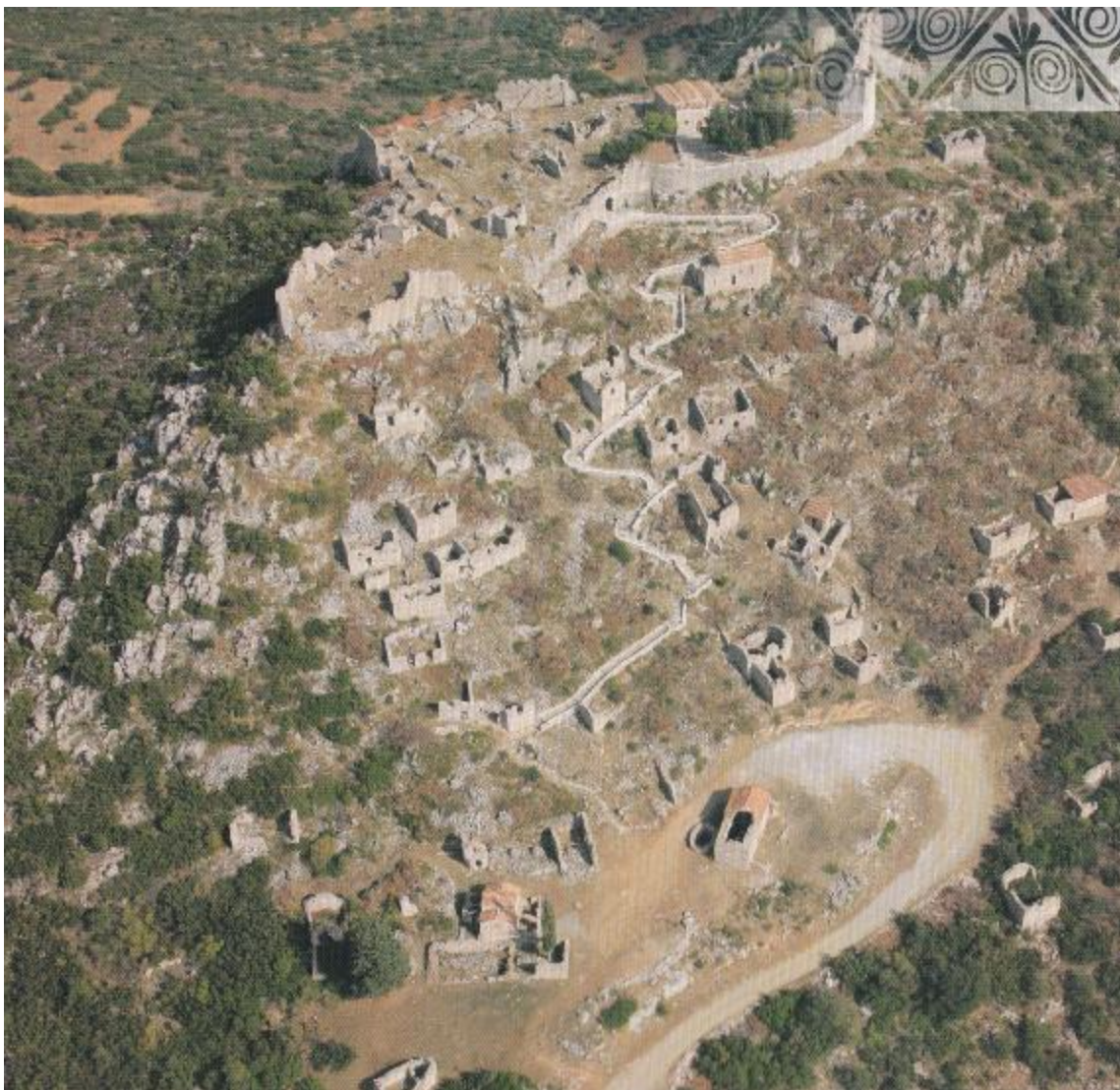
Εικ. 5: Άποψη των τειχών του Πασσαβά



Εικ. 6: Άποψη των τειχών του Πασσαβά



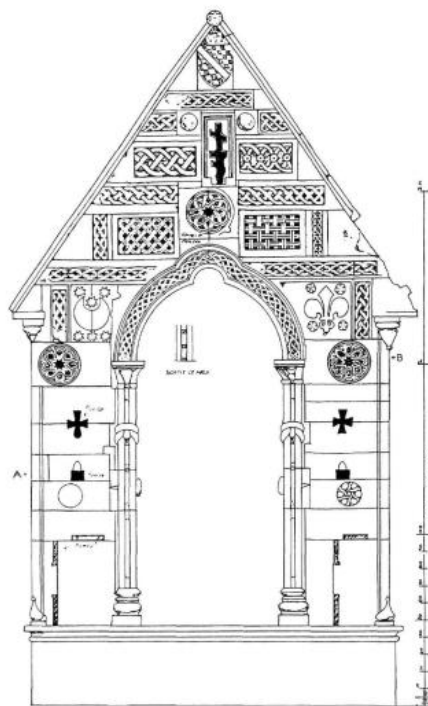
Εικ. 7: Τοπογραφική αποτύπωση του Πασσαβά από τον Vincenzo Maria Coronelli (1686)



Εικ. 8: Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου του μεσαιωνικού του Γερακίου (κάστρο και οικισμός)



Εικ. 9: Γενικές απόψεις του κάμπου του Γερακίου και του ομώνυμου οικισμού



Εικ. 10: «Προσκυνητάρι». Ναός Αγίου Γεωργίου του κάστρου Γερακίου. Σχέδιο R. Traquair και φωτογραφία



Εικ. 11: Λεπτομέρεια αετώματος «προσκυνηταρίου». Οικόσημο. Ναός Αγίου Γεωργίου



Εικ. 12: Λεπτομέρεια. Μαρμάρινο οικόσημο στην κεντρική θύρα του ναού του Αγίου Γεωργίου



Εικ. 13: Κάτοψη του κάστρου του Γερακίου



Εικ. 14: Εξωτερική όψη του νότιου τείχους του κάστρου



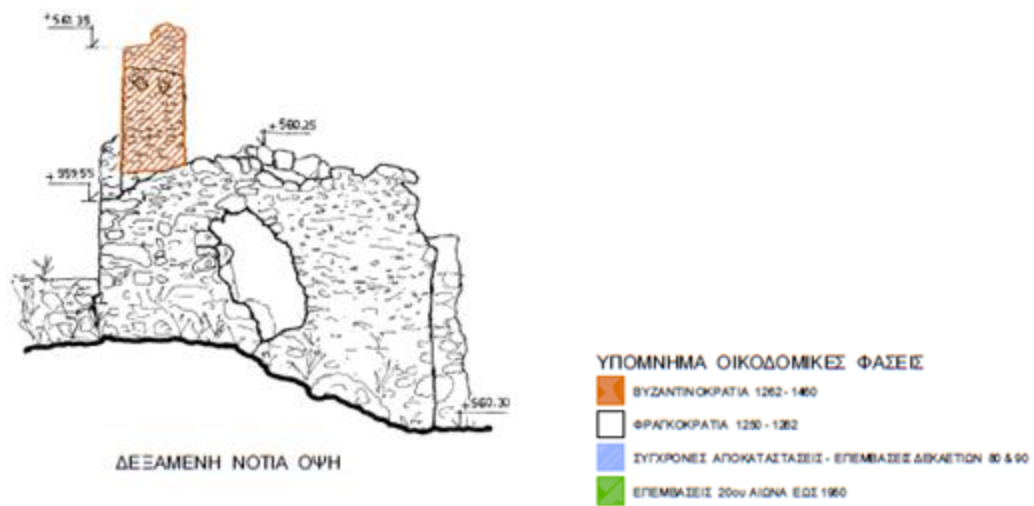
Εικ. 15: Ανατολικό τμήμα του κάστρου



Εικ. 16: Βορειοανατολικό τμήμα του κάστρου. Στο βάθος ξεχωρίζει η οροσειρά του Πάρνωνα



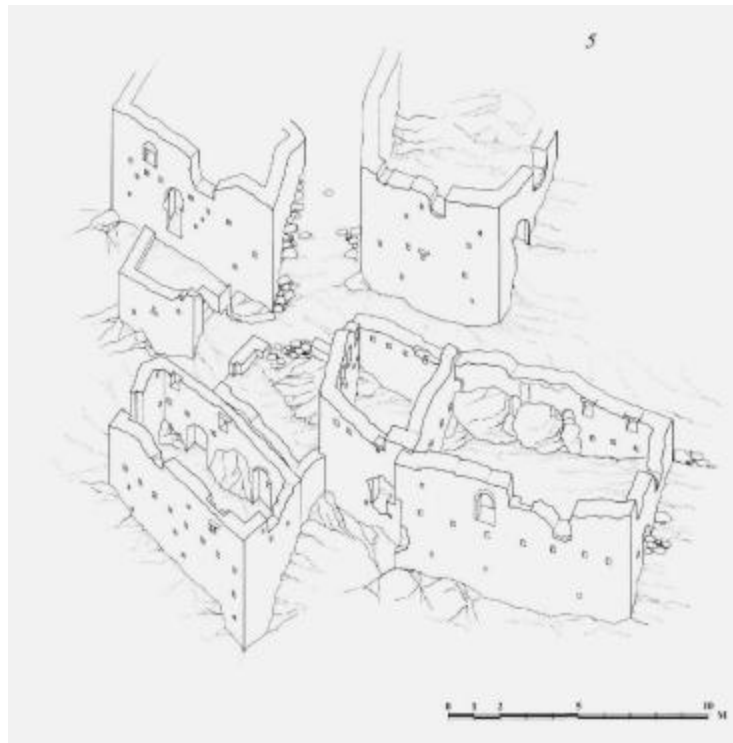
Εικ. 17: Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο κάστρο του Γερακίου



Εικ. 18: Δεξαμενή του κάστρου



Εικ. 19: Γενική άποψη των οικιών του βόρειου τμήματος του κάστρου



Εικ. 20: Συγκρότημα Nivelet



Εικ. 21: Συγκρότημα Nivelet



Εικ. 22: Ο βράχος της Μονεμβασίας. Λήψη από τα ΝΔ.



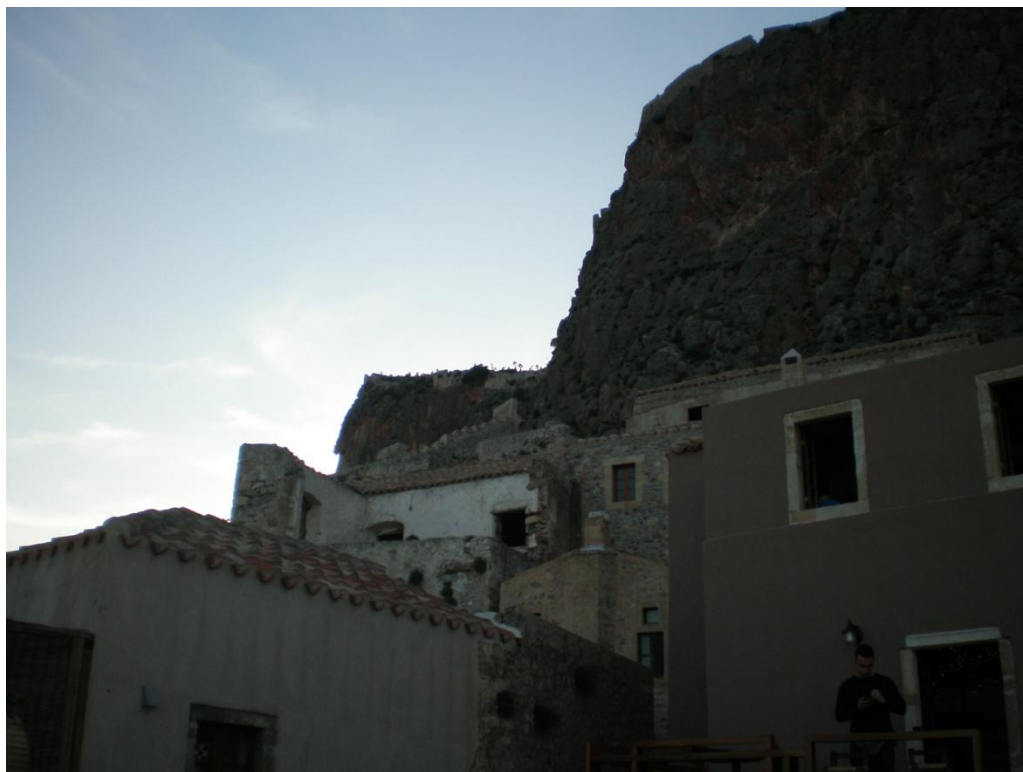
Εικ. 23: Λεπτομέρεια του βράχου από τα ΝΔ.



Εικ. 24: Η βορειοανατολική απόληξη του βράχου της Μονεμβασίας και το Μυρτώο Πέλαγος



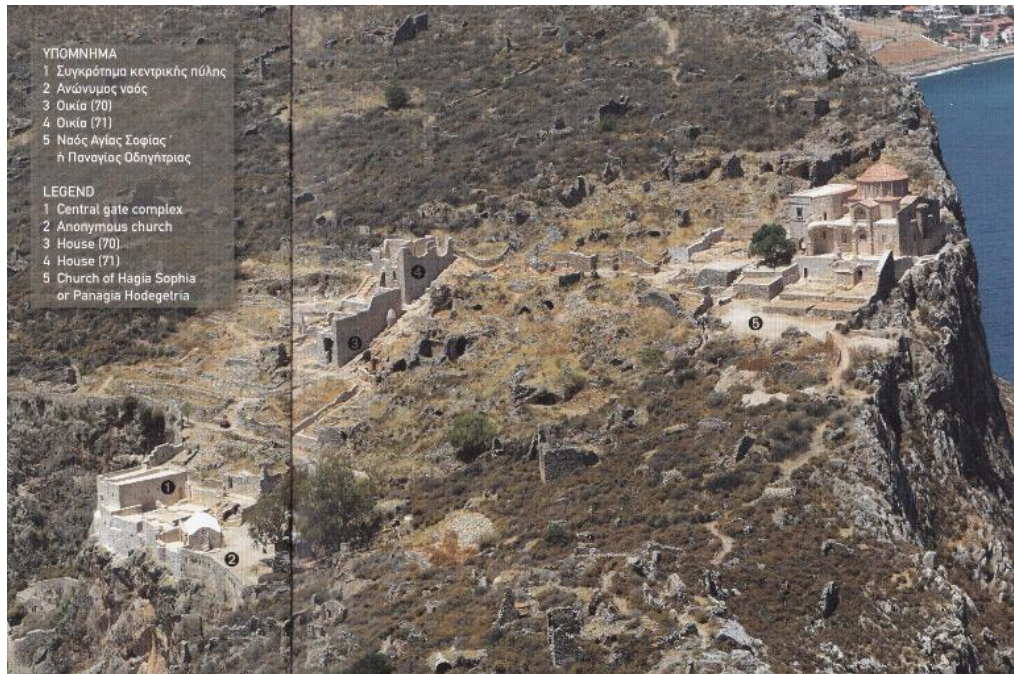
Εικ. 25: Το προάστειον και τμήμα της Άνω Πόλης της Μονεμβασίας



Εικ. 26: Το βορειοδυτικό τμήμα της Κάτω Πόλης της Μονεμβασίας



Εικ. 27: Η Ακρόπολη της Μονεμβασίας



Εικ. 28: Γενική άποψη του βορειοδυτικού τμήματος της Άνω Πόλης



Εικ. 29: Γενική άποψη του δυτικού τμήματος της Άνω Πόλης



Εικ. 30: Το λιθόστρωτο μονοπάτι («βόλτες»), που οδηγεί στην Άνω Πόλη



Εικ. 31: Γενική άποψη των τειχών της Άνω Πόλης



Εικ. 32: Γενική άποψη του Μυστρά



Εικ. 33: Το Κάστρο του Μυστρά. Αεροφωτογραφία



Εικ. 34: Το δυτικό τείχος της άνω ζώνης της ακρόπολης του Μυστρά και η χαράδρα



Εικ. 35: Το κεντρικό τμήμα της άνω ζώνης της ακρόπολης του Μυστρά. Θολοσκεπείς χώροι



Εικ. 36: Τμήμα του donjon στο άνω τμήμα της ακρόπολης του Μυστρά



Εικ. 37: Οι ναοί της άνω ζώνης της ακρόπολης του Μυστρά



Εικ. 38: Το νοτιοδυτικό τμήμα της κάτω ζώνης της ακρόπολης



Εικ. 39: Το κεντρικό τμήμα της κάτω ζώνης της ακρόπολης. Άποψη από τα τείχη



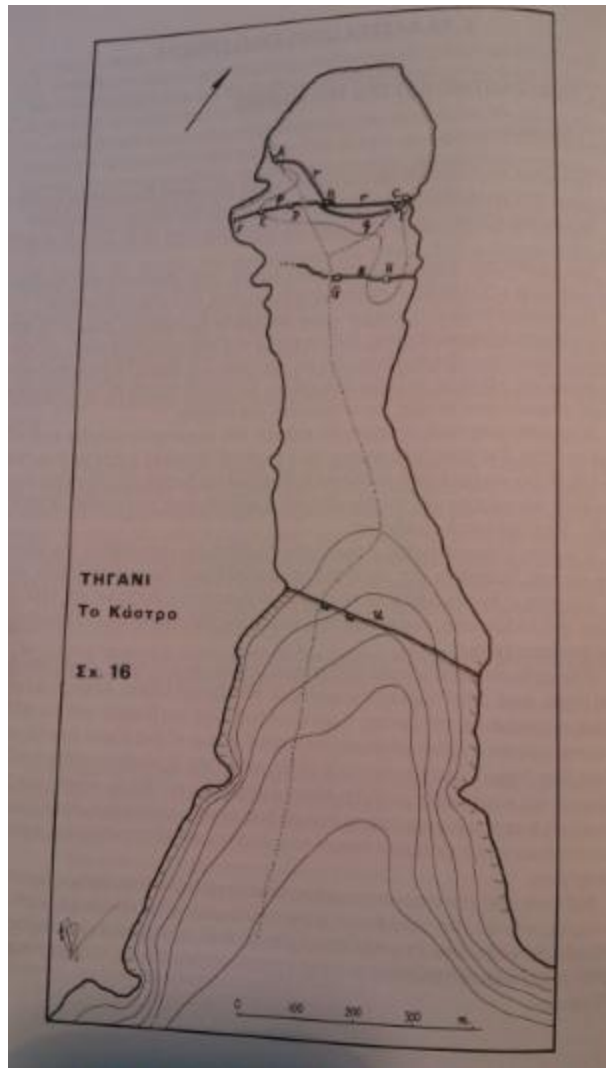
Εικ. 40: Κτίσμα του συγκροτήματος του μεταγενέστερου μεσαιωνικού παλατιού του Μυστρά, που έχει αποδοθεί στους Φράγκους



Εικ. 41: Γενική άποψη των παλατιών του Μυστρά



Εικ. 42: Χάρτης της χερσονήσου του Ταινάρου με αναφορά στη θέση των κάστρων



Εικ. 43: Σχέδιο της κάτοψης της χερσονήσου και του κάστρου στο Τηγάνι



Εικ. 44: Γενική άποψη της χερσονήσου στο Τηγάνι



Εικ. 45: Γενική άποψη της νότιας όψης των τειχών του κάστρου στο Κεφάλι της χερσονήσου στο Τηγάνι

Εικ. 46: Λεπτομέρεια του πύργου του νότιου τείχους του κάστρου στο Τηγάρι





Εικ. 47: Κατάλοιπα κτισμάτων στο εσωτερικό του κάστρου στο Τηγάνι



Εικ. 48: Λεπτομέρεια οικοδομικού υλικού



Εικ. 49: Κατάλοιπα κτισμάτων και ο όρμος του Μεζάπου



Εικ. 50: Κατάλοιπα της βασιλικής του κάστρου στο Τηγάνι



Εικ. 51: Κάτοψη του κάστρου της Κελεφάς (αεροφωτογραφία)



Εικ. 52: Τμήμα της οχύρωσης του κάστρου της Κελεφάς (αεροφωτογραφία)



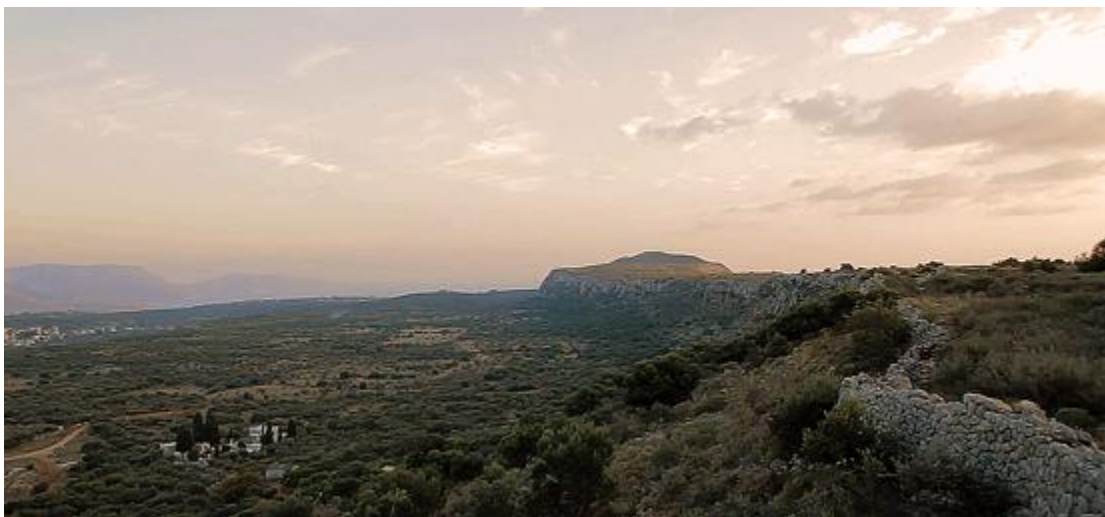
Εικ. 53: Γενική άποψη του κάστρου και του οικισμού του Αχιλλείου



Εικ. 54: Γενική άποψη του κάστρου και του οικισμού του Αχιλλείου



Εικ. 55: Κάστρο του Αχιλλείου ή Πόρτο Κάγιο



Εικ. 56: Γενική άποψη του πλατόματος της Άνω Πούλας και της ενδοχώρας της



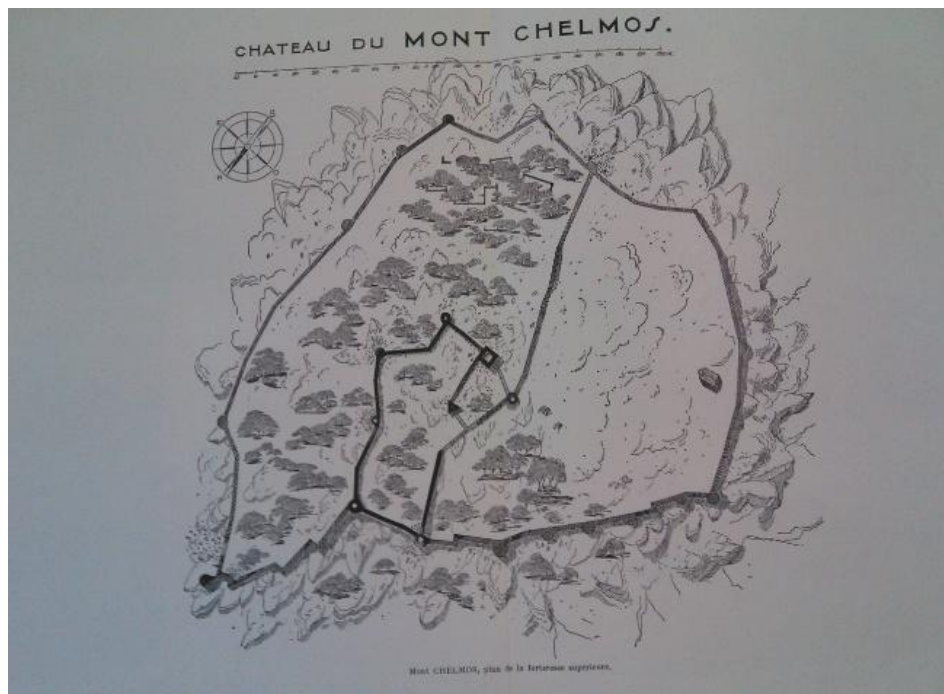
Εικ. 57: Τμήμα της οχύρωσης του Κάστρου της Άνω Πούλας



Εικ. 58: Τμήμα του εγκάρσιου τείχους του κάστρου



Εικ. 59: Τμήμα του ανατολικού τείχους του κάστρου



Εικ. 60: Τοπογραφικό σχέδιο του Κάστρου του Χελμού (Α. Βον). Στο κεντρικό τμήμα της Ακρόπολης διαγράφονται οι μεσαιωνικές οχυρώσεις (με το μαυρισμένο περίγραμμα)



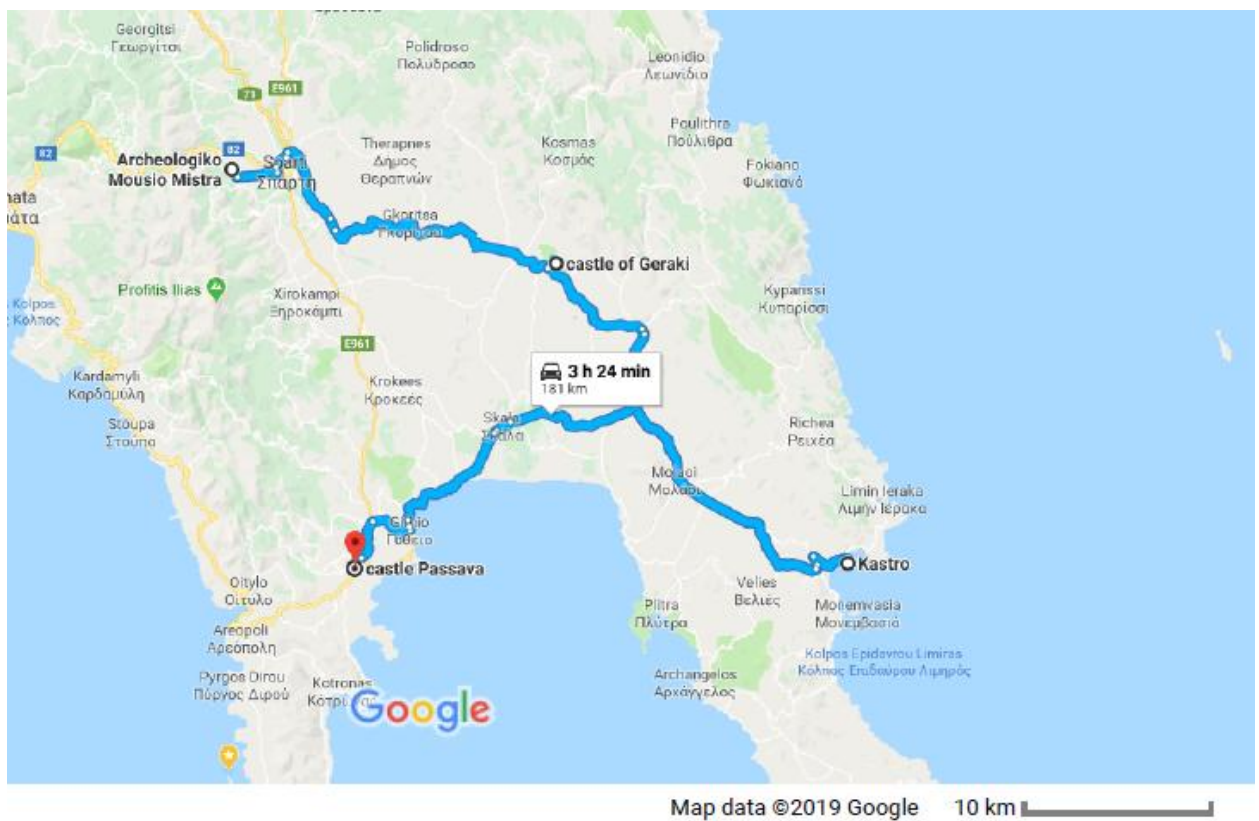
Εικ. 61: Γενική άποψη των οχυρώσεων του Χελμού από τα ΒΔ



Εικ. 62: Τμήμα των μεσαιωνικών οχυρώσεων του λόφου του Χελμού



Εικ. 63: Τμήμα των μεσαιωνικών οχυρώσεων του Χελμού



Εικ. 64: Πρώτη προτεινόμενη οδική διαδρομή



Εικ. 65: Ο κάμπος του Μυστρά, με τη Σπάρτη και τον Πάρνωνα στο βάθος



Εικ. 66: Η διαδρομή προς τα παλάτια



Εικ. 67: Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας και μεσαιωνικής Σπάρτης ή Λακεδαίμονος και στο βάθος η νέα Σπάρτη και ο Ταΰγετος



Εικ. 68: Κατάλοιπα της μεσαιωνικής Λακεδαίμονος



Εικ. 69: Παραποτάμιο Πάρκο Ευρώτα



Εικ. 70: Πορτοκαλιές και στο βάθος ο Ταΰγετος



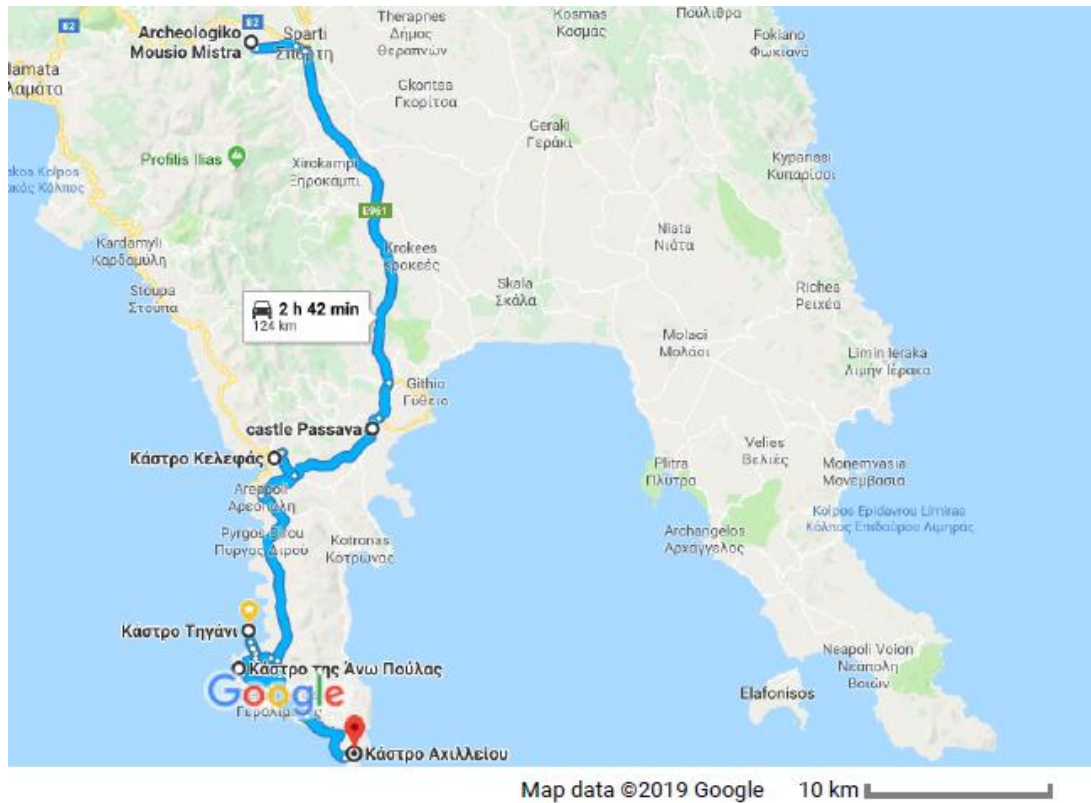
Εικ. 71: Η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο του Γερακίου και το πωλητήριο – πολυχώρος



Εικ. 72: Ο δρόμος προς την Άνω Πόλη



Εικ. 73: Ο δρόμος προς το Κάστρο του Πασσαβά. Στο βάθος διακρίνεται η κλεισούρα



Εικ. 74: Η δεύτερη προτεινόμενη διαδρομή



Εικ. 75: Γενική άποψη της περιοχής του Πασσαβά. Στο βάθος ο δρόμος που οδηγεί στη Μέσα Μάνη



Εικ. 76: Κάστρο Κελεφάς, ο ομώνυμος οικισμός και στο βάθος οι παραφυάδες του Ταυγέτου



Εικ. 77: Ο δρόμος του Οιτύλου



Εικ. 78: Ο λόφος του Προφήτη Ηλία



Εικ. 79: Ο δρόμος προς το Τηγάνι



Εικ. 80: Ο οικισμός της Αγίας Κυριακής



Εικ. 81: Η χερσόνησος του Τηγανιού και στο βάθος η ενδοχώρα της Μάνης



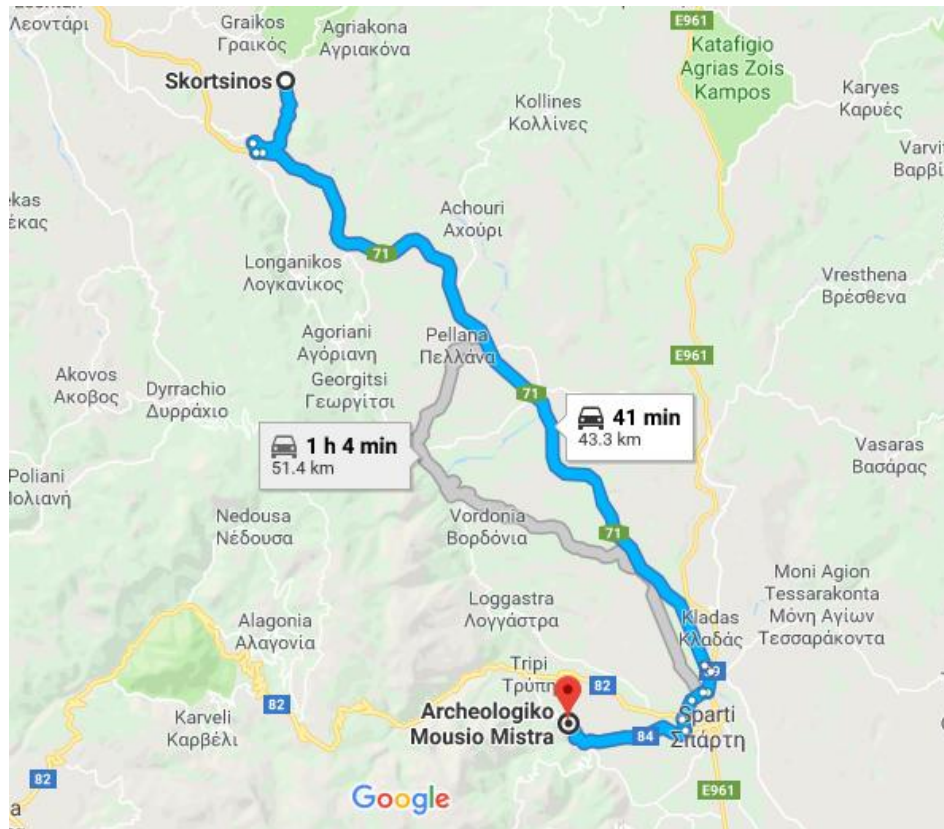
Εικ. 82: Οι δυτικές ακτές της Μέσα Μάνης. Στο βάθος η Άνω Πούλα



Εικ. 83: Η διαδρομή προς το Πόρτο Κάγιο. Ο οικισμός της Βάθειας



Εικ. 84: Ο όρμος του Πόρτο Κάγιο και στο βάθος ο οικισμός του Αχιλλείου



Εικ. 85: Η τρίτη προτεινόμενη οδική διαδρομή



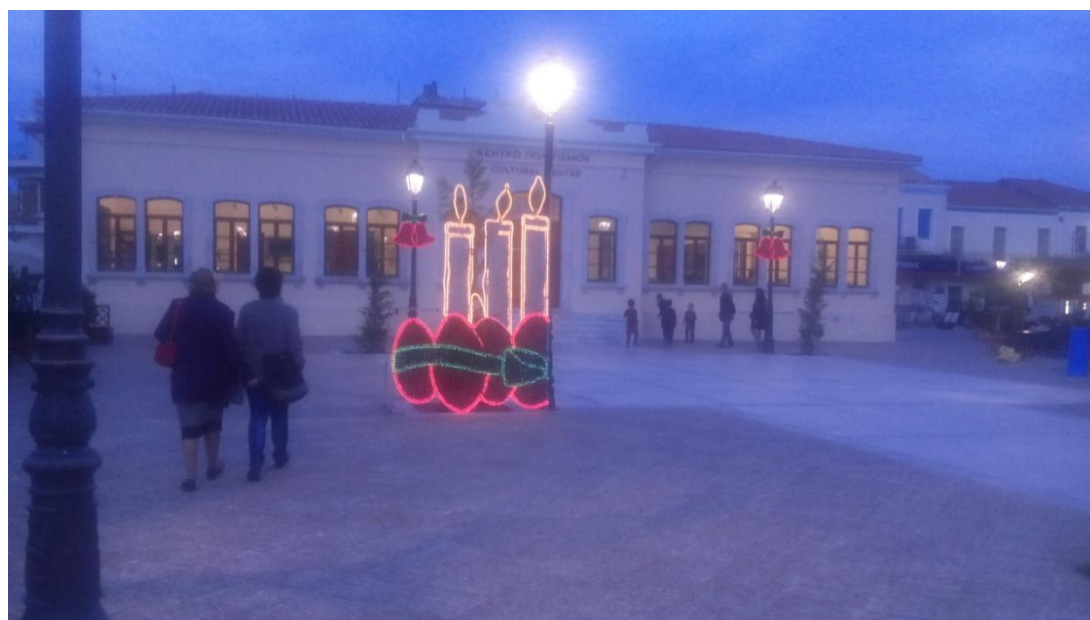
Εικ. 86: Γενική άποψη του λόφου του Χελμού



Εικ. 87: Οι οχυρώσεις του Χελμού



Εικ. 88: Η διαδρομή προς τη Σπάρτη. Η κοιλάδα του Ευρώτα και στο βάθος ο Ταΰγετος (περιοχή Βορδόνιας)



Εικ. 89: Το Κέντρο Πολιτισμού Ανατολικής Μάνης